

Pécsi Tudományegyetem
Állam- és Jogtudományi Doktori Iskola

Niklai Patrícia Dominika

**A KÖZOKTATÁSÜGYI IGAZGATÁS MODERNIZÁCIÓJA
MAGYARORSZÁGON 1848-TÓL A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚIG
Felekezeti érdekérvényesítés és állami közoktatáspolitikai**

Témavezetők:

Herger Csabáné

Schweitzer Gábor

Pécs

2023

TARTALOMJEGYZÉK

1. Bevezetés: a kutatás tárgya, keretei, módszertan	5
2. Előzmények: a felvilágosult abszolutizmus közoktatási rendszere.....	10
3. Törekvések a népoktatás modernizálására 1848-tól a kiegyezésig	20
3. 1. Az osztrák alkotmányozás részeredményei	20
3. 1. 1. Az 1855. évi konkordátumhoz vezető út	22
3. 1. 2. Konkordátum-iskolák	25
3. 2. A magyar törekvések	29
3. 2. 1. Az 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában	29
3. 2. 2. Eötvös József népoktatási törvénytervezete.....	31
3. 3. Az 1850. évi porosz alkotmány	36
4. A dualizmus korának közoktatási reformjai, tekintettel az osztrák és a porosz térségre	38
4. 1. A Dezemberverfassung és a Maigesetze	38
4. 2. Az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák és magyar népoktatási törvényei.....	42
4. 2. 1. Leopold Hasner 1869. évi birodalmi népoktatási törvénye	42
4. 2. 2. Eötvös József 1868. évi népoktatási törvénye	43
4. 3. A népoktatási törvények hatása: megvalósítás és visszarendeződés	52
4. 3. 1. Az osztrák katolikus-konzervatív ellensúly: az 1883-as novella és az egyesületi érdekérvényesítés	52
4. 3. 2. A századvégi magyar egyház- és oktatásügyi intézkedések	56
4. 3. 3. Wlassics Gyula intézkedései az állami iskolák létrehozására és a népoktatási törvény végrehajtása Baranya megyében.....	60
4. 3. 4. Felekezeti és világi iskolák a tanulók és szüleik oldaláról: iskolaválasztás és tankötelezettség	68
4. 4. Porosz közoktatásügyi reformok a Német Császárságon belül (1871-1914)	76
4. 4. 1. Az 1872. évi iskolafelügyeleti törvény	77
4. 4. 2. További porosz közoktatásügyi tervezetek és a „Schulkompromiss”	81
5. A közoktatás helyzete a Tanácsköztársaság idején	85
5. 1. A Tanácsköztársaság közoktatásra vonatkozó intézkedései.....	88
5. 2. A Tanácsköztársaság bukását követő visszarendezés és a tanítók felelősségre vonásának jogi kerete	95
5. 3. Baranyai intézkedések a felelősségre vonások iránt.....	97

6. A Horthy-korszak oktatás- és nevelésügye	113
6. 1. Klebelsberg Kunó közoktatáspolitikája.....	115
6. 1. 1. A tankötelezettség biztosításának kérdése mint a fejlesztések alapja.....	117
6. 1. 2. A falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. törvény	125
6. 2. Hóman Bálint közoktatáspolitikája	129
6. 2. 1. Az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvény cikk megalkotása és fogadtatása	132
6. 2. 2. Iskolaalapítások Baranya megyében 1932-1942 között.....	139
6. 2. 2. 1. Alulról kezdeményezett államsegélyek és államosítások	141
6. 2. 2. 2. Minisztériumi szintről szervezett államosítások és iskolaépítések	144
6. 2. 3. Az oktatásügyi igazgatás átalakításának jelentősége a nemzetnevelési koncepció végrehajtásában.....	147
6. 3. A magyar-német kulturális együttműködés hatása a kultúrpolitikára	161
6. 4. A nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések a közoktatás területén – Balázs Ferenc munkássága.....	169
6. 4. 1. Az egységes oktatási rendszer	172
6. 4. 2. A teljes anyanyelvi oktatás	180
7. Következtetések, a kutatási eredmények összegzése	199
8. Felhasznált források és szakirodalom	219
8. 1. Forrásjegyzék.....	219
8. 1. 1. Levéltéri források.....	219
8. 1. 2. További források.....	219
8. 2. Irodalomjegyzék	227

1. Bevezetés: a kutatás tárgya, keretei, módszertan

A kutatás középpontjában a magyar – továbbá az értekezés összehasonlító jogtörténeti jellegéből adódóan, kisebb hangsúllyal az osztrák és a német – közoktatásügyi igazgatás fejlődése áll. A téma egyedülállóságát erősíti, hogy a hangsúly az állami, illetve egyházi hatáskör kérdésén van, az iskolákra vonatkozó reformokat a felekezeti érdekérvényesítés és az állami közoktatáspolitikai oldaláról megközelítve. A polgári modernizáció vonulatához kapcsolódva kerül feldolgozásra a közigazgatástörténeten belül az oktatásügyi igazgatás, amely novumot jelent a magyar szakirodalomban. A modernizációt mint fogalmat az értekezés *Kajtár István* meghatározásával összhangban alkalmazza.¹ A közoktatási rendszert érintő változások már a felvilágosult abszolútizmus idején is történtek, ennek megfelelően a kutatás az előzmények keretében tárgyalja e korszakot is, azonban ezeket visszarendezés követte, így a tartós eredménnyel járó reformok érdemben a 19. század második felében kezdődtek meg, majd a két világháború közötti időszakban is jelentősek voltak a 20. századi fejlődés szempontjából.

A közoktatásügyi igazgatás keretében kizárólag a népiskolákkal foglalkozik a kutatás, ezáltal az elemzésnek a tananyag, a tantervek, a tanítóképzés nem tárgya, ugyanígy az oktatási rendszernek az alsófokú (a korszak szóhasználatában inkább elemi) oktatáson túlmutató része, így például a középiskolai és az egyetemi reformok sem. További szűkítést jelent az oktatásügyi igazgatáson belül a közoktatási intézményeknek az állam és az egyházak, illetve az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlását követően az állam, a többségi lakosság („nemzet”) és az ott élő egyes nemzetiségek közötti viszony oldaláról való megközelítése, a hangsúlyt az állami felügyelet megvalósítására és az ideológiai nevelés térnyerésére helyezve. Míg az első világháború időszakáig elsődlegesen az állami és a felekezeti iskolák körüli vita határozta meg a politikai színteret a vizsgált térségben mindenütt, addig az 1920-as évekre ez a kérdés látszólag nyugvópontra jutott, ekkor már fenntartóként működtek egymás mellett – eltérő súllyal ugyan – az állam és az egyházak, ehelyett a nemzetiségi kérdés került előtérbe az iskolák tekintetében is, hiszen az első világháborút lezáró békeszerződések érintették a vizsgált államok lakossági viszonyait ilyen értelemben is.

Az állami oktatáspolitikában számos – olykor egymással ellentétes – elvárás érvényesült az iskolák irányában, amelyeket érdemes megvizsgálni jogtörténeti szempontból, hiszen a közoktatásban részt vevő, egyik legfogékonyabb korban lévő gyermekek fejlődését tekintve nem elhanyagolható az a tényező, hogy az iskolában milyen hatások érik, így különösen akkor,

¹ Bővebben lásd: Kajtár, A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai.

ha akár a fenntartó, akár azon vagy a tanítókon keresztül az állam ideológiai befolyást nyer a nevelésre.

Az iskolák feletti egyházi vagy állami felügyelet a vizsgált korszakban kiemelt kérdés volt, mivel a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn mind a magyar, mind az osztrák és a porosz területeken. A Monarchiában a római katolikus egyház élvezett kivételezett státuszt, a Német Császárságban a protestáns felekezetek domináltak, ám iskolákkal rendelkezett több felekezet mindegyik területen, nem csupán a többségi egyház. A reformok során így – a korszaknak megfelelően – az iskolák szekularizációjára irányult a szabályozási irány mind a három államban, ennek mértékét tekintve viszont – az eltérő felekezeti viszonyokból is adódóan – más megoldások születtek az egyes államokban. Célként fogalmazódott meg annak feltárása és egymással való összevetése, hogy a közoktatásügy modernizációja hogyan jelentkezett a vizsgált időszakban, felfedezhetőek-e eltérések illetve hasonlóságok a magyar, az osztrák, valamint a porosz törekvések és eredmények között, hiszen a felekezeti fenntartással működő iskolarendszer azonos kiindulási alapot képezett e három állam vonatkozásában, ugyanakkor a lakosság eltérő vallási megoszlása sajátos fejlődési irányokat nyithatott a hagyományosan felekezeti alapokon álló közoktatási rendszer újraszabályozása során. A magyar kultúrpolitikára a német térség – amelybe ebben a vonatkozásban beleértendőek az osztrákok is – erős kulturális hatással bírt. Az osztrák szabályozás figyelembevételét követően az országaink között fennálló közjogi kapcsolatból annak ellenére is, hogy a Monarchia idején is önállóan rendelkezett az oktatásügyről a magyar és az osztrák törvényhozás. A porosz iskolaügy az európai oktatáspolitikában modellértékű volt, ennek megfelelően a kor haladó szellemiségű magyar politikai elitjére hatást gyakorolt. A két világháború közötti időszakban a német modell más szerepet kapott, ezért az összehasonlítás során csupán a polgári modernizáció időszakának intézkedései vizsgálhatóak, azonban nem külön témakörként, hanem az adott kor magyar megoldásaihoz igazítva.

Az időbeli határokat tekintve egy évszázadot ölel fel a vizsgálat a 19. század közepétől megkezdődő, szakaszos modernizációra fókuszálva, így részét képezi az Osztrák-Magyar Monarchia, a Tanácsköztársaság, a Horthy-korszak közoktatásügye, valamint a nemzetközi – a kölcsönös hatásokból és kapcsolati rendszerből adódóan elsősorban osztrák és német – összehasonlítás, emellett magyar vonatkozásban hangsúlyos a helyi gyakorlat feltárása levéltári kutatásra alapozva. A vizsgálat záró időpontjának meghatározásakor szükséges a második világháború időszakát tágabban megadni, hiszen a történelmi események és a politikai helyzet sűrű változása nem teszi lehetővé éles határvonal felállítását a közoktatáspolitikára.

szempontjából. Amennyiben a Horthy-korszak kultúrpolitikáját vesszük alapul a korszak meghatározásakor, akkor *Hóman Bálint* második minisztersége jelölhető meg záró időpontként, az értekezésben vizsgált jogi rendelkezések is vele fejeződnek be; a kutatás időben mégis annyival nyúlik túl ezen, hogy *Balázs Ferenc* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenységét 1944 márciusában, a német megszállás idején fejezi be, ugyanakkor az ő munkája is a *Hóman* által meghozott intézkedések végrehajtására irányult. Az osztrák és a német térség az Anschluss folytán 1938-tól kezdődően már azonos szabályozást feltételez (amennyiben volt egyáltalán ilyen irányú jogalkotás ezt követően), továbbá az első világháborút követően átértékelődött szereppel jelentkezik az európai kultúrpolitikában, ennek megfelelően az összehasonlítás innentől kezdve egyrészt már nem a három önálló állam tekintetében, hanem csupán magyar és német-osztrák viszonylatban értelmezhető, másrészt kevésbé a konkrét szabályozási minták átvételében, inkább az intézkedések mögött meghúzódó, a nemzetközi kapcsolatokon alapuló ideológiában jelenik meg. Ebből következően az értekezést tárgyát nem az ekkor hozott konkrét oktatásügyi intézkedések vizsgálata, hanem a kultúrkapcsolatok feltárása jelenti.

Az értekezés középpontjában a magyar közoktatásügyi igazgatás fejlődése áll, azonban az időbeli határokat, az abból következő közjogi kapcsolódási pontokat és kulturális hatásokat figyelembe véve természetesen elengedhetetlen az osztrák és német összehasonlítás. Ennek keretében vizsgálendő, hogy voltak-e párhuzamok e területek fejlődése között az oktatásügyi reformok tekintetében, és amennyiben igen, ezek miben jelentek meg, milyen hatásuk volt a későbbi fejlődésre, esetleg az érintett országok között kialakuló szövetségre.

A kutatás (közigazgatási) jogtörténeti szempontból közelíti meg a közoktatáspolitikai területét, nem pedig oktatástörténeti vonatkozásban. Erre tekintettel a hangsúly a történeti események helyett az arra adott jogi válaszokon van, így a vizsgálat tárgyát elsősorban jogszabályok, jogalkotási irányok és ezek végrehajtásának gyakorlata képezik a levéltári források és magyar, illetve külföldi szakirodalom alapján. Az oktatási rendszer modernizációja a neveléstörténet oldaláról kutatott, ugyanakkor jogtörténeti, azon belül közigazgatástörténeti szempontú vizsgálatnak korábban nem volt tárgya.

A módszertan alapját a forráselemzés, a szakirodalom feldolgozása, ezeket követően összehasonlító jogtörténeti vizsgálat és a párhuzamok feltárása adja. A dogmatikai elemzéssel szemben nagyobb hangsúlyt kap a gyakorlat bemutatása elsődleges források alapján, ezáltal fontos elem a levéltári kutatás, így a történeti módszertan.² Az összehasonlító jogtörténeti módszerből³ fakadóan a kutatás része a magyar szabályozás mellett az osztrák és a német

² Koi – Schweitzer, A levéltári kutatás 484–489.

³ Herger, A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében 19–31.

oktatáspolitikai intézkedések elemzése. Mindez azonban nem önmagában, hanem a magyar fejlődés viszonylatában értelmezendő. A kutatás módszertana emellett épít empirikus kutatásra, jogszociológiai és jogpolitikai kérdéseket is érintve.⁴

A korszak közoktatáspolitikájának német-osztrák-magyar összehasonlító jogtörténeti szempontú vizsgálata, illetve önmagában a német és az osztrák közoktatásra vonatkozó jogi szabályozás ezen területének magyar nyelven való feldolgozása novumot jelent. E megállapítás vonatkozik a feltárandó források jellegére is: elsődlegesen a magyar szakirodalom által eddig javarészt feldolgozatlan eredeti német és osztrák jogforrásokra és egyéb forrásokra épül a kutatás összehasonlító része.

A jogtörténeti kutatások körében elengedhetetlen a levéltári iratok széleskörű tanulmányozása, ennek megfelelően hangsúlyos szerepet kap a központi oktatáspolitikai helyi végrehajtásának feltárása a Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Vármegyei Levéltárának iratai alapján. A Baranyára irányuló fókusz indokolja egyrészt a szerző személyes kötődése, másrészt a vármegye felekezeti és nemzetiségi sokszínűsége is lehetővé teszi a szempontok bővítését a kutatásban, a lakosság heterogén jellege példát szolgáltat a vizsgálat különböző aspektusaira. Ezt támasztja alá, hogy az értekezésben vizsgált időszakban Baranyában egymás mellett éltek római katolikus, görögkatolikus, református, görögkeleti, unitárius, izraelita és baptista vallásúak, valamint az 1940-es években már a felekezeten kívülieket – akik a levéltári források alapján már ezt megelőzően is jelen voltak, de hivatalos statisztikában nem jelentek meg – is feljegyezték.⁵ Nemzetiségi tekintetben is alapot nyújt ebben a korszakban a kutatáshoz a vármegye, hiszen a magyarok csupán a lakosság felét tették ki, mellettük németek, horvátok, szerbek, kisebb számban tótok laktak, emellett magyar nyelvtudással is ezekben az évtizedekben csak az itt élők körülbelül kétharmada rendelkezett.⁶ A baranyai nemzetiségi viszonyok levéltári forrásokon alapuló feldolgozása visszatérő tárgya a helytörténetírással

⁴ Jakab – Sebők, Empirikus jogi kutatások 16–18.

⁵ Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949) 58–159.; A m. kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 374.; A m. kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 442–444.; A m. kir. Kormány 1919–1920. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 399.; A m. kir. Kormány 1930. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 287.

⁶ A m. kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 378–379.; A m. kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 446–447.; A m. kir. Kormány 1919–1920. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 400–401.; A m. kir. Kormány 1930. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 288–289; Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990) 199–218.

foglalkozó tanulmányoknak is.⁷ A baranyai gyakorlat kiválasztását előzetesen nem indokolta ugyan, de szerencsésen megerősíti a döntést, hogy a vármegyéből került ki az ország jelentős részét látogató nemzetiségi iskolaügyi referens, *Balázs*, akinek pozíciója önmagában a korszakban egyedülálló, emellett minden nemzetiségre kiterjedő volt. A levéltár dokumentumai közül feldolgozásra kerültek Baranya vármegye főispánjának iratai, a Tankerületi Főigazgatóság iratai, Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai, valamint *Balázs Ferenc* VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka. Ezek körében több olyan iratanyag is található, amelyek korábban egyáltalán nem voltak kutatók kezében. A módszertant és a célkitűzéseket összegezve a kutatás eredményei elsődlegesen az eddig feltáratlan levéltári források, külföldi források elemzésétől és az új szempontokat figyelembe vevő megközelítéstől várhatóak.

⁷ Ezt jól érzékelteti, hogy a Baranyai helytörténetírás következő kötetei több tematikus tanulmánnyal rendelkeznek kifejezetten a baranyai nemzetiségek történetéről: Szita, Baranyai történetírás 1992/1995 283–475.; Szita, Baranyai történetírás 1990/1991 157–449.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1987/1988 343–542.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1985/1986 495–772.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1983/1984 449–602.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1982 367–616.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1981 391–534.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1980 425–562.; Szita, Baranyai helytörténetírás 1978 (a teljes kötet a nemzetiségi viszonyokról szól).

2. Előzmények: a felvilágosult abszolútizmus közoktatási rendszere

„[E]zekben az iskolákban kapja meg alapját az egész nevelés, s az itt elkövetett hibák később
– egészen biztosan – igen súlyos bajokat okozhatnak.”

(Ratio Educationis, 1777)⁸

A 18. századig valamennyi európai államban, így az osztrák Habsburgok uralmi térségében – amely változó közjogi kapcsolattal, de magába foglalta ekkor a magyar területeket – is a felekezetek gondoskodtak az iskolák fenntartásáról és az oktatási tevékenységről az évszázadok óta fennálló gyakorlatnak megfelelően. A *Mária Terézia*⁹ és *II. József*¹⁰ politikájához köthető reformokkal azonban ez már nem volt összeegyeztethető. Az uralkodók a felvilágosult abszolútizmus¹¹ jegyében modernizálásra törekedtek, amelyet a fennálló centralizált rendszer védelme mellett igyekeztek megvalósítani, céljuk a széles területre kiterjedő állami irányítás megteremtése volt. Szükség volt az oktatási és nevelési rendszer megújítására is annak érdekében, hogy szakemberek segítsék elő a birodalom előrehaladását, ennek megfelelően a korszak uralkodói egységes, állami oktatási rendszer megvalósítását tűzték ki célul. Az abszolútista állam a felvilágosodás és az egyházzal szembeni kritikák eszméi mentén magának követelte a tanügyi felsőbbiséget. A szervezeti keretek erre nem álltak rendelkezésre, azonban az állami ideológiába illeszkedett az alattvalókról való gondoskodás az oktatásügy saját hatáskörben történő rendezése által.¹² A folyamat leglényegesebb elemeit a *Mária Terézia* által 1777-ben kiadott első *Ratio Educationis*¹³, amely új szakaszt nyitott a magyar közoktatás történetében, majd az ezt követő évek változásai nyomán megalkotott 1806-os második *Ratio Educationis*¹⁴ kibocsátása jelentette. E fejezet célja a két *Ratio Educationis* megalkotásának körülményei és az oktatásügyi igazgatásra gyakorolt hatásának vizsgálata, elsősorban az elemi iskolák tekintetében.

Az uralkodó iskolák feletti felügyeleti joga több vonatkozásban került előtérbe a 18. század folyamán, amelyet rendre deklaráltak is. Így az 1723-as szabályozás szerint a király

⁸ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 28–29.

⁹ 1740–1780 között uralkodott. Brauner, *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig* 94.

¹⁰ 1765/1780–1790 között uralkodott. Brauner, *Osztrák alkotmánytörténet napjainkig* 94.

¹¹ A felvilágosult abszolút államot korlátozott értelemben a modern állam egyik alapformájának tekinthetjük. Az abszolútista rendszer felvilágosult jellegét éppen a reformok léte, a modernizáció irányába való haladás adta, amely körben az abszolút állam feladatának tekintette az oktatásügy rendezését is. A modern állam alaptípusairól lásd: Kajtár – Herger: *Egyetemes állam- és jogtörténet* 133–136.

¹² Baltl – Kocher, *Österreichische Rechtsgeschichte* 172.

¹³ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.

¹⁴ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.

felügyeleti jogát a helytartótanácsra keresztül gyakorolja, amelynek oktatásügyi szervei a vármegyei hatóságok voltak.¹⁵ Az 1760-as években *Mária Terézia* a korábbi deklarációkra hivatkozva megkezdte a Ratio Educationis előkészítését annak érdekében, hogy az egységes állami irányítás alatt lévő oktatási rendszerben – a vallásos nevelést megőrizve – megfelelő szakembereket képezhessenek, ezzel előmozdítva a birodalom fejlődését.¹⁶ Ennek szellemében a felsőfokú oktatásig bezárólag az oktatási rendszer célja nem a tudomány művelése, hanem az állami hivatalnokok képzése.¹⁷

Mária Terézia 1760-ban felállította az Udvari Tanulmányi Bizottságot (*Studienhofcommission*) az első állami iskolai hatóságként¹⁸, majd 1761-ben a magyar iskolaügyek élére *Barkóczy Ferenc* esztergomi érseket nevezte ki, feladatává téve egy oktatási reformprogram kidolgozását.¹⁹ Az érsek hatáskörébe tartozott a katolikus iskolák állami felügyelet alá helyezésének előkészítése, később feladatát a pozsonyi székhelyű magyar Tanulmányi Bizottság vette át *Pálffy Miklós* elnöklete alatt. A protestáns iskolák nem tartoztak a Bizottság hatáskörébe, amely azért okozott problémát, mert a cél éppen az iskolák egységesítése volt. Ennek megoldására az uralkodó végül 1766-ban az összes magyar iskolát a Bizottsághoz utalta.²⁰

A korszak jeles személyisége, a királynő udvari jogtudósa, *Joseph Sonnenfels* is alátámasztotta az állami részvétel igényét az oktatás területén, hangsúlyozva, hogy az oktatás minőségétől függ az alattvalók képzettsége,²¹ így az állam befolyása alá vonhatja a közoktatást. Az oktatás modernizálásának alapelveit a kor másik neves jogtudósa, *Anton Karl Martini* foglalta össze. Ezek között említette – ahogyan közel száz évvel később *Eötvös József* is, azzal az eltéréssel, hogy ő a kor eszméinek megfelelően az alattvaló helyett állampolgár kifejezést használt – a jó kereszténnyé és jó alattvalóvá nevelést mint az egyház és az állam közös feladatát. Emellett kiemelte a nevelés és annak az egész birodalomra kiterjedő egységessége fontos szerepét az állam jövőjében.²² Az egységes rendezés mellett megfogalmazott elveket figyelembe vették Bécsben, így a magyar külön munkálatokat igyekeztek – a korábban felállított Bizottság hatásköre és a bécsi udvari magyar kancellária élén álló *Ürményi József*, a bécsi magyar kancellária tanügyi tanácsosának²³ tiltakozása ellenére – visszaszorítani, és az

¹⁵ Csizmadia, A magyar városok oktatásügyi közigazgatása 590.

¹⁶ Mészáros, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között 415–416., 633.

¹⁷ Brauner, Osztrák alkotmánytörténet napjainkig 112.

¹⁸ Baltl – Kocher, Österreichische Rechtsgeschichte 172.

¹⁹ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században 229.

²⁰ Mészáros, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között 635–636.

²¹ Mészáros, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között 633.

²² Mészáros, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. 649–650.

²³ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 7.

egész Habsburg Birodalomra kiterjedő, egységes szabályozást kialakítani. 1775-ben a Bécsből megküldött tervezet alapján *Ürményi* vezetésével kidolgozták a magyarországi tanügyi rendszer szabályozásának első részét a bécsi Udvari Tanulmányi Bizottság támogatásával, majd 1777-ben a második és harmadik részt is elkészítették. A három tervezet egységbe foglalt tárgyalását és elfogadását követően augusztus 22-én *Mária Terézia* rendeleti úton, uralkodói pápens formájában kihirdette az oktatásügyi igazgatás rendjét *Ratio Educationis totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* elnevezéssel.²⁴ Ez a dokumentum volt a magyar oktatásügy első átfogó szabályozása, amely állami felügyelet alá helyezte és egységes rendszerbe foglalva szabályozta a tanügyet. Az iskolák egységes, állami rendszerbe foglalását ugyanakkor a felekezeti jelleg megszüntetése nélkül képzeltek el.²⁵

A *Ratio Educationis* a tervezetekhez igazodóan három részre tagolódik: az elsőt az iskolai közigazgatás, az anyagi szükségletek fedezése, valamint a tanulmányi alap, azaz az iskolák „szervezeti és gazdasági irányításának általános rendje”²⁶ alkotják, a második rész a tantervből, az oktatás szervezetéből és tananyagából, a harmadik rész pedig az iskolai rendtartásból áll.²⁷

Az oktatásügyi igazgatást a királynak fenntartott jogként határozták meg, amelyet az a Helytartótanács Tanügyi Bizottságán keresztül gyakorol (9.§). A Bizottság elnöke volt a magyarországi tanügy főigazgatója (egyben a királyi egyetem főigazgatója), az ő feladatai közé tartozott az egész közoktatás felügyelete (10.§). Az országot tankerületekre osztották, ezek élén a Tanügyi Bizottságnak alárendelt tankerületi királyi főigazgatók álltak (11.§). A tankerületekben az elemi iskolák felügyeletéről a királyi felügyelők gondoskodtak. Az alsófokú iskolák körébe tartoztak a falusi, mezővárosi, királyi városi iskolák, amelyek elnevezéseként használatos volt az „anyanyelvi” vagy a „nemzeti” iskola kifejezés is. A királyi felügyelők kinevezését azzal indokolta a *Ratio Educationis*, hogy ezen iskolák különös odafigyelést igényelnek az oktatási rendszeren belül „[e]gyrészt mivel növendékeik létszáma általában igen magas, másrészt mert a tanítás egységes rendjét, amelynek függvénye tulajdonképpen az oktatás összes eredménye, itt minden körülmények között meg kell valósítani; végül mert ezekben az iskolákban kapja meg alapját az egész nevelés, s az itt elkövetett hibák később – egészen biztosan – igen súlyos bajokat okozhatnak.”²⁸

²⁴ Mészáros, Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között 659–664.

²⁵ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 8.

²⁶ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 25–60.

²⁷ Finánczy, Az újkori nevelés története (1600-1800) 325.

²⁸ Mészáros, *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 26–29.

Az ekkor felállított rendszerben igyekeztek meghatározni minden iskolatípus pontos helyét az iskolaszervezetben, továbbá az ezek közötti kapcsolódási pontokat annak érdekében, hogy megfelelően egymásra épüljenek. Az értekezés központi témáját képező elemi iskolák az oktatási rendszer legalsó szintjén álltak, ezeket követte a grammatikai iskola, a gimnázium, királyi akadémia, végül a királyi tudományegyetem.²⁹

A dokumentum egyik leglényegesebb hatása, hogy a korábbi egyházi iskolákat egységesen állami felügyelet alá vonta. Ebben fellelhető a felvilágosodás eszméje, amellyel igyekeztek a felekezetek tagjait egymáshoz közelebb hozni, azáltal, hogy a gyermekek más felekezet iskoláját látogathatták. Ebben az esetben azonban megtiltották, hogy a gyermeket a sajátjához képest más felekezet vallási cselekményére kényszerítsék, illetve vallása miatt sértsék. Az iskolai kötelező hitoktatásról az adott felekezet gondoskodott; a Ratio Educationis 56. §-a elsődlegesen a római katolikus iskolákról rendelkezett, ennek megfelelően a hitoktatói feladatok ellátására a plébánosok alkalmazását javasolta: a *„hitoktatás a plébánosok sajátos feladata, mintegy örökölt birtokuk, amelyről egyszer majd szigorú számadást kell adniuk Istennek”*, ezáltal *„[j]ogtalanságot cselekedne velük szemben az, aki őket mellőzve más erkölcs- és vallástánítókat alkalmazna az iskolákban.”* Ugyanakkor ezt nem kötelező jelleggel rendelte el, a plébánosok igénybe vehettek erre a feladatra segédlelkészeket, szerzeteseket, más személyeket, de erről jelenteni kellett a püspöknek és az állami hatóságnak, a tankerületi királyi felügyelőknak is.³⁰ Az állami felügyelet elrendelése mellett a Ratio Educationis nem szüntette meg az iskolák felekezeti jellegét. A római katolikus iskolákat tekintette általánosnak, emellett előírta, hogy más felekezetek iskoláinak felügyeletét is a tankerületi főigazgató látja el, ezekben ugyanannak a tanrendnek kell érvényesülni, mint a római katolikus iskolákban. A különböző valláshoz tartozó gyermekek számára lehetőséget biztosított tanulmányaik felsőbb fokon való folytatására, vallásra való tekintet nélkül, aminek érvényesítésére az igazgatók és tanítók figyelmét külön fel is hívta a rendelet: *„tanítványaikkal megkülönböztetés nélkül foglalkozzanak, s őket mint ugyanannak a királynak alattvalóit, ugyanannak az országnak állampolgárait a kölcsönös szeretetre és egyetértésre serkentsék”*. A tanítók kinevezése tekintetében úgy rendelkezett, hogy ennek joga *„azé marad, akié eddig volt”*, tehát az illetékes iskolafenntartó egyházi hatóságoké, de az alkalmasságról való meggyőződés céljából ezeket előzetesen közölni kell a tankerületi királyi főigazgatóval (64. §).³¹

²⁹ Finánczy, Az újkori nevelés története (1600-1800) 328.

³⁰ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 47.

³¹ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 51–52.

A Ratio Educationis – bár számos haladó szellemű rendelkezést tartalmazott – gyakorlati hatása közvetlenül nem volt jelentős, hiszen hiányoztak a megvalósítás feltételei, így például a megfelelően képzett tanárok, oktatási segédeszközök, valamint tankönyvek.³²

Míg *Mária Terézia* idején az oktatási rendszer átszervezése rekatolizációs eszközként szolgált és a katolikus iskolákra helyezte a hangsúlyt, addig az őt a trónon követő *II. József* a felvilágosodás eszméi alapjain, a tolerancia jegyében igyekezett az állami felügyeletet még inkább centralizáltan megvalósítani. Egyik legfontosabb alkotása a téma szempontjából a *Toleranzpatent*, amely a vallási türelemről szólt, ugyanakkor egyrészt problémát jelentett, hogy pápens, azaz császári nyílt parancs formájában adta ki, ezért azt uralkodói önkényuralmi rendelkezésnek bélyegezték, másrészt azonban pozitívuma, hogy az intoleráns valláspolitikát véget ért ezzel, amit *Mária Terézia* és *III. Károly* folytattak előtte. *Johann Pezzl* jozefinista író 1790-ből származó, *II. Józsefről* szóló visszaemlékezésében részletes leírást adott az uralkodó jelleméről és elképzeléseiről, amelyben megemlítette, hogy „*A toleranciát komolyan szorgalmazta. A protestánsok közhivatalhoz és közméltósághoz jutottak, nyilvánosan taníthattak, templomokat és iskolákat kaptak.*”³³ A leírt intézkedések a türelmi rendelethez kapcsolódnak és előrelépést jelentettek ahhoz képest, hogy ezt megelőzően a *Carolina Resolutio* alapján a hivatalviselés *Szűz Máriára* tett eskükhöz volt kötve³⁴, a templomok és iskolák megkötésekkel léteztek, így például az utcáról való közvetlen bejárat nélkül, a nyilvános tanítás pedig a katolikus felekezet előjoga volt.³⁵

II. József a centralizáció érdekében a magyar oktatási ügyeket is a bécsi Udvari Tanulmányi Bizottsághoz utalta. Emellett előrevetítette a közös, felekezettől független iskolák felállítását.³⁶ A népoktatás területén is a felvilágosult abszolutizmus eszméjének megfelelő laicizáció³⁷ elvét kívánta érvényre juttatni, közös, egyházi befolyástól mentes, felekezeti közti iskolák létrehozásával, amelyekben a gyermekek a hitoktatás kivételével az állam által meghatározott tananyaggal ismerkedhetnek.³⁸ A kalapos király tíz éves uralkodása alatt számos rendeletet adott ki, amelyek között az oktatásügy modernizációja is szerepelt. Változtatásokat eszközölt a Ratio Educationis által meghatározott rendszerhez képest, így átalakította a szervezeti és igazgatási rendet az oktatásügyben, az oktatás nyelve a német lett, ezzel is

³² Finánczy, Az újkori nevelés története (1600-1800) 140.

³³ Poór, Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 170.

³⁴ Herger, A nővértől az állami anyakönyvvezetőig 78.

³⁵ Baltl – Kocher, Österreichische Rechtsgeschichte 179.

³⁶ Ravasz, A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában 47.

³⁷ A laicizáció, laicizmus az egyház világi életben való háttérbe szorítására irányul, tágabban értelmezve az állam és az egyház elválasztása folyamatához kapcsolódik. Lásd: <http://lexikon.katolikus.hu/L/laicizmus.html>.

³⁸ Bajkó – Komlósi – Kosáry – Köpeczi – Mészáros – Orosz, A magyar nevelés története 178–179.

szolgálva egységesítési törekvéseit. Intézkedései azonban megosztották a társadalmat, támogatói – az ún. jozefinisták³⁹ – kisebbségben maradtak, ennek következményeként halálakor az oktatásügyre vonatkozó rendeleteit visszavonta, ezáltal az ismét rendezendő kérdéssé vált.

II. Józsefet a trónon követő *II. Lipót* 1790-ben összehívta a felvilágosult abszolutista uralkodók idején huszonöt évig nem működő országgyűlést, ezzel jöhetett létre több kérdéses ügyben törvény, így az oktatásügyre vonatkozóan is.⁴⁰ Ennek eredménye volt az ifjúság neveléséről szóló 1790/91. évi XV. törvénycikk⁴¹ és a vallás ügyéről szóló 1790/91. évi XXVI. törvénycikk⁴². Előbbi csupán néhány sorból állt és az oktatásügy rendezésének szándékát fejezte ki: „Mivelhogy a köztársadalom jóléte főképen az ifjúság nevelésétől függ: azért Ő királyi felsége jóváhagyásával határozták a karok és rendek, hogy a nemzeti nevelés és a sajtószabadság általános elvei rendszerének kidolgozására, a királyi jogok sérelme nélkül, országos bizottság neveztessek ki, mely azután munkálatát átvizsgálás és helybenhagyás után az ország törvényei közé iktatása végett bemutatandja.” Bár a bizottság felállítását a király erre irányuló jogát kiemelők kritikával fogadták, mert véleményük szerint az oktatásügy rendezésébe az országgyűlésnek nem kellene beleszólnia,⁴³ a törvényt az uralkodó jóváhagyta a „király jogainak sérelme nélkül” fordulattal. Az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk szabad nyilvános vallásgyakorlást biztosított a protestánsok számára, a magán- és nyilvános vallásgyakorlás közötti különbségtétel megszüntetésével. Az iskolák felállításának jogát a törvény 2. pontja garantálta számukra, azonban ennek menetében – a helyi viszonyokból adódóan, nem pedig autonómiájukat csorbító módon – a világi előljárókkal egyeztetniük kellett. Az 5. pont szerint a protestánsok a már fennálló iskoláikat megtarthatták, emellett újakat is alapíthattak, azokba tanárokat hívhattak, illetve onnan elbocsáthattak, tanfelügyelőket saját hitvallásukból választhattak. A tanrendet szabadon állapíthatták meg, a király legfőbb felügyeleti jogának érintetlenül hagyása mellett. Ennek meghatározásakor azonban fenntartották, hogy az 1790/91. évi XV. törvénycikk alapján kidolgozandó közoktatási rendszer ugyanúgy alkalmazandó lesz majd a protestánsok iskolái tekintetében is - a vallásoktatás

³⁹ A jozefinizmus kifejezés tág értelemben II. József (és Mária Terézia) intézkedései közül azoknak a körére használatos, amelyek újak tekintendők és további hatással voltak az államéletre. Szűk értelemben az államegyháziságra vonatkozó reformokat értjük alatta. Lásd: Brauneder, Osztrák alkotmánytörténet napjainkig 101.

⁴⁰ Mészáros, A magyar nevelés története 1790-1849 10–12.

⁴¹ 1790/91. évi XV. törvénycikk az ifjúság neveléséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1790%2520xv>.

⁴² 1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25>.

⁴³ Bajkó – Komlósi – Kosáry – Köpeczi – Mészáros – Orosz, A magyar nevelés története 216.

kivételével, amelyet minden hitfelekezet maga határozhat meg. Tankönyveiket maguk határozhatták meg, továbbá a királyi helytartótanácsnak bejelentett saját könyvvizsgálóik felügyelete alatt nyomtathatták, azzal a kitételrel, hogy könyveikben „*a katholikus vallás ellen semmi guny vagy sértés ne foglaltassék*”, ellenkező esetben a nyomtatást engedélyező könyvvizsgáló felelősséggel tartozik. A tankönyvek tekintetében a protestánsokra is kiterjesztették azt a rendelkezést, miszerint a király részére az újonnan nyomtatott könyvekből három példányt meg kell küldeni. A protestánsok ezáltal tanügyi autonómiát kaptak, ugyanakkor érezhető maradt a római katolikus vallás államvallási pozíciója. A vallásszabadság tekintetében haladónak tekinthető törvény hátráltatta az oktatásügy egységesítését: a felekezetek egyenjogúsága vonatkozásában ezzel előrelépés történt, ugyanakkor erősítették a felekezeti oktatás elkülönült jellegét és az iskolák feletti egyházi hatáskört.

Az 1790/91. évi XV. törvénycikk alapján felállított bizottság – az első Ratio megalkotásában is szerepet játszó *Ürményi József* elnökletével – 1793-ra dolgozta ki a tervezetet, amely alapján megalkothatóvá vált az új Ratio Educationis, immár a nemzeti nevelést hangsúlyozva és az egységesség elvét megőrizve. Hangsúlyozták, hogy a felekezeti iskolák kötelesek más felekezethez tartozókat is befogadni, tananyagukat – a vallásoktatás kivételével – ennek megfelelően összeállítani. Az irányítás területén a magyar közigazgatás szerepét részesítették előnyben. A tervezet világi jellege miatt is fontos, hiszen az országgyűlés bizottsága dolgozta ki, nem pedig a korábbi gyakorlatban megszokott egyházi hatóságok, illetve szerepet kapott a vallási türelem és a tanítók kinevezése kapcsán a felekezeti hovatartozással szemben az alkalmasság.⁴⁴ A tervezetnek az elfogadása végül több körülményből adódóan nem valósult meg.⁴⁵

A közoktatási rendszerre vonatkozó új dokumentumot így a második Ratio Educationis jelentette, amelyet az országgyűléssel való tárgyalás nélkül, királyi felségjogával élve adott ki *I. Ferenc* 1806-ban. Ekkor az egyház ismét erős befolyást gyakorolt az iskolák felett: az uralkodó 1805-ben a közoktatás területét teljes egészében az egyháztanácsra bízta, amely így dönthetett tankönyvekről, tanrendről, illetve fegyelmi jogkört gyakorolt a tanárok és a diákok felett. A püspökök teljes és közvetlen befolyása alatt álltak a katolikus iskolák, emellett a nem katolikus iskolákat is ellenőrizték a vallásoktatás kivételével.

A szintén Ratio Educationis elnevezéssel 1806-ban kiadott dokumentum többet átvett a fent említett bizottság tervezetének szellemiségéből. Igyekezett tekintettel lenni a nemzetiségi és felekezeti sokszínűségekre. Ugyan előírta, hogy a protestánsoknak is alkalmazniuk kell

⁴⁴ Mészáros, A magyar nevelés története 1790-1849 14–19.

⁴⁵ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 8.

rendelkezéseit, azok ezt a korábban elemzett 1790. évi XXVI. törvénycikkre hivatkozva elutasították.⁴⁶ Ezt meg is teheték, hiszen a korábbi törvények alapján az országgyűlés által kidolgozott rendszert kellett volna kötelezően alkalmazniuk, azonban annak elfogadására nem került sor. A II. Ratio Educationis több rendelkezésében hasonlóságot mutat az elsővel, azonban míg az első a felvilágosult abszolutizmus eszméinek megfelelően az uralkodó és a bécsi udvar alkotta, addig a másodikban már fellelhető a kompromisszum az uralkodó és a magyar nemesség között⁴⁷ annyiban, hogy a bizottsági tervet tekintettel készült el az utóbbi.

Igazgatási szempontból a II. Ratio Educationis is tankerületekre osztotta az országot, ezek élén tankerületi főigazgatók álltak. A főigazgató jelölte a közvetlenül az iskolák élén álló felügyelőket, akik pedig az iskolák igazgatójára tettek javaslatot. A kisebb városok, mezővárosok és falvak iskoláiban a plébánosok látták el az igazgatói és egyben tanítói feladatokat, az ún. kiemelt iskolákban pedig – amennyiben lehetőség volt rá – a püspök által kijelölt és külön éves jövedelemmel rendelkező papot kellett igazgatóvá nevezni. Az egyházi előjárók oktatásügyi szempontból a világi tankerületi igazgatónak, illetve felügyelőnek feleltek. A világi hatóság felügyelete azonban messze nem jelentette azt, hogy a II. József által tervbe vett felekezeti jellegtől mentes, közös iskolákat megvalósította volna, éppen ellenkezőleg, a II. Ratio Educationis elődjéhez hasonlóan megőrizte az iskolák felekezeti jellegét. Így például a kisebb falvak, tanyák esetében ott, ahol a szétszórva élők nem tudtak külön iskolát állítani, közös iskolát voltak kötelesek létrehozni, azonban felekezeti megoszlás szerinti csoportokkal (184. §).⁴⁸ A II. Ratio Educationis 2. §-a szerint a katolikus iskoláknak fogadniuk kell a protestáns gyermekeket (az „*elszakadt vallások követőit*”) is, illetve tananyagukat – a vallásoktatás kivételével, amelyről az adott felekezet gondoskodik – úgy kell kialakítaniuk, hogy az minden felekezet számára elfogadható legyen.⁴⁹ Bár a dokumentum az iskolák nyitottságát hangsúlyozta vallásra tekintet nélkül, még jó pár évtizedet várni kellett Magyarországon a közös iskolákra. Ezek létrehozása 1848-ban került újra előtérbe Eötvös József népoktatási törvénytervezetével, végül 1868-ban is csak kiegészítő jelleggel írtak elő, majd az azt követő évtizedekben fokozatosan került sor megvalósításukra.

A 19. század első felében a nem katolikus iskolák igen alacsony számban léteztek, arányuk az 1 %-ot érte el. Ez az arány 1847-re valamivel nőtt, az ekkor fennálló 18.499 iskolának 2%-a volt nem katolikus, azonban 98% továbbra is katolikus befolyás alatt állt.⁵⁰ A

⁴⁶ Bajkó – Komlósi – Kosáry – Köpeczi – Mészáros – Orosz, A magyar nevelés története 223–224.

⁴⁷ Mészáros, A magyar nevelés története 1790-1849 81–83.

⁴⁸ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása 309.

⁴⁹ Mészáros, Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű 231–232.

⁵⁰ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 11–13.

reformkorban a népoktatás alacsony színvonala összefüggésben állt a tanítóképzők minőségével. A felekezeti oktatás domináns jellegét mutatja, hogy a tanítóképzők többsége egyházi fenntartással működött, rendelkeztek intézménnyel a katolikusok, a protestánsok, a görögkeletiek és a görögkatolikusok is. Ugyan az állam szintén fenntartott tanítóképzőket, de a katolikus vallás államvallási pozíciójából adódóan ezek is katolikus jelleggel működtek.⁵¹ A korszak meghatározó magyar politikusai, miként *Kossuth Lajos*, *Deák Ferenc* és *Eötvös József*, már a reformkorban felemelték hangjukat a népoktatás korszerűsítése, a vallásszabadság biztosítása és a felekezeti jogegyenlőség érdekében.⁵² Az 1843/44-es országgyűlés tervezetet dolgozott ki az oktatás tárgyában, amely azonban ezen a szinten megrekedt.⁵³

A forradalomhoz közeledve kiéleződtek a konfliktusok, és a magyar nemzet, illetve osztrák szempontból a birodalom egységének érdekében lépéseket kellett tenni, hogy az elsősorban vallási eltérésekből adódó nézeteltéréseket kiküszöböljék.⁵⁴ A szabadelvű gondolkodók többségbe kerültek a magyar 1847/48-as országgyűlésen: a vallás kérdésének rendezését liberális elvek mentén képzelték el, támogatásra lelt az egyenlőség és viszonyosság elve, a zsidók emancipációja és a vegyes házasság ügye.⁵⁵ A liberálisok az egyik oldalon a klerikusok háttérbe szorítását és a katolikus egyház előjogainak megszüntetését szorgalmazták, a másik oldalon felerősödött a katolikus egyház autonómia iránti igénye, ennek kapcsán a világi beavatkozást csak külső ügyek esetében tartották lehetségesnek, amelyek közé tartozott az oktatásügy is. A katolikusok autonómiájukat a többi felekezettel és az állammal szemben kívánták érvényre juttatni a pápa és a püspökök hatáskörének megtartása mellett.⁵⁶

Összegezve a felvilágosult abszolutizmus és a reformkor eredményeit megállapítható, hogy a korábbi gyakorlatra jellemző, egyházi hatáskörbe tartozó felekezeti iskolák modernizációját elsőként *Mária Terézia* kísérte meg az 1777-es Ratio Educationissal, amely az állam felügyelete alatt álló, egységes oktatási rendszer kialakítására törekedett. Ezt követően *II. József* a birodalom centralizálása keretében még inkább egységesíteni igyekezett az iskolákat, erre irányuló kísérlete azonban sikertelennek bizonyult. *II. Lipót* uralkodása alatt, az 1790-es évek elején ülésező magyar művelődésügyi bizottság tervezetet dolgozott ki az elmúlt évtizedek törekvéseit és a *Mária Terézia*-féle Ratio Educationis kritikáit számításba véve, ugyanakkor ez sem lépett hatályba. Az 1800-as évek kezdetén a tervezetet alapul véve, számos

⁵¹ Nagyné Szegvári, A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918) 47.

⁵² Bővebben lásd: Herger, Polgári állam és egyházi autonómia.

⁵³ Nagyné Szegvári, A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918) 47.

⁵⁴ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 76–77.

⁵⁵ Zeller, A magyar egyházpolitika 1847-1894 1–2.

⁵⁶ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században 141.

módosítás után újabb oktatási reformot dolgoztak ki, amelynek eredményeképpen *I. Ferenc* kiadta a *II. Ratio Educationist* 1806-ban. Bár ez utóbbit a 19. században számos kritika érte és igyekeztek a polgári átalakulásnak megfelelően reformálni, szerepe mégis kiemelkedőnek tekinthető abból a szempontból, hogy egységes rendszerbe foglalta a magyar oktatásügyi rendszert – amellett, hogy a magyar reformkor és polgári modernizáció első hullámának politikai elitje is ebben az oktatási rendszerben nevelkedett. A 19. század közepéig tehát rövid megszakításokkal az egyházak, ezek között is elsősorban a római katolikus egyház befolyása érvényesült az oktatási intézmények felett. A laicizáció hatására azonban igény jelentkezett az iskolák államosítására, majd széleskörű politikai viták alakultak ki az oktatás egyházi, illetve állami jellegét illetően a liberális és a konzervatív, a világi és az egyházi erők között. A korszak intézkedéseinek jelentősége abban áll, hogy felvetették a közös, állami iskolák létrehozásának szükségességét, ezzel megkezdték azt a folyamatot, amely közel száz évvel később teljesedett ki.

3. Törekvések a népoktatás modernizálására 1848-tól a kiegyezésig

A 18. században az iskolák fenntartásáról a felekezetek gondoskodtak, majd néhány évtizedes megszakítás után – amikor a felvilágosult abszolutista uralkodók állami felügyeletet valósítottak meg – a 19. századra ismét erős befolyást nyertek az oktatás felett. E fejezet célja annak a folyamatnak a bemutatása, amelynek során a 19. század második felében az egyházak oktatás feletti befolyását lebontották, így előkészítették az állami oktatás megvalósítását. A magyar reformok mellett a szoros közjogi kapcsolat indokoltá teszi az osztrák fejlődéssel való összehasonlítás részletes kifejtését is ehelyütt, mindemellett az időben ugyanekkorra eső porosz közoktatásügyi intézkedések is a fejezet részét képezik. A három vizsgált térség közoktatásra vonatkozó jogalkotása más mértékben jelentkezett, ebből következik a fejezetek sorrendje: az osztrák intézkedések jelentik a legcsekélyebb, a porosz alkotmány a legkiterjedtebb szintű szabályozást, míg a magyar törvényhozás erőfeszítései e kettő közötti átmenetként értékelhetők.

3. 1. Az osztrák alkotmányozás részeredményei

A *Vormärz* idején az iskolarendszer rendezésének kérdése napirendre került, majd az 1848-as reformsorozat főbb célkitűzései között is szerepelt a közoktatás rendszerének átalakítása, azonban – más európai területekhez, így például a Porosz Királysághoz hasonlóan – ekkor csak alapelveket fogalmaztak meg, jelentősebb változások ezen a területen még nem történtek. Általános irányvonalakat azonban lefektettek, így a kötelező tantárgyakat is meghatározták, melyek között a vallásoktatás is szerepelt. A törekvések során jelentős szerepe volt *Franz Serafin Exner* professzornak, aki 6 és 12 éves kor között iskolaköteleességet szorgalmazott és az iskolák irányítását egy tanárokból álló iskolai bizottságon keresztül képzelte el.⁵⁷ Említendő továbbá *Ernst Freiherr von Feuchtersleben* is, aki a belügyminisztériumban az oktatásügyekért volt felelős 1848 júliusától novemberig. *Feuchtersleben* igyekezett az iskolák és az egyház, illetve az állam kapcsolatát rendezni; úgy vélte, az államnak kell ellátni a fenntartó szerepét, így az egyházak befolyásától mentesíteni kell az iskolákat, anélkül, hogy azokból a klérust teljesen kizárnák.⁵⁸ 1849 júliusában a belügyminisztériumtól az oktatásügyeket az újonnan létrehozott vallás- és oktatásügyi minisztérium vette át, amelynek élére a katolikus *Leo von*

⁵⁷ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 107–108.

⁵⁸ Scheip – Seel, *Die Entwicklung des österreichischen Bildungswesens von 1750-1938* 40.

Thun-Hohenstein gróf került. A gróf személye meghatározó volt az elkövetkező évtizedekben az egyházak és a kormány közötti kapcsolatban, amely a későbbiekben kifejtettekből válik világossá.

Az osztrák alkotmányozási folyamat 1848-tól kezdődően számos részeredményt mutatott fel. Az 1848 áprilisában kiadott Pillersdorfi Alkotmány⁵⁹ már tartalmazott rendelkezést a felekezetek egyenjogúságáról és az állam, illetve az egyház iskolákhoz való viszonyáról. Az alkotmányozási folyamat következő állomásaként az 1849-ben elkészített Kremsieri Tervezet⁶⁰ széleskörűen rendelkezett az állampolgárok jogairól. Ezek között szólt a vallásszabadságról és a tanszabadságról. A jogok és kötelezettségek körét függetlenítette a vallási meggyőződéstől, így az állampolgárok oktatása között sem tett különbséget a tervezet. Kimondta, hogy minden állampolgár számára biztosítani kell az elégséges oktatást közös intézményekben, amelyek felett egyetlen felekezet sem rendelkezhet döntő befolyással. A tervezet tehát felekezettől független intézményként szabályozta az iskolákat, amelyekben a különböző felekezetekhez tartozó gyermekek közösen tanultak volna. Bár ez a dokumentum a korszellemnek megfelelő volt, *Ferenc József*⁶¹ trónra kerülésével megakasztotta a folyamatot, és az uralkodó 1849. március 4-én oktroy útján, császári pátenssel adta ki – az egységes rendezés és centralizáció elvének megfelelően – az egész birodalomra kiterjedő hatállyal az Olmützi Alkotmányt⁶².

Az 1849-es Olmützi Alkotmány (más néven oktrojált Márciusi Alkotmány) tervezetének szövegével több napon keresztül foglalkozott a minisztertanács. A téma szempontjából a vallásszabadsággal és az oktatással, illetve hitoktatással foglalkozó szakaszok módosítása a leglényegesebb az 1849. február 20-i minisztertanácsi ülésen. Ennek alapján a katolikus egyház kiemelt szerepet kapott, fontosnak tartották külön hangsúlyozni, hogy a vallásoktatás nem csupán az adott felekezet feladata, de a katolikus ifjúság neveléséért a katolikus egyház felelős. Ezt a katolikusok meghatározó számával indokolták.⁶³ Az alkotmány az alapjogok tekintetében követte a Kremsieri Tervezet szellemiségét, de szűkebben értelmezte azokat. Az állampolgárok jogairól az alkotmányhoz csatolt pátensben rendelkeztek, amely

⁵⁹ Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates. <https://www.verfassungen.at/at-18/verfassung48-i.htm>.

⁶⁰ Entwurf des Österreichischen Reichstages welcher in der Zeit vom 22. Juli 1848 bis 4. März 1849 getagt hat, zuerst in Wien, ab dem 22. November 1848 in Kremsier ("Kremsier Entwurf"). <https://www.verfassungen.at/at-18/verfassungsentwurf49-i.htm>.

⁶¹ 1848–1916 között uralkodott osztrák császárként és magyar királyként. Életéről lásd például: Vocelka – Vocelka, Franz Joseph I.

⁶² Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich. <https://www.verfassungen.at/at-18/verfassung49-i.htm>.

⁶³ MR v. 20. 2. 1849.

azonban csak a ciszlajtán területen volt hatályos. Ennek értelmében minden törvényesen elismert egyház az oktatási, kulturális, vallási alapok birtokában maradhat, illetve használhatja azokat az állami törvények keretei között. A Kremsieri Tervezethez hasonlóan itt is meghatározták, hogy mindenki – aki erre való képesítését megfelelően igazolja – alapíthat oktatási intézményt, valamint ezek számára adományozhat. A népoktatást szintén nyilvános intézményekben határozta meg az alkotmány. A vallásoktatásról az adott felekezet volt köteles gondoskodni, azonban az oktatás és nevelés felett az állam főfelügyeletet gyakorolt. Összegezve az alkotmányozás részeredményeit megállapítható, hogy mivel az alkotmány intézményeit nem állították fel, a gyakorlatban e rendelkezések megvalósítása is hiányos volt.

3. 1. 1. Az 1855. évi konkordátumhoz vezető út

A neoabszolutizmus időszakában *Ferenc József* elsősorban a római katolikus egyházra támaszkodott, hiszen az a hívei között tudhatta az uralkodó mellett a lakosság jelentős részét, így fontos szerepe volt abban, hogy a birodalom nemzetiségeit összefogja, tekintet nélkül nyelvi, történelmi vagy etnikai különbségekre. A római katolikus egyház jóindulatának megőrzése érdekében a császár 1855-ben konkordátumot kötött az egyházi állammal. Ennek következtében a római katolikus egyház kivételezett helyzetbe került és erőteljes befolyást gyakorolt az oktatásügyre, így az állam megszüntette az 1848-ban megfogalmazott semlegességét a felekezetekkel szemben és létrejött az ún. konkordátum-iskolák („*Konkordatschule*”) rendszere. Ennek jelentősége, hogy a 19. századig felekezeti fenntartással működő közoktatási rendszerrel szemben jelentkező modernizációs törekvéseknek – még ha nem is hosszú időre – gátat vetett a római katolikus egyház befolyásának rögzítésével, méghozzá mind a többi felekezet, mind a korszellemnek inkább megfelelő világi oktatás támogatóival is szemben.

Az 1855. évi osztrák konkordátum előzményeként tekinthetünk az 1849. április 29. és június 20. között tartott bécsi püspöki konferenciára. *Friedrich Schwarzenberg* és *Josef Othmar von Rauscher* hercegérsekek játszottak vezető szerepet a gyűlésen, amelyet *Schwarzenberg* vezetett le. Ennek célja az volt, hogy az egyház jogállását megvitassák és a jövőre nézve a kormányzat egyházpolitikájának kereteit egy a Szentszékkel kötött konkordátumban lefektessék, egyúttal az egyházi előjáróknak lehetőségük nyílt megfogalmazni kéréseiket az osztrák kormányzat felé.⁶⁴ A püspöki konferencia főbb témái közé tartozott a tanulmányi- és

⁶⁴ Hosp, Kirche in Österreich im Vormärz 222.

oktatási alap és az oktatásügyek mellett a házasság, az egyházi igazgatás, az egyházi hivatalok és a kolostorok ügyei.⁶⁵ Követelték az alapok feletti tulajdonjogot, illetve részvételük biztosítását ezek kezelésében. Hangsúlyozták, hogy a jezsuita rend vagyonát a katolikus iskolákra kell fordítani, ellenezték a nem katolikus oktatóknak az abból való alkalmazását és fizetését. A püspökök megőrizték volna befolyásukat a tanárok kinevezése felett, a teológiaoktatáshoz új tantervet javasoltak. Véleményük szerint a vallásoktatás irányítását és felügyeletét minden iskolában az egyháznak kell ellátnia.⁶⁶

A püspöki gyűléssel párhuzamosan, az 1849. április 26-i minisztertanácsi ülésen tárgyaltak az egyházügyi kérdésekről. Fontosnak tartották a püspökök véleményének kikérését a vallásoktatók kinevezésével, illetve a vallásoktatást általánosan érintő kérdésekkel kapcsolatban. Utóbbi – ahogyan korábban is – a papok feladataként határozták meg, ugyanakkor a népoktatási intézményeket nem szerették volna továbbra is egyházi kézben hagyni, valamint az állam felügyeleti jogát vetítették elő mind az egyházi, mind a világi tanítók képzése felett. A Szentszékkal való kapcsolattartás és egyéb viszonyaik rendezése tekintetében már ekkor napirendre került a konkordátum megkötésének lehetősége.⁶⁷ Ezt követően a május 2-i minisztertanácsi ülésen *Alexander Bach* igazságügyminiszter beszámolt arról, hogy a püspökök megfogalmazták javaslataikat,⁶⁸ ennek ellenére viszonylag hosszabb időn keresztül nem történt előrelépés a kérdésben.

A vallás- és közoktatásügyi minisztériumot 1849. július 28-án a katolikus vallású *Leo von Thun-Hohenstein* gróf vette át, aki együttműködésre törekedett a római katolikus egyházzal. 1850 januárjában a püspöki konferencia kéréseit is ő terjesztette – támogatását kifejezve – a minisztertanács elé.⁶⁹ Ezután a minisztertanács több alkalommal értekezett a kérdéssel, konkrét eredmény nélkül. A kultuszminiszter végül egyéni kezdeményezéssel a császárhoz fordult. A március 14-i ülést *Ferenc József* – aki uralkodása alatt különös figyelmet szentelt a római katolikus egyház ügyének, így nem meglepő az sem, hogy a püspökök kéréseit is személyesen pártolta – elnöklete alatt tartották, ennek alkalmával a püspöki kezdeményezéseket újra megvitatták. Az uralkodó felhatalmazta a kultuszminisztert egy tervezet megszerkesztésére, amely magában foglalta többek között az oktatási ügyeket is.⁷⁰ Ezt

⁶⁵ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien* 23–24.

⁶⁶ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien* 23–24.

⁶⁷ MR v. 26–27. 4. 1849.

⁶⁸ MR v. 2. 5. 1849.

⁶⁹ MR v. 15–17. 1. 1850.

⁷⁰ MR v. 14. 3. 1850.

egy héttel később *Thun* a minisztertanács elé terjesztette, és kisebb változtatásokkal el is fogadták.⁷¹

Ennek eredményeképpen született meg az 1850. április 18-i rendelet a katolikus egyház államhoz való viszonyáról⁷² és az 1850. április 23-i rendelet a katolikus egyház és az oktatás kapcsolata tárgyában.⁷³ A rendelkezések hatálya az Olmützi Alkotmányhoz igazodott, azaz a birodalom minden olyan területén hatályosak voltak, amelyekre az alkotmány kiterjedt. Ezzel a püspökök kívánságai jelentős részben teljesültek, például a közoktatásra vonatkozóan a hittanhoz kapcsolódó oktatási jogosultságot püspöki engedélyhez kötötték.⁷⁴ Az állam és az egyház viszonyát továbbra sem rendezték teljes egészében, bár *Thun* további miniszteri rendeleteket és a pápával kötött megállapodást helyezett kilátásba, ennek megfelelően a fennmaradó kérdésekről a későbbi konkordátum rendelkezett.

A konkordátummal kapcsolatos tárgyalások ideje alatt – a bécsi 1849-es osztrák püspöki gyűléshez hasonlóan – a magyarországi római katolikus püspöki kar konferenciára gyűlt össze Budán 1852-ben. Az első ülésen megegyeztek kívánságaikat illetően, ezek között említették a korábbi rendelkezés visszaállítására irányuló kérelmüket, miszerint katolikus gyermekek nem járhatnak protestáns iskolába.⁷⁵ Később az osztrák kultuszminiszter, *Thun* meghívta *Scitovszky* prímást, *Kunszt* kalocsai és *Haulik* zágrábi magyar érsekeket Bécsbe tárgyalni. Az érsekek fenntartották az egyház követeléseit, így az oktatással kapcsolatban a hitoktatók püspöki kinevezését, a tankönyvekről való püspöki döntést, valamint az egyházi felügyelet alatt álló iskolákat.⁷⁶ A vallási és a tanulmányi alapot egyházi tulajdonként szerették volna megtartani.⁷⁷

A konkordátum kidolgozásának munkálatai 1853-ban kezdődtek meg és mintegy két évet vettek igénybe. Az előkészítés alapossága nem véletlen: a római katolikus egyház és az állam szoros kapcsolata a neoabszolutizmus rendszerének legfontosabb összetartó ereje volt a távolról sem egységes, de egységesítendő birodalomban. A tárgyalások felelőse miniszteri szinten *Thun* volt⁷⁸, aki a püspöki konferencián és a minisztertanács üléseken képviselt álláspontjából következően könnyen azonosulhatott a kijelölt irányvonallal. A Szentszékkal folytatott tárgyalásra a bécsi érsek, *Rauscher* az állam teljhatalmú megbízottjaként kapott

⁷¹ MR v. 21–22. 3. 1850.

⁷² Kaiserliche Verordnung, mit welcher das Verhältniß der katholischen Kirche zur Staatsgewalt festgestellt wird <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18500004&seite=00000826>.

⁷³ Kaiserliche Verordnung, mit welcher die Beziehungen der katholischen Kirche zum öffentlichen Unterrichte näher bestimmt werden <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18500004&seite=00000827>.

⁷⁴ Kletečka – Schmied-Kowarzik, Einleitung XIX–XX.

⁷⁵ Adriányi, A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája 107–110.

⁷⁶ Adriányi, A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája 113–115.

⁷⁷ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században 146.

⁷⁸ Vocelka, Verfassung oder Konkordat 26.

megbízást. A konkordátum ünnepélyes bevezetése szerint az érsek felhatalmazását a tárgyalásra úgy kapta – magas kitüntetéseinek és pozícióinak megemlítése mellett –, mint a „*császári Felség valóságos belső titkos tanácsosa*”. Az érsek kitüntetett szerepe és *Ferenc József*re gyakorolt hatása mögött az is meghúzódhatott, hogy *Rauscher* az uralkodó korábbi tanítója volt.⁷⁹ *Rauscher* az egész birodalomra kiterjedő szabályozás híveként úgy vélte, hogy a soknemzetiségű és soknyelvű birodalom összetartásához fontos tényező lehet a vallás⁸⁰, egész pontosan a római katolikus vallás, amelyen a birodalom lakosságának többsége volt – természetesen a magyarországi specialitásoktól eltekintve, hiszen a jelentősebb számot kitevő magyar protestánsokról a kor osztrák politikusai nem szívesen vettek tudomást. A Szentszék oldaláról a konkordátum aláírásában részt vevő tárgyalófél, *IX. Pius* pápa megbízottja *Michael Viale-Prelá* bíboros volt. A dokumentum aláíróiként *Rauscher* és *Viale-Prelá* szerepelnek.

A ratifikációt követően – miután a saját példányokat mindkét fél megkapta – *Ferenc József* császári pátens formájában léptette hatályba a konkordátumot az Osztrák Császárságban 1855. november 5-én.⁸¹ A konkordátum területi hatálya elvileg kiterjedt hazánkra is – emiatt is szerepel a magyar reformok és törekvések ismertetését megelőzően –, ugyanakkor a magyar jogtörténetírás kifejezetten csak osztrák konkordátumnak tekinti a magyar alkotmányos kellékek hiánya miatt.⁸² A *Ferenc József* császár és *IX. Pius* pápa között létrejött konkordátum sajátos nemzetközi jogi szerződésként értelmezhető, amely szabályozta az állam és a római katolikus egyház viszonyát.

3. 1. 2. Konkordátum-iskolák

Bár a konkordátum nem foglalkozott részletesen az iskolákkal, az ezeket érintő szakaszok hatása meghatározó volt. A püspökök számára jogot biztosított a római katolikus ifjúság nevelésének felügyeletére mind a nyilvános, mind a nem nyilvános iskolákban. Ez azt jelentette, hogy nem csupán a vallásos nevelés, de a római katolikus gyermekek oktatásának egésze a püspökök hatáskörébe került. Ez a konkordátum V. cikkében is megjelent, miszerint a

⁷⁹ Vocelka, *Geschichte Österreichs* 207.

⁸⁰ Adriányi, *A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája* 79–81.

⁸¹ A konkordátum latin és német nyelven megjelent a *Reichsgesetzblatt* Nr. 195, 1855. számában: Kaiserliches Patent vom 5. November 1855. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18550004&seite=00000635>; Magyar nyelvű fordítását közli: Adriányi, *A Bach-korszak egyházpolitikája*.

⁸² Így például kifogás alá eshetett a tárgyalás módja, a kihirdetés formája mint császári pátens stb. Bővebben lásd: Csizmadia, *Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944* 68.

püspökök „fognak őrködni afölött, hogy egy tantárgynál se forduljon elő ollyasmi, a mi a katholika hittelt s az erkölcsi tisztasággal ellenkezik.”

Az iskolákban a püspökök határozták meg a tankönyveket, valamint cenzúrajog illette meg őket a világi könyvekkel szemben.⁸³ A IX. cikkben felhatalmazást kapott a klérus, hogy „a vallásra és erkölcsiségre nézve ártalmas könyveket elvetendőnek jeleljék ki, s a híveket azok olvasásától visszatartóztassák.”

A hittan oktatása kizárólag az illetékes egyházmegye püspökének felhatalmazása alapján volt végezhető, amelyet a püspök vissza is vonhatott, ha ezt célszerűnek tartotta (VI. cikk). A püspökök felügyeleti joguk körében szemmel tartották a hitoktatást, és ha ennek során azt tapasztalták, hogy „a vallásoktatás iránt elegendő gondoskodás nem történt volna”, az illetékes püspök maga rendelhetett ki egy papot erre a feladatra (VIII. cikk).

A hittan oktatásához szabott szigorú feltétel mellett a római katolikus népiskolák többi tanítója is egyházi felügyelet alatt és egyházi kötelezettségek teljesítésével vállalhatta csak a hivatalát. Ide tartozott az is, hogy a konkordátum VIII. cikke a tanítók alkalmazásának feltételeként határozta meg, hogy „hitének és erkölcsiségének szeplőtelennek kell lennie”, ennek hiányában, illetve ha később ettől eltér, állásából el kell mozdítani. Mindezek alapján elmondható, hogy a tanítók felett minden, a római katolikusok számára meghatározott iskolában a római katolikus egyház gyakorolta a főfelügyeletet, nem csak a vallást oktatók felett. Ez csak részben volt újdonság, hiszen az iskolák és a római katolikus egyház közötti – már I. Ferenc 1805-ös, korábban ismertetett rendelkezése óta ténylegesen fennálló – szoros kapcsolatot csupán törvényesen ismerték el, de nem ekkor hozták létre.⁸⁴

Az iskolai hatóságokba való bekerülés szintén az egyház hozzájárulásától függött, azonban az iskolai főfelügyelőket ettől kezdve már nem a püspökök, hanem az uralkodó nevezte ki. A püspökök terjesztették ugyanakkor az uralkodó elé a jelölteket, tehát az ő javaslatuk alapján történt a kinevezés (VIII. cikk). A konkordátum XXXI. cikke rögzítette, hogy a vallási és oktatási pénzalap eredeténél fogva az egyház tulajdonát képezi, ennek megfelelően ezeknek felhasználása is csak egyházi célokat szolgálhat. Sajátos azonban, hogy a konkordátum kifejezetten kimondta, hogy az alap kiegészítéséhez Ferenc József „mint eddig, úgy ezután is” hozzájárul, azaz az ekkor elvileg semleges állam anyagilag támogatja a római katolikus egyházat, „sőt amennyiben az időviszonyok megengedik, nagyobb segílyt is nyújtand”.

Az így kialakított oktatási rendszer erősen a konkordátum hatása alatt állt, ennek következménye volt a „konkordátum-iskola” kifejezés használata a korszak iskoláinak

⁸³ Baltl – Kocher, Österreichische Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart 232.

⁸⁴ Bővebben lásd: Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 11–13.

jellemzésére. A római katolikus egyház újra az államélet döntő tényezőjévé vált, amely a neoabszolutizmus gyakorlatát általánosságban is jellemezte, azonban a konkordátummal a gyakorlat alkotmányos kereteket kapott.⁸⁵ Ezáltal az oktatás még hosszú ideig kötődött a római katolikus egyházhoz, ami politikai befolyást is biztosított számára.⁸⁶

Bár a konkordátummal a római katolikus egyház és az állam viszonyát rendezték, a többi felekezettel szemben ez a lépés még váratott magára, így rendelkezései kiváltották ez utóbbiak, valamint a liberálisok – akik ebben az időszakban a konkordátum mellett is alapvető igényeiket az iskola, a házasság és a felekezetek egymás közötti viszonyai vonatkozásában fogalmazták meg⁸⁷ – tiltakozását. A konkordátum a liberálisok számára egyenesen a neoabszolutizmus szimbólumát⁸⁸ jelentette, nem meglepő ezáltal heves tiltakozásuk sem a dokumentummal szemben. Figyelemre méltó viszont, hogy az egyházon belül sem volt egységes álláspont, mivel az alsópapság képviselői is hangot emeltek a püspökök túlzott hatalmával szemben. Sorra jelentek meg a konkordátumot bíráló, olykor szatirikus hangvételű írások. 1855 és 1868 között elterjedtek a brosúrák is, amelyekben megfogalmazták gondolataikat mind a konkordátumot ellenzők, mind az azt támogatók.⁸⁹

Az egyik fő érv a konkordátummal szemben az volt, hogy túlságosan nagy beleszólást enged az osztrák ügyekbe egy lényegében – világi értelemben is – idegen államnak. Erről számolt be több miniszteri konferencia jegyzőkönyve, így az 1859 augusztusában tartott ülés is, amikor a konkordátum oktatásra vonatkozó rendelkezéseivel kapcsolatban emelte fel hangját *Karl Ludwig von Bruck* pénzügyminiszter. Szerinte a konkordátum által az államon belül a római katolikus egyház szinte önálló államot képez, csorbítja a szuverenitást, és túlságosan beleavatkozik az oktatásügyekbe is.⁹⁰

A konkordátum iskolarendszere egyike volt a fő kritikáknak. A liberálisok az ún. konkordátum-iskolákat erősen negatív színben tüntették fel⁹¹, hiszen a korszellemmel ellentétes volt az az irány, amely a felekezeti iskolák megerősítését szolgálta a világi oktatási rendszerrel szemben. Erre utal az is, hogy – nem is sokkal később – a konkordátum felszámolásához hozzájáruló 1869-es birodalmi népoktatási törvényben elsődlegesen állami iskolák felállítását írják majd elő. Az iskolákkal kapcsolatban a katolikusok és a nem katolikusok közötti ellentétek rendezése szintén fontos téma volt a miniszteri konferenciákon. Erről tanúsít az 1859. december

⁸⁵ Vocelka, *Geschichte Österreichs* 207.

⁸⁶ Benedikt, *Die Monarchie de Hauses Österreich* 136.

⁸⁷ Gottsmann, *Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie* 80.

⁸⁸ Vocelka, *Geschichte Österreichs* 207.

⁸⁹ Bővebben lásd: Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?* 32–42., 92–143., 144–156.

⁹⁰ MK v. 6. 8. 1859.

⁹¹ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 109.

10-i jegyzőkönyv is, amelyben egy *Gotschdorfban* felállítandó evangélikus iskolával kapcsolatban akadályként hivatkoztak a felekezeti ellentétre.⁹²

A neoabszolutizmus korának fontos kérdése volt a konkordátum mellett a nyelvhasználat is. A német nyelv használata dominált, amelyet az osztrák politikusok élénken szorgalmaztak a birodalom egységének érdekében. Az állam más nyelveinek használata csak kisebb mértékben volt elfogadott, így a felsőbb iskolákban és azután az egyetemeken német nyelven folyt az oktatás, az elemi oktatásban és a vallásoktatásban azonban az anyanyelvet lehetett igénybe venni.⁹³

Összegezve a konkordátum hatását megállapítható, hogy rendelkezései következtében a római katolikus egyház kivételezett helyzetbe került, erőteljes befolyást nyert az oktatásügyre és létrejött a konkordátum-iskolák rendszere. A püspökök iskolákat érintő jogait széleskörűen fogalmazták meg, az oktatás felekezeti jellegét erősítették a korábbi gyakorlatnak megfelelően, de a korszellemmel ellentétesen. Ez az oktatási rendszer az elkövetkező években markáns pontját képezte a római katolikus egyház, valamint a többi felekezet és a liberálisok vitáinak, amely végül a konkordátum felbontásához és az állami iskolák kialakításához vezetett. Az 1860-as évek kezdetén sikertelenül próbálták meg visszaszorítani az egyház befolyását. Ennek ellenére az egyház pozíciója meginogni látszott, így a pápa és az osztrák püspöki kar felszólalt az 1855-ben elért státuszuk biztosítása érdekében. Azonban a liberális erők az egyházi befolyás csökkentését szorgalmazták a közös iskolákban.⁹⁴ A kiegyezéshez közeledve a püspökök is kénytelenek voltak belátni, hogy nem tarthatják fenn a konkordátumot, mert azzal elszakadnának a nemzeti törekvésektől, melyek az 1848-as alkotmányos állapotok helyreállítását kívánták.⁹⁵ Az elkövetkező években folyamatosan visszaszorult a konkordátum érvényesítése. Felbontására, illetve az állam és az egyház viszonyának rendezésére az osztrák képviselők részéről több megoldási javaslat érkezett, amelyek részletesebb bemutatására a későbbi fejezetekben kerül sor.

⁹² MK v. 10. 12. 1859.

⁹³ Malfér, Einleitung LXV.

⁹⁴ Engelbrecht, Geschichte des österreichischen Bildungswesens 110–111.

⁹⁵ Adriányi, A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája 173.

3. 2. A magyar törekvések

Az 1848-as modernizációs törekvések között meg kell említeni a vallás dolgában megalkotott 1848. évi XX. törvénycikket, valamint az ugyanebben az évben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Eötvös József*⁹⁶ által kidolgozott oktatási törvénytervezetet. E dokumentumok elemzése jelenti a következő alfejezetek témáját. Bár az ekkor meghatározott irányok végrehajtásának a forradalom és szabadságharc leverése, majd az elkövetkező évek politikai válsága gátat vetett, a magyar törekvések mégis haladónak tekinthetők Ausztriához viszonyítva, hiszen ekkor az osztrákok részletes törvényt, illetve tervezetet nem dolgoztak ki a közoktatás kérdésében, hiszen figyelmüket a közép- és felsőoktatásra fordították azon túl, hogy az alsófokú oktatás területét 1855-től a konkordátum határozta meg.

3. 2. 1. Az 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában

„A vallás dolgában” elfogadott törvény⁹⁷ – amelyet *Kossuth Lajos* nyújtott be 1848 március végén – előrevetítette az iskolák helyzetének rendezését: az egyházi iskolák állami finanszírozását, valamint az egyházak iskoláinak mindenki számára nyitottságát, vallásra való tekintet nélkül. A 3. § minden bevett vallásfelekezet egyházi és iskolai szükségleteit állami költségen rendelte fedezni. A 4. § szerint vallásra tekintet nélkül mindenki igénybe vehette a bevett felekezetek iskoláit. Vallási és iskolai autonómiával rendelkezett ezután a görögkeleti egyház is, a rájuk vonatkozó rendezetlen kérdéseket zsinati hatáskörbe utalta a törvény. A törvény alapján tehát az oktatást állami költségen rendelték fenntartani, azonban a források biztosításának kérdése nem volt megoldott. A felekezeti iskolák világvá alakítása során az állam számos nehézségbe ütközött, ezek között tehát sürgősen megoldást kellett találnia az állami fenntartás megvalósítására is, hogy ezzel egyrészt visszaszorítsa az egyházi elégedetlenséget, másrészt, hogy érvényt szerezzen a törvénynek.⁹⁸

A törvényben lefektetett egyenlőség és viszonyosság elve alapján kezdett kibontakozni a katolikus autonómia-mozgalom, amelynek kapcsán a kormány hatalmát korlátozni kívánták az egyházi ügyekben nem csupán általánosságban, de a közoktatásban is.⁹⁹ 1848 márciusában a

⁹⁶ Eötvös 1848. április 7. – szeptember 11., majd 1867. február 20. – 1871. február 2. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót. Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 47–48.

⁹⁷ Az 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torvenyei%3Fpagemum%3D27>.

⁹⁸ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 72–74.

⁹⁹ Erről a kérdésről Bővebben lásd: Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 141–160.

katolikus főrendek tanácskozásra gyűltek össze, hogy áttekintsék az egyház államhoz való megváltozott viszonyát.¹⁰⁰ A katolikus egyház képviselői az országgyűlésben is felemelték hangjukat: az iskolák állami támogatásának a katolikus egyházi javak kisajátítása általi megoldását igyekeztek elkerülni. Hangsúlyozták, hogy az oktatás az egyház feladata, így próbálták megvédeni politikai befolyásukat a nevelésről való gondoskodáson keresztül és gazdasági pozíciójukat az alapítványok feletti rendelkezés által.¹⁰¹ Az egyház képviselői annak érdekében, hogy vagyonuk egyházi kézben maradjon, az autonómia mellett érveltek, így a felekezeti iskolák támogatásának kérdéséről csak úgy voltak hajlandóak dönteni, ha javaik védelme biztosított. Az országgyűlés elé terjesztett petíciójukban kérték, hogy a protestánsokhoz hasonlóan önállóan kezelhessék alapítványaikat egy katolikusokból álló bizottságon keresztül. *Sárkány Miklós* apát, aki az alsótáblán képviselte a katolikus autonómia igényét, úgy vélte, hogy a viszonyosság elvének értelmében a katolikusokat is megilletnek „olyan szabadságok, amelyekkel más felekezetek már rendelkeznek.”¹⁰² Ezt segítő a püspökök megbízták *Danielik Jánost*, aki röpiratot készített az egyházi javak történetéről. Írásában összefoglalta, hogy az egyházi vagyon magánvagyonnak tekintendő, ugyanis az adásvétellel történő szerzésből, királyi birtokadományokból és magánadományokból származik.¹⁰³

A főpapi kar az egyházi alapok és iskolák védelmét tehát autonóm módon képzelte el. Ezt fogalmazták meg a *Rónay János* csanádi követ által április 7-én benyújtott petícióban, amely tartalmazta az elképzelt autonómia kereteit. Az iskolák védelme érdekében – egyebek mellett – vegyes bizottságok működtetését szorgalmazták egyházi és világi tagok részvételével mind országos, mind hitközségi, esperességi és egyházmegyei szinten. Törvényjavaslatot terjesztettek be a katolikus rendek a katolikus iskolák alapítása, felügyelete és az alapítványok kezelése iránt.¹⁰⁴ Azonban a kérdés tárgyalását *Deák Ferenc* javaslatára – aki az idő szűkére hivatkozott – elhalasztották. Az országgyűlés nem támogatta, hogy a katolikus főrendek kezébe kerüljön az állam által kezelt alapok feletti rendelkezés.¹⁰⁵ Így a közalapítványi, nevelési és vallási alapra szánt javak kezelése a vallás- és közoktatásügyi miniszterre lett bízva.

Összességében a törvény kapcsán megállapítható, hogy nem került sor – egyéb hiányosságok mellett – a népoktatás korszerűsítésére sem. Bár a katolikus egyház államegyházi

¹⁰⁰ Zeller, A magyar egyházipolitika 1847–1894 160–163.

¹⁰¹ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 75.

¹⁰² Herger, Az államegyháziág után 162–164.

¹⁰³ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 142–143.

¹⁰⁴ Zeller, A magyar egyházipolitika 1847–1894 165.

¹⁰⁵ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 142–145.

pozícióját lebontották, továbbra sem volt következetesen elkülönítve az állami intézményrendszerétől. Az 1848. évi XX. törvénycikk, különösen az abban foglalt egyenlőség és viszonyosság elvének végrehajtása az elkövetkező években váratott magára.¹⁰⁶

3. 2. 2. Eötvös József népoktatási törvénytervezete

„a nevelés az országot és nem az egyes hitfelekezeteket illeti”
(Eötvös József, 1848)¹⁰⁷

Az 1848-ban létrehozott magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére a liberális gondolkodású, római katolikus vallású *Eötvös József* báró került. A minisztérium hatáskörébe tartoztak az egyházi ügyek, a tanulmányi- és vallásalapok, az iskolák, illetve az egyéb nevelési célt szolgáló közintézetek.¹⁰⁸ Míg ekkor az osztrák oldalon főleg a felsőbb oktatás modernizációjára törekedtek, Magyarországon a népoktatás korszerűsítésére *Eötvös* tervezetet dolgozott ki, melyet az országgyűlés hosszasan tárgyalt, bár végül nem fogadott el.

Eötvös szerette volna megvalósítani az egyház és az iskolák elválasztását, ugyanakkor az egyházi iskolákat is meghagyta volna az állami oktatás mellett. Úgy gondolta, a közoktatás olyan terület, amelynek minőségétől a nemzet jövője függ, ezért nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy a célnak megfelelő törvények szülessenek.¹⁰⁹ A polgári átalakulás során az oktatás és a nevelés előkelő helyen szerepelt a megalkotandó törvények sorában, a felekezeti (és természetesen az ország területén élő nemzetiségekből adódóan a nyelvi) sokszínűség azonban megnehezítette az eredmények elérését. *Eötvös* felismerte, hogy a népoktatás korszerűsítése érdekében szükséges a felekezetekkel való együttműködés, hiszen korábban ők tartották befolyásuk alatt az iskolákat. Ezért az elemi oktatás törvényi előkészítése során tekintettel volt a tanítók mellett az egyházak véleményére. A miniszter nagymértékben figyelembe vette az evangélikus tanár és iskolaigazgató, *Tavasi Lajos* kezdeményezésére összehívott tanári kongresszus népoktatás ügyére vonatkozó javaslatát.¹¹⁰ Hírlevelet adott ki az egyházi és iskolai igények felmérésére, melyben arra kérte a felekezeteket, tájékoztassák őt a papok jövedelméről,

¹⁰⁶ Ezt a tényt támasztják alá az 1865-68. évi országgyűlés elé beterjesztett kérvények, melyekben több egyházkerület és a képviselők kérik a törvény végrehajtását. A kérvényeket közli Zeller, A magyar egyházpolitika 1847–1894 234–235., 237., 238.

¹⁰⁷ Eötvös, Kultúra és nevelés 308–310.

¹⁰⁸ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 67.

¹⁰⁹ Oltványi, Eötvös József: Levelek 235. levél Charles de Montalembert grófnak.

¹¹⁰ Felkai, Eötvös József válogatott pedagógiai művei 62–65.

illetve a tankerületek élén álló személyektől felvilágosítást várt a községek vallási összetételére, iskolák helyzetére, tanítókra és egyéb oktatási adatokra vonatkozóan. A felekezetek általában azonban megtagadták az együttműködést. A legélénkebben – érthető módon – a katolikus egyház lépett fel az iskolák államosításával szemben: a püspökök feliratban arra kérték az uralkodót, hogy az egyházi alapok és a katolikus iskolák felügyeletére hozzon létre egyháztanácsot, törekvésük azonban meghiúsult.¹¹¹ A katolikus püspöki karral és a tankerületek főigazgatóival egyetértésben nemzeti zsinatot hívtak össze 1848 szeptemberére, amelyre azonban nem kerülhetett sor a politikai és hadi események miatt. Az így külön megtartott tanácskozások eredményei eltérőek voltak: a magyarországi román görögkeletiek saját nyelvüket kívánták használni egyházaikban és a közoktatásban, valamint a protestánsok és az unitáriusok is elzárkóztak az állami közös iskolák felállításától.¹¹² A miniszter római katolikus egyházzal szembeni kíméletessége ellenére javaslatának tárgyalása alatt sorra jelentek meg a katolikus folyóiratokban a közös iskolákat és a vallásoktatás degradálását kritizáló cikkek.¹¹³

Eötvös elemi oktatásról szóló törvényjavaslata elsősorban a kereteket kívánta biztosítani egy későbbi részletesebb szabályozáshoz. Arra törekedett, hogy összeegyeztesse az állam és az egyház, illetve a magyarok és az ország területén élő nemzetiségek érdekeit. Ezt a felfogását a későbbiekben is hangoztatta. Előírta volna a tankötelezettséget 6-12 éves kor között, amelyet a későbbi – szintén *Eötvös* nevéhez köthető – népoktatási törvény 1868-ban fog megvalósítani, az 1848-as javaslathoz hasonló megfogalmazással, de az igény már ekkor is megfogalmazódott. A vallásoktatást közvetlenül az adott felekezet papja, illetve lelkésze lett volna köteles ellátni, bár a kötelező tárgyak közé nem került be a hittan. Állami feladatként fogalmazta meg annak biztosítását, hogy minden község iskolát állítson. Az irányítás és a felügyelet állami hatáskörként jelent meg. Mindemellett a felekezeti iskolák megtarthatták volna e jogállásukat, ha a községben több felekezet és ugyanazon valláson legalább ötven iskolaköteles gyermek él, egyéb esetben közös iskolákat kellett volna létrehozni, felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. Az állam közös, felekezeti jellegtől mentes iskolák fenntartására lett volna köteles, ugyanakkor a felekezeteket nem zárták volna el attól, hogy saját iskolákat alapíthassanak. Az iskolák felügyeletéről és irányításáról, valamint a tanítók megválasztásáról községi bizottságok gondoskodtak volna.¹¹⁴ Mindebben megjelent elvi szinten azon követelések sora, amelyek a következő évtizedekben meghatározzák az oktatásügy rendezésének irányát.

¹¹¹ Felkai, *Eötvös József válogatott pedagógiai művei* 74–75.

¹¹² Herger, *Az államegyháziság után* 167–168.

¹¹³ Felkai, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége* 102–103.

¹¹⁴ *Eötvös, Kultúra és nevelés* 294–296.; *Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai* 123–125.

A népoktatási törvényjavaslat országgyűlési tárgyalása 1848. augusztus 3-án kezdődött meg, és hét napon át tartott.¹¹⁵ Az eredeti szövegen a képviselők központi válaszmánya változtatásokat végzett. Az oktatás nyelvével kapcsolatban azt a kiegészítést tették, hogy ne az adott településen többségi lakosságának nyelvén történjen az oktatás, hanem főszabály szerint a magyar legyen az oktatás nyelve. Azok a gyermekek azonban, akik nem értik a magyar nyelvet, a saját anyanyelvükön tanulhatnak. További változtatás volt, hogy a nemzetiségek számára is lehetővé kívánták tenni az iskolaalapítást, a felekezetekre vonatkozó feltételekhez hasonlóan. A kultuszminiszter elfogadta a javaslaton eszközölt változtatásokat.¹¹⁶ Így ahol az oktatás nyelve már magyar volt, ott megtartották ezt akkor is, ha az adott nemzetiség esetleg többségben is volt. A képviselők közül többen aggodalmukat fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy ellentéteket szíthat a nemzetiségek körében, ha rájuk erőltetik a magyar nyelvű oktatást. Ezért azt javasolták, ne vezessék be egyelőre a magyar nyelvű oktatást, maradjon az eredeti tervezet szerint a többségi nyelv használata. *Ioan Dragoş* román képviselő szintén ezt az álláspontot támogatta az ellentétek elkerülése végett. Az anyanyelvi oktatás és a nemzetiségek iskolaalapítási- és fenntartási jogának kérdése nem csupán ekkor volt napirenden anélkül, hogy megnyugtató rendezésre sor került volna, hanem a dolgozatban vizsgált egész korszakon átívelően fontos kérdés maradt; későbbi alakulása annyiban jelenik meg a további fejezetekben, amennyiben a téma szempontjából releváns annak feltárása.

A javaslatot ellenző képviselők felhozták, hogy az ügyben a felekezetek véleményét nem kérték ki. Ezzel kapcsolatban a vitát *Eötvös* rövidre fogta azzal, hogy „*a nevelés az országot és nem az egyes hitfelekezeteket illeti*”.¹¹⁷ Hangsúlyozta, hogy az oktatás és a vallás egymástól elhatárolandó területek azzal, hogy a vallásoktatást az adott felekezethez kell utalni. Bár célja a közös iskolák létrehozása volt, úgy vélte, a kérdés rendezését el kell halasztani, tekintettel a felekezeti és nemzetiségi viszonyokra, és meg kell hagyni számukra a külön iskola lehetőségét.¹¹⁸ A képviselők közül azonban többen nem értettek egyet álláspontjával. A közös vagy felekezeti iskolák körüli vita több napig elhúzódott, rendkívüli volt a felszólalók száma a kérdés fontosságát érzékeltetve. A közös iskolák támogatói, így például *Irányi Dániel*, *Kubinyi Ferenc*, *Halász Boldizsár*, *Patay József* az *Eötvös*-féle törvényjavaslatot nem találták megfelelőnek. *Irányi* a közös iskolák támogatójaként a javaslat elhalasztását javasolta arra

¹¹⁵ 1848-1849 Képviselőházi Jegyzőkönyv 1. 36–42.

¹¹⁶ *Eötvös*, Kultúra és nevelés 297–301.; Vö. Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai 35-37. és 123-125.

¹¹⁷ *Eötvös*, Kultúra és nevelés 308–310.

¹¹⁸ *Felkai*, *Eötvös József válogatott pedagógiai művei* 107–111.; *Eötvös*, Kultúra és nevelés 301–306.

hivatkozva, hogy az ország függetlensége előbbre való, mint a nevelés kérdése.¹¹⁹ *Zsembery Imre* úgy vélte, a külön iskolák falakat emelnek a felekezetek tagjai közé már gyermekként, ezáltal gátolják a felekezeti egyenlőséget. Még a liberális elveket valló római katolikus pap, *Mujster József* képviselő is felemelte hangját a külön felekezeti iskolák ellen.¹²⁰ *Palóczy László* szintén a közös iskolák létrehozását támogatta, érvei alátámasztásául saját példáján keresztül a *II. József* alatti közös iskolák megvalósulására hivatkozott. *Madarász László* az előzőekhez csatlakozva alaptalannak tartotta az attól való félelmet, hogy a közös iskolák felekezeti viszályt szülnék majd.¹²¹ Véleménye szerint a közös iskolákat kellene kiindulópontnak tekinteni, és ezek mellett csupán magánszemélyeknek engedte volna meg – ebben az esetben is állami felügyelettel – az iskolaalapítást, felekezeteknek nem.¹²² *Palóczy* érvével szemben többen felhoztak kifogásokat, melyek közül némelyek a bevezetés kötelezőségét vitatták, mások a szülők választási jogaira hivatkoztak. A kormány pénzügyminisztere, *Kossuth Lajos* is felemelte hangját a javaslat védelmében.¹²³ Felmerült a vita során a kérdés, miszerint ha az iskolákat az állam köteles fenntartani, akkor megkapja-e a felekezetek erre elkülönített alapjait is. A vitában *Deák Ferenc* igazságügy miniszter is kifejtette véleményét. Szerinte az államnak nincs joga elvonni a felekezetek iskolára fenntartott magánalapítványait, azonban ez alól kivételt jelent a katolikus alap, mivel az javarészt egyébként is az államtól származik, ellentétben a többi felekezet magánvagyonával. Ugyanakkor a közös iskolák létrehozásától nem remélte a felekezetek közötti viszályok megoldását, inkább ellenszenvük kiváltására alkalmas intézkedésnek vélte a felekezetek közös intézetekbe tömörülésre kényszerítését.¹²⁴

Az érvek hosszantartó felsorakoztatása után a képviselők jelentős többsége a közös iskolák mellett döntött. A felekezeti iskolák felállítását csak azzal a kikötéssel engedték volna meg, hogy azt a községben az adott felekezethez tartozók többsége támogassa és az állam felügyelete érvényesüljön felette.¹²⁵ Ezt *Eötvös* kudarcként élte meg, hiszen ő a közös iskolákat nem azonnali megoldásként szerette volna keresztülvinni, így ő és *Kossuth* lemondásukat helyezték kilátásba. A kultuszminiszter és javaslata védelme érdekében *Pázmándy Dénes* házelnök áthidaló javaslatot tett a felekezeti iskolák fenntartására, indítványa azonban újabb vitához vezetett. Visszautalt a jozefinista közös iskolákra, amelyek eredménytelensége éppen

¹¹⁹ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 89.

¹²⁰ Herger, Az államegyháziság után 169.

¹²¹ Csorba, Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben 272–273.

¹²² Wlassics, Deák Ferencz munkáiból 316–317.

¹²³ Csorba, Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben 269–270.

¹²⁴ Deák Ferenc beszédét lásd: Wlassics, Deák Ferencz munkáiból 317–323.

¹²⁵ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 93–94.

abban rejlett, hogy kényszerrel valósították meg őket, nem volt lehetőség a felekezetek számára arra, hogy válasszanak a közös és a felekezeti iskola között. Így kompromisszumos jelleggel a közös iskola mindenhol kötelezőként, a felekezeti iskola lehetőségként szerepelt a javaslatban. Ezután a képviselők elfogadták az elemi iskolai törvényt, azonban a főrendiház elhalasztotta megtárgyalását a felekezetek meghallgatásának hiányára, de elsősorban a politikai helyzetre hivatkozva.¹²⁶ A munkafolyamat a főrendiház halasztása után megrekedt, rövid időn belül nem született olyan eredmény, amelyen továbbhaladva folytatódhatott volna a munka. A kultuszminiszter ősszel külföldre távozott, helyét – államtitkári minőségben – *Szász Károly*, majd *Horváth Mihály* kultuszminiszter vette át. *Horváth* törekvései kiterjedtek a római katolikus egyház megújítására, melyben az alsópapság és a szerzetesrendek támogatták.¹²⁷ Az ekkor meghatározott irányok végrehajtásának a forradalom és szabadságharc leverése, majd az elkövetkező évek politikai válsága gátat vetett, így a törvénytervezetet sem fogadták el, mégis hatással voltak az itt lefektetett elvek az elkövetkező évtizedek politikai törekvéseire. A magyar törekvések haladónak tekinthetők az előző fejezetben feltárt osztrák intézkedésekhez viszonyítva, mégis kevesebb eredményt értek el, mint a következő fejezet tárgyát képező porosz alkotmányos reformok.

¹²⁶ A felsőház álláspontjáról bővebben lásd: Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 97–98.; Csorba, Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben 273–278.

¹²⁷ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 81–82.

3. 3. Az 1850. évi porosz alkotmány

A porosz alkotmányozási folyamatot 1850-ben az 1848-as oktrojált, a forradalom elkerülése érdekében felülről modernizációval próbálkozó alkotmány¹²⁸ revíziója követte, de a két évvel korábbihoz képest a tartalma csupán az abszolutista eszközök visszaszorítása tekintetében változott. A porosz alkotmány hatása nem közvetlenül ekkor, hanem később jelentkezett, amikor a politikai gondolkodást a többi német területen annak eszmetartalma meghatározta továbbra is. Az alkotmány rendelkezései megalapozták a porosz iskolarendszer államosítását, végrehajtásuk elégtelensége a század végéig kifogás alá esett, amelynek részletei a következő fejezetekből válnak világossá.

Az 1850. január 31-i alkotmány¹²⁹ tartalmazta a tanszabadságot¹³⁰, valamint előírta, hogy az oktatásról nyilvános iskolákban kell gondoskodni, ehhez kapcsolódva a szülők és gondviselők kötelessége gyermekeik oktatását az ezen intézményekben előírt színvonalon biztosítani.¹³¹ Erkölcsi, tudományos és gyakorlati felkészültséghez, valamint állami hatóság általi jóváhagyáshoz kötötte az oktatási tevékenységet, az iskolaalapítást és -fenntartást.¹³² A 23. cikk alapján minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam által kievezett hatóságok felügyelete alatt áll, a nyilvános tanítók jogai és kötelezettségei megegyeznek az állami alkalmazottakéval.¹³³ A 24. cikk értelmében a közös iskolák felállításakor a felekezeti viszonyokra lehetőség szerint tekintettel kell lenni, ezzel az állami iskoláknak egy lényeges korlátot állított az alkotmány az elkövetkező évtizedek során. A vallásoktatásról az illetékes felekezethez kell gondoskodnia, míg az iskolák külső ügyeivel a községek tartoznak foglalkozni. A nyilvános népiskolák tanítóit az önkormányzatok törvényben szabályozott közreműködése mellett az állam nevezi ki.¹³⁴ A 25. cikk szerint a

¹²⁸ Verfassungsurkunde für den preußischen Staat vom 5. Dezember 1848
<https://www.verfassungen.de/preussen/preussen48-index.htm>.

¹²⁹ Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat vom 31. Januar 1850.
<http://www.verfassungen.de/preussen/preussen50-index.htm>.

¹³⁰ Art. 20. Die Wissenschaft und ihre Lehre ist frei.

¹³¹ Art. 21. Für die Bildung der Jugend soll durch öffentliche Schulen genügend gesorgt werden.

Eltern und deren Stellvertreter dürfen ihre Kinder oder Pflegebefohlenen nicht ohne den Unterricht lassen, welcher für die öffentlichen Volksschulen vorgeschrieben ist.

¹³² Art. 22. Unterricht zu erteilen und Unterrichtsanstalten zu gründen und zu leiten, steht Jedem frei, wenn er seine sittliche, wissenschaftliche und technische Befähigung den betreffenden Staatsbehörden nachgewiesen hat.

¹³³ Art. 23. Alle öffentlichen und Privat-Unterrichts- und Erziehungsanstalten stehen unter der Aufsicht vom Staate ernannter Behörden. Die öffentlichen Lehrer haben die Rechte und Pflichten der Staatsdiener.

¹³⁴ Art. 24. Bei der Einrichtung der öffentlichen Volksschulen sind die konfessionellen Verhältnisse möglichst zu berücksichtigen. Den religiösen Unterricht in der Volksschule leiten die betreffenden Religionsgesellschaften. Die Leitung der äußeren Angelegenheiten der Volksschule steht der Gemeinde zu. Der Staat stellt, unter gesetzlich geordneter Beteiligung der Gemeinden, aus der Zahl der Befähigten die Lehrer der öffentlichen Volksschulen an.

nyilvános iskolák létesítésére, fenntartására és fejlesztésére elsősorban a községi önkormányzatok, illetve bizonyított alkalmatlanságuk esetén az állam teremti elő a forrásokat, emellett harmadik személyek külön jogcímen alapuló kötelezettségei érvényben maradnak. Ennek megfelelően az állam az elemi iskolai tanárok számára a helyi viszonyoknak megfelelő fix jövedelmet garantál. Az állami általános iskolában az oktatás ingyenes.¹³⁵ Míg a 24. a konzervatívok, addig a 25. cikk a liberálisok gyakori hivatkozási alapja lesz a későbbi viták során. A 26. cikk számos vita alapját képezte, eszerint külön törvénynek kell szabályoznia a teljes oktatásügyet.¹³⁶ A probléma nem abból fakadt, hogy a felekezeti és állami iskolák közötti ellentmondást törvényhozás útján és ezen a jogforrási szinten kell rendezni, hanem abból, hogy egyetlen átfogó jellegű törvény megalkotását tette szükségessé az alkotmány. Ennek a törvénynek a megszületéséig a 112. cikk alapján rögzítették a status quo-t, a fennálló törvények továbbra is alkalmazandóak voltak az itt előrevetített törvény megalkotásáig, ennek megfelelően a fennálló felekezeti iskolák még megmaradtak.

Az 1850-es évektől kezdődően mutatkoztak törekvések ennek a kijelölt törvénynek a megalkotására, az egymást követő kultuszminiszterek készítettek tervezeteket is, ezek elfogadása azonban rendre meghiúsult.¹³⁷ Az első előrelépés 1872-ben történt, amely időben már az osztrák-magyar kiegyezést követő időszakra esik, így ismertetésére a következő fejezet végén kerül sor.

¹³⁵ Art. 25. Die Mittel zur Errichtung, Unterhaltung und Erweiterung der öffentlichen Volksschule werden von den Gemeinden und, im Falle des nachgewiesenen Unvermögens, ergänzungsweise vom Staate aufgebracht. Die auf besonderen Rechtstiteln beruhenden Verpflichtungen Dritter bleiben bestehen. Der Staat gewährleistet demnach den Volksschullehrern ein festes, den Lokalverhältnissen angemessenes Einkommen. In der öffentlichen Volksschule wird der Unterricht unentgeltlich ertheilt.

¹³⁶ Art. 26. Ein besonderes Gesetz regelt das ganze Unterrichtswesen.

¹³⁷ Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 877.

4. A dualizmus korának közoktatási reformjai, tekintettel az osztrák és a porosz térségre

„senki igazságosan nem vonhatja kétségbe azt sem, hogy a népnek nevelése s így oktatása is, minden egyház legszebb feladatai közé tartozik.”

(Eötvös József, 1868)¹³⁸

A kiegyezéssel létrejött dualizmus idején a Magyar Korona országai adták a Monarchia egyik meghatározó felét, míg a másik oldalon a ciszlajtániai tartományok összessége állt. A hatalom súlypontja ebben az időszakban folyamatosan áthelyeződött az uralkodóról a népképviselői szervekre, így az összetartó erő egyre gyengébb lett és végül a felbomláshoz vezetett.¹³⁹ A dualizmus idején a közös ügyek közé tartozott a hadügy, a külügy, és az ezek fedezésére szolgáló pénzügy, tehát az egyházak és az oktatás kérdésében Magyarország önálló szervei által – bár természetesen az uralkodó hozzájárulása mellett – dönthetett. Az oktatás átalakítása újra napirenden volt mind osztrák, mind magyar oldalon, azonban az 1848-as törekvésekből alábbadva. Ismét felállt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, amelynek élére a Monarchia mindkét felében egy-egy jeles személyiség – *Eötvös József* és *Leopold Hasner* – került, nevükhöz köthetőek a következő években kidolgozott népoktatási törvények: a magyar 1868. évi népoktatási törvény nyitotta a sort, egy évvel megelőzve az osztrák népiszkolai törvényt. A Porosz Királyságban a közoktatás ügyében ugyan a politikai vita folyamatos volt a 19. század közepétől kezdődően, konkrét jogszabályi rendelkezést nem fogadtak el évtizedeken keresztül. Az első előrelépés itt – időben már a Német Császárság megalakulását követően, a Monarchia népoktatási törvényeihez képest néhány évvel később – 1872-ben történt.

4. 1. A *Dezemberverfassung* és a *Maigesetze*

Az osztrák területen a dualizmus idején megkezdődött a konkordátum ellensúlyozása az 1867-es Decembéri Alkotmány (*Dezemberverfassung*) és az 1868-as Májusi Törvények (*Maigesetze*) elfogadásával.

Eduard Sturm tervében, amelyet a Decembéri Alkotmányhoz készített, a népoktatás állami feladatként szerepelt, a vallásoktatás megszervezését viszont a felekezetek feladataként

¹³⁸ Képviselőházi napló, 1865. X. kötet, 1868. szeptember 16. – november 23.

¹³⁹ Brauneder, Osztrák alkotmánytörténet napjainkig 193–194.

jelölte meg.¹⁴⁰ Ezt a nézetet tükrözi az elkészült alkotmány is, amelynek az állampolgárok általános jogairól szóló részében¹⁴¹ a vallásszabadság gyakorlásáról és az oktatásról a 14-17. cikkek rendelkeztek. Rögzítette, hogy az állampolgári jogok gyakorlása független a vallási meggyőződéstől. A törvény által elismert egyházak és vallásközösségek mindegyike rendelkezhetett a kultusz, oktatás, és jótékonyág céljára meghatározott intézményekkel, alapítványokkal, javakkal. Az állam biztosította a tudomány és az oktatás szabadságát. Az oktatási intézmények alapítására minden állampolgár jogosultságot nyert, aki erre képesítéssel rendelkezett. Az iskolák irányítása és felügyelete az államhoz került, az iskolai vallásoktatás pedig az adott felekezet hatáskörébe tartozott – *Sturm* javaslatának megfelelően. Az állami felügyelet meghatározásával a klérus jogait e téren visszaszorították. Az egyházi szerepvállalás ezután az iskolafelügyeleti hatóságokban jelent meg; a helyi, kerületi és országos tanácsokba tagokat delegálhattak, amelyekben gyakran többségben is voltak. A tananyagra és a tankönyvekre azonban nem bírtak befolyással, csupán a vallásoktatásról gondoskodtak.¹⁴² A Decemberi Alkotmány által biztosított állampolgári jogok – így a vallásszabadság, illetve annak biztosítása az iskolákban – ténylegesen érvényesülhettek, hiszen a *Reichsgericht* előtt hivatkozhattak rájuk.

Az alkotmány által biztosított keretek között a konkordátum felbontására, illetve az állam és az egyház viszonyának rendezésére az osztrák képviselők részéről három főbb megoldási javaslat érkezett. *Eugen Mühlfeld* nyújtott be elsőként tervezetet a képviselőház elé 1867 júniusában, melyben a konkordátum teljes hatályon kívül helyezését támogatta. Ezt követte *Eduard Herbst*, aki három speciális törvénnyel szeretne volna megoldani a konkordátum felbontását. A képviselőháznak harmadik megoldást kínálva az ultramontanizmus¹⁴³ híve, *Albert Jäger* törvényhozáson kívüli tárgyalást javasolt az uralkodó és a pápa között a képviselőház által meghatározott elvek mentén. Azonban a tárgyalásos megoldás támogatói kisebbségben maradtak, és a képviselőház többsége elfogadta *Herbst* törvénytervezeteit,¹⁴⁴ amelyek alapján elkészült az állam és az egyház viszonyát rendező három ún. Májusi Törvény 1868-ban.

Az oktatással kapcsolatos tervezet vitája során a képviselők a tudomány és a hit elválasztása mellett érveltek, így az iskolák állami felügyelet alá helyezését látták célszerűnek.

¹⁴⁰ Dziadzio, *Weltliche oder konfessionelle Schule?* 35.

¹⁴¹ Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder <https://www.verfassungen.at/index.htm>

¹⁴² Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 174.*, Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 112.

¹⁴³ A pápa elsőbbségét hirdető irányzat, elnevezése - „hegyeken túli” - Róma földrajzi elhelyezkedésére utalt.

¹⁴⁴ Voelka, *Verfassung oder Konkordat?* 56–64.

Alexander Julius Schindler felszólalt az iskolák és az egyház elválasztása mellett: a képviselőházban kifejtette, hogy mind a tudomány, mind a hit katedrát érdemel, ugyanakkor a hit katedráit a templomokban kell felállítani, az iskolákban a tudománynak van helye. A javaslat harmadik vitája után a képviselőház 1867. október 29-én elfogadta a *Herbst* által kidolgozott tervezetet az iskolák és az egyház viszonyáról.

A felsőházban a tervezet támogatói között volt *Hasner* kultuszminiszter és több költő, tudós, katonai vezető, az ellenzők között pedig *Thun* korábbi kultuszminiszter, *Schwarzenberg* hercegérsek és számos püspök. A felsőházi kisebbség az iskolákról szóló tervezethez azt a kiegészítést tette, hogy a katolikus egyház kellő befolyását biztosítsák a katolikus ifjúság erkölcsi-vallási nevelése felett, illetve őrizték meg a nép- és középiskolák felekezeti jellegüket. Ezt követően a többségi tábor is változtatást ajánlott, az álláspontjuk szerint megfelelő kifejezések – így például a „vallási-erkölcsi nevelés” helyett „vallásgyakorlat” – használata érdekében. Végül a javaslatot a felsőház is elfogadta.¹⁴⁵

Így a fenti előzményeket követően megszületett az állam és az egyház viszonyát rendező három Májusi törvény 1868-ban. Ezek voltak a házassági törvény, az állami anyakönyvezésről és az iskoláknak az egyházhoz való viszonyáról szóló törvény, valamint az állampolgárok interkonfesszionális viszonyairól szóló törvény.

Az 1868. május 25-i törvény¹⁴⁶ rendelkezett az oktatás és a felekezetek kapcsolatáról. Az oktatási és nevelési ügyeket az állam legfőbb irányítása és felügyelete alá vonta, melyről az erre a célra létrehozott szervein, illetve az oktatási minisztériumon keresztül volt köteles gondoskodni. A vallásoktatást és a – felsőházi javaslat elfogadása előtt a „vallási-erkölcsi nevelés” kifejezésnek megfelelő – vallásgyakorlatot az adott felekezet feladatkörében tartotta, azonban kimondta, hogy a többi tantárgy oktatása független legyen minden felekezeti befolyástól. A vallásoktatásról csak a felekezetek által erre képesnek nyilvánított személy gondoskodhatott, az oktatási tevékenységre a felettes egyházi hatóság jogosította fel. A magániskolákban vallásra tekintet nélkül kinevezhetőek voltak az oktatók. A hittankönyveket is az egyházi hatóságnak kellett jóváhagynia. A törvény kimondta, hogy az egyes felekezetek iskoláinak más felekezetekhez tartozók általi látogatása nincs megtiltva. Az állam vagy valamely község által alapított iskolák mindenki számára hozzáférhetőek voltak, az oktatáshoz való jog minden állampolgárt megilletett vallásra való tekintet nélkül. Emellett minden felekezet alapíthatott és fenntarthatott iskolát a körébe tartozók számára, azonban ezeket az

¹⁴⁵ Vocelka, *Verfassung oder Konkordat?* 71–84.

¹⁴⁶ Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch grundsätzliche Bestimmungen über das Verhältniß der Schule zur Kirche erlassen werden <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18680004&seite=00000097>.

intézmények is alárendelték az oktatási törvényeknek, továbbá jogaik gyakorlásához meg kellett felelniük minden törvényes feltételnek. Felügyeleti joga alapján az állam helyi, kerületi és területi iskolatanácsokat állított fel az iskolákban. Ezekben biztosítani kellett a felekezetek képviselőit is a politikai képviselők és iskolai szakemberek mellett. A továbbiakban a felekezetek csak az iskolák hitoktatással kapcsolatos ügyeire bírtak befolyással. Az állami iskolákban az oktatásnak minden egyház befolyásától mentesen kellett folynia. Az iskolák feletti felügyeleti jog tehát állami hatáskörbe került; a vegyes állami-egyházi iskolai felügyelet helyett kizárólagos állami felügyeletet valósítottak meg.

A Májusi Törvények célja az állam és az egyház elválasztása, illetve a felekezetek egyenlősítése, valamint a római katolikus egyház előjogainak megszüntetése volt. Nem csodálkozhatunk tehát azon, hogy ezeket a szabadelvű törvényeket a római katolikus többség éles kritikának vetette alá, mint ahogy felemelte hangját velük szemben IX. Pius pápa és több püspök, többek között Linz püspöke, *Franz Joseph Rudigier* is. *Rudigier* – aki szerint az oktatás az egyház „Istentől származó joga” – később körlevelet is közzétett, amelyben a pápa elutasítására hivatkozott a törvényekkel kapcsolatban, hangsúlyozva a konkordátum érvényességét és papjait ellenállásra szólította fel. A linzi püspököt 1869 júniusában bíróság elé állították, majd két hétre börtönbe zárták, körlevelét pedig megsemmisítették. Az ítélethozatal napját követően azonban a császár felmentette *Rudigiert*, ez is utal arra, hogy *Ferenc József* egyáltalán nem örült annak, hogy a szabadelvű törvényhozás eredményeként a támadott rendelkezések megszülettek. Ez a felfogása nyilvánult meg a püspök felmentésében is¹⁴⁷, azonban gátat már nem vethetett a modernizáció folyamatának, amelynek része volt a konkordátum ellensúlyozása. Az állam semlegességének meghatározó feltétele volt a felekezetek törvény által biztosított, egymással szembeni egyenjogúsága és a magánszemélyek vonatkozásában a lelkiismereti- és vallásszabadság, amelyek érvényesítését az oktatásban is biztosítani kellett.

¹⁴⁷ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 42–50.

4. 2. Az Osztrák-Magyar Monarchia osztrák és magyar népoktatási törvényei

4. 2. 1. Leopold Hasner 1869. évi birodalmi népoktatási törvénye

1869. május 14-én a Májusi Törvények kiegészítéseként és a konkordátum elleni fellépés következményeként adták ki a birodalmi népiskolai törvényt.¹⁴⁸ A parlament *Hasner* oktatásügyi miniszter javaslatát 1869 márciusában kezdte tárgyalni. A törvény célja – a Májusi Törvények által kijelölt iránynak megfelelően – az egyházi befolyás alatt álló iskolák helyett felekezeti szempontból semleges, közös iskolák felállítása volt, melyek felett az állam gyakorolja a főfelügyeletet. Az iskolák feletti felügyeletet a Májusi Törvények rendelkezéseire alapozva a kultuszminiszter már az év elején kivette egyházi hatáskör alól.¹⁴⁹

Az 1869. évi népiskolai törvényben az iskolák céljaként határozták meg a gyermekek vallási és erkölcsi neveléséről való gondoskodást. Ugyanitt kimondták azt is, hogy az állam által alapított és fenntartott iskolák közös iskolák, amelyekben felekezeti hovatartozástól függetlenül tanulhat minden gyermek. Bevezették a 8 éves kötelező oktatást, amely ingyenes és a felekezettől független volt. Emellett azonban a törvény hangsúlyozta a vallásoktatás fontosságát: a kötelező tárgyak között első helyen említette a vallásoktatást, amelynek biztosításáról és ellenőrzéséről az adott felekezet volt köteles gondoskodni. A vallásoktatást elláthatta egy világi tanító is, de ez kizárólag a felekezet jóváhagyásával volt lehetséges, és a képesítésére meghatározott követelményeket írtak elő. A tantervet a kultuszminiszter határozta meg az iskolatanácsokkal egyetértésben, amelyekben a felekezetek részvétele biztosított volt. A tankönyvek megválasztására és a tananyagra vonatkozóan közvetlenül már nem volt befolyásuk a felekezeteknek, hozzátéve, hogy természetesen a vallásoktatás tananyagáról az egyházi hatóságok döntöttek. Rendelkezéseiket a vallásoktatásról és a vallásgyakorlatról ki kellett hirdetni, azok kivételével, melyek az általános iskolai renddel összeegyeztethetetlenek, mivel azok eleve megvalósíthatatlanok voltak. A gyakorlatban azonban az iskolák sok helyen megőrizték egyházi jellegüket, bár mind felett érvényesült az állami főfelügyelet, így az állam határozta meg a tanrendet, a tankönyveket, a taneszközöket. Ugyanakkor – a magyar szabályozáshoz hasonlóan – az egyházi befolyás jelentős maradt a tanítók felett.¹⁵⁰ Arra az

¹⁴⁸ Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1869&page=311&size=45>.

¹⁴⁹ Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht, vom 10 Februar 1869, womit provisorischen Anordnungen über die Schulaufsicht getroffen werden <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18690004&seite=00000089>.

¹⁵⁰ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 50.

esetre, ha valamely felekezet nem látná el vallásoktatással kapcsolatos feladatait, a törvény felhatalmazta az országos iskolai hatóságot (*Landesschulbehörde*), hogy tegye meg a szükséges intézkedéseket. A közös iskolákban tehát biztosítani kellett a vallásos és erkölcsös nevelést és a vallásoktatást minden felekezet számára. *Sturm* évekkel később is hangsúlyozta a törvény jelentőségét a vallásoktatás szempontjából, valamint azt, hogy az oktatásban az egyháznak kiemelkedő szerepet biztosítottak.¹⁵¹

A törvénynek természetesen ellenzői is akadtak.¹⁵² Az új iskolarendszert a katolikus-konzervatívok részéről támadás érte, azonban a felekezeti iskolák iránti törekvésük sikertelen volt. Kifejtette véleményét *IX. Pius* pápa, illetve több püspök is felemelte hangját a közös iskolák ellen, hangsúlyozva, hogy az oktatás és a keresztény nevelés az egyház feladata.¹⁵³ A pápa olyannyira ellenezte a törvényt, hogy egyházi büntetéssel fenyegette azokat, akik megalkották, végrehajtották, illetve ezekben közreműködtek.¹⁵⁴ *Rudigier* püspök újfent nemtetszését fejezte ki, ezzel szemben a *Schwarzenberg* mellett álló cseh papok támogatták az új rendelkezéseket.¹⁵⁵

A birodalmi népiskolai törvénynek hatása volt az egész birodalomra, jelentős mértékben emelte az oktatás színvonalát. Az ellenzők számos kritikájának ellenére az ország későbbi fejlődésére is meghatározó volt az ekkor kialakított közös, felekezetre tekintet nélküli iskolarendszer hatása,¹⁵⁶ amelyről a későbbi fejezetekben esik szó.

4. 2. 2. Eötvös József 1868. évi népoktatási törvénye

Az osztrák és a magyar politikusok a kiegyezést követően (is) hatással voltak egymás gondolkodására, ugyanakkor alapvetően eltérően rendezték a felekezetek és az oktatás kapcsolatát. Míg az osztrákok az állami iskolákat részesítették előnyben, a magyar országgyűlés ekkor már nem a közös iskolákat támogató képviselők felszólalásaitól volt hangos, hiszen a felekezeti iskolák mellett állást foglalók voltak többségben, akik a felekezeti iskolák megtartása mellett kiegészítő jelleggel támogatták a közös iskolák létrehozását állami költségen ott, ahol nem álltak fenn egyházi iskolák.

¹⁵¹ „Wir haben unter dem Fluche des Syllabus im Jahre 1867 die Schulgesetz beschlossen, welche der Religion und der Kirche einen hervorragenden Platz in der Schule einräumten” Idézi: Dziadzio, *Weltliche oder konfessionelle Schule?* 36.

¹⁵²A kritikák részletezését lásd: Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 116–117.

¹⁵³ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien* 176.

¹⁵⁴ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 117.

¹⁵⁵ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien* 47–50.

¹⁵⁶ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 116.

Az osztrák-magyar kiegyezést követően Eötvös az Andrássy-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként folytathatta az alsófokú oktatás modernizálását. A népoktatási törvény megalkotása során a kultuszminiszter kifejtette az állam jogainak és kötelességeinek terjedelmével kapcsolatos állásfoglalásában, hogy „senki igazságosan nem vonhatja kétségbe azt sem, hogy a népnek nevelése s így oktatása is, minden egyház legszebb feladatai közé tartozik.” Beszédében hangsúlyozta az egyház szerepét a népoktatás terén és kiemelte érdemét az elmúlt évszázadokban a művelődés terjesztése kapcsán. Ennek ellenére azonban úgy gondolta, az egyház nem képes egyedül ellátni ezt a feladatot. Utóbbi állítását nemzetközi kitekintéssel támasztotta alá, majd összegzésképp megállapította, hogy szükséges az államra bízni „azt, amit az egyház maga nem érhet el.” Az oktatás színvonalának emeléséhez és fenntartásához elengedhetetlennek tartotta az állami szerepvállalást: „Ott, ahol a szülők vagy az egyház a gyermekek oktatásáról nem gondoskodik, az állam vállalja magára e szent kötelességet. (...) A törvény nem csak a létező felekezeti iskolákat ismeri el, hanem minden hitfelekezeten teljes szabadságot ad új népoktatási intézetek felállítására is; a törvény a községek által közös iskolák felállítását csak ott rendeli el, hol a felekezetek a népoktatás terén feladatuknak eleget nem tesznek, azaz hol a célszerűségnek megfelelő felekezeti iskolák nem léteznek.”¹⁵⁷ Az állam és az egyház között párhuzamot vonva állította, hogy ugyanúgy feladata az egyháznak, hogy jó keresztényeket neveljen, mint az államnak az, hogy jó állampolgárokat. E fenti gondolatsorból vezette le az állam kiegészítő szerepét az oktatás területén a szülők és az egyházak mellett,¹⁵⁸ melyet a főrendiházi tárgyalás megkezdésekor elmondott beszédében is hangsúlyozott.¹⁵⁹ A felekezeti iskolák fenntartásának védelmében is felszólalt a miniszter. Emlékeztette a képviselőket, hogy a korábbiakban a felekezeti iskolák voltak jellemzőek a magyar területeken. Ragaszkodik iskoláihoz az egyház is, és a szülőket is megnyugtatja a fenntartásuk. Eötvös véleménye szerint ellenkező esetben – ahogyan arra Deák is figyelmeztetett 1848-ban¹⁶⁰ – a törvény ellenállást idézhetne elő. Így azonban a felekezeteknek nem lehet okuk fellépni a törvénnyel szemben, hiszen elismerték a fennálló felekezeti iskolákat, emellett újakat is alapíthatnak a felekezetek, továbbá a közös iskolák felállítását csak kiegészítő jelleggel rendeli el a törvény. Reményét fejezte ki aziránt, hogy az egyházak azért is pozitívan értékelik majd a törvény által felállított közoktatási rendszert, mert vallási nézeteikkel az oktatott tárgyak nem lesznek ellentétesek, sőt – ellentétben az 1848-as elvekkel – az osztrák

¹⁵⁷ Idézi: Felkai, Eötvös József válogatott pedagógiai művei, 207-223.; Képviselőházi napló 1865. X. kötet, 1868. szeptember 16. – november 23.

¹⁵⁸ Eötvös, Kultúra és nevelés 401-403.

¹⁵⁹ Főrendiházi napló 1865. I. kötet, 1865. december 14. – 1868. december 9. 528-533.

¹⁶⁰ Wlassics, Deák Ferencz munkáiból 317-323.

területekhez hasonlóan kötelező tárgyként határozták meg a hit- és erkölcs tant, melynek tanításáért az egyházak felelnek.¹⁶¹ Láthatjuk, hogy Eötvös szándéka nem arra irányult, hogy a közoktatás területét az egyháztól elvonja, hanem célja a modernizáció volt, továbbá a hatékonyság növelése állami közreműködés bevonásával.

Eötvös későbbi utódja, *Trefort Ágoston* javaslatára a népoktatásra vonatkozó tervezetet minden felekezet képviselőjével alakított bizottság tárgyalta, biztosítva hozzászólásuk lehetőségét. A felekezetek éltek a lehetőséggel és szakértőket (papokat és tanárokat) ajánlottak a javaslat további tárgyalásához. Ők továbbra is hangsúlyozták az oktatás felekezeti jellege fenntartásának fontosságát. A tanítóképzőkre vonatkozó rendelkezéseket nem találták megfelelőnek: a felekezeti képviselők szerint nem szükséges az állami tanítóképzők felállítása, mivel így a felekezeti iskolák hátrányba kerülnének az állami fenntartásúakkal szemben a világi képzéssel rendelkező tanítók miatt. A felekezeti tanítóképzésre vonatkozó megszorítások ellen felszólaltak a befolyásukat megtartani szándékozó katolikusok, az autonómiájukat féltő reformátusok, és a nemzetiségi érdekeket védő görögkeletiek és görögkatolikusok.¹⁶²

Az iskolák feletti állami felügyeletet a felekezetek azonos módon ellenezték, azonban máshogy juttatták volna érvényre álláspontjukat. A protestánsok úgy vélték, az iskolafenntartót illesse a közvetlen felügyeleti jog, az állam pedig olyan mértékben gyakorolja befolyását, míg ezt nem veszélyezteti. A katolikusok kötelezőként kívánták előírni a felekezeti iskola fenntartását, a vallást nélkülözhetetlennek tartották a nevelés során. Álláspontjuk szerint a nevelés az egyház joga. A görögkeleti és görögkatolikus vallások képviselői ismét a nemzetiségi érdekeket szerették volna érvényre juttatni, hiszen a felekezeti iskolák számukra nemzetiségi összetartozásukat is erősítették. Összességében elmondható a bizottság munkájával kapcsolatban, hogy a felekezetek között nem sok támogatásra lelt a törvényjavaslat.¹⁶³ A különböző felekezetek hozzászólásai a népoktatási bizottságra befolyással bírtak, velük szemben igyekeztek tapintatosan eljárni, ugyanakkor a tervezetet már nem vehették le napirendről, elérkezettnek látták az időt a népoktatás korszerűsítésének megvalósítására.

A közös iskolákra tekintettel fizetendő 5%-os adóval kapcsolatban felmerült, hogy mindazok, akik eddig a felekezeti iskolákat anyagi hozzájárulással támogatták, ezután nem teszik ezt meg. Ezért Eötvös ismét felszólalt a törvény védelmében és elmagyarázta, hogy a közös iskolák fenntartásához annyiban kell e személyeknek hozzájárulni a törvény 36. §-a alapján, amennyiben a felekezeti iskolának tett hozzájárulásuk az 5%-ot nem meríti ki. Így a

¹⁶¹ Eötvös, *Kultúra és nevelés* 405–406.

¹⁶² Felkai, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége* 155–158.

¹⁶³ Bővebben lásd: Felkai, *Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége* 161–165.

felekezeti iskolák nemhogy elesnek a támogatástól, de esetleg ez még ösztönözheti is azokat a támogatókat, akik eddig kevesebbet ajánlottak fel, hogy – a közös iskolák támogatását elkerülendő – annyit fizessenek a felekezeti iskolák javára, amennyi az 5%-ot eléri.¹⁶⁴ Az adó megfizetése körüli vita kapcsán tartalmazott rendelkezést a későbbi 1895. évi XLIII. törvénycikk is, mely a felekezeten kívüliek kötelezettségeit is rögzítette. Eszerint az, aki valamely bevett felekezetből kilépett, további öt évig köteles az „elhagyott” felekezet részére fizetni az 5%-ot. Ha a kilépett lakóhelyén nincsen közös iskola, akkor ezt az általa elhagyott felekezet iskolája számára köteles teljesíteni.¹⁶⁵

Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk¹⁶⁶ tartalmazta a tanítás szabadságát, ebben a körben részletezték a szülők kötelezettségét gyermekeik taníttatására, továbbá szabályozták a tankötelezettséget és annak korhatárát. A tankötelezettséget 6 éves kortól 12 éves, illetve 15 éves korig állapították meg, ami teljesíthető volt nyilvános iskolában, magánintézetben és házi tanítással is. A 10. § alapján lehetősége volt a felekezeteknek iskoláikat továbbra is fenntartani és újakat alapítani, emellett azonban már az állam, a községek, a társulatok és a magánszemélyek is élhettek ezzel a joggal: „*Népoktatási nyilvános tanintézeteket a törvény által megszabott módon állíthatnak és fenntarthatnak a hazában létező hitfelekezetek, társulatok és egyesek, községek, és az állam*”. E rendelkezést az 1895. évi XLII. törvénycikk kiterjesztette a bevett és törvényesen elismert vallásfelekezeteken kívül állókra is. A felekezetek által felállított tanintézetekről az 1868. évi népoktatási törvényben külön fejezet rendelkezett. A 11. § szerint a felekezetek mindenhol, ahol laknak híveik, alapíthatnak és fenntarthatnak iskolákat, erre igénybe vehetik a hívek anyagi hozzájárulásait, megválaszthatják a tanárokat és meghatározhatják azok fizetését, dönthetnek a tankönyvekről és a tanítási módszerről, mindezt a törvényben felsorolt minimum feltételek teljesítése mellett. A felekezeti iskolaalapítás és fenntartás szabadságát ezáltal feltételekhez kötötték, amelyeket a törvény tételesen előírt. Ilyen feltételek voltak a közegészségügyi és az épületekre vonatkozó biztonsági szabályoknak való megfelelés, a fiúk és lányok elkülönített oktatása, a tanító által tanított gyermekek maximális számának a meghatározása, valamint a tanító képesítésére vonatkozó előírások betartása. Taxatív felsorolta a törvény azokat a tantárgyakat, amelyeket oktatni kellett a felekezeti iskolákban is. A törvény – az egyház gyakorlati oktatással szembeni véleménynyilvánítása

¹⁶⁴ Eötvös, Kultúra és nevelés 415.

¹⁶⁵ 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/89500043.TV/ts/10000101/>; 1895. évi XLIII. törvénycikk indokolása a vallás szabad gyakorlásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/89500043.TVI/ts/10000101/>.

¹⁶⁶ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev.>

ellenére – kötelezően előírta a gyakorlati ismeretek oktatását. Az iskolát fenntartó felekezetek kötelesek voltak gondoskodni a tanuláshoz szükséges eszközökről és a szorgalmi idő tartamát tekintve is az egységes rendszerhez kellett igazodniuk. A felekezetek fenntarthatnak tanítóképzőket is.

A törvény 14. §-a kimondta, hogy minden felekezeti iskola az állam felügyelete alatt áll, az állam e körben jogosult és köteles volt a felekezeti iskolákat rendszeresen ellenőrizni. Ennek megvalósítása érdekében a királyi tanfelügyelők – akik állami tisztviselők voltak, őket a 124. § alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevezte ki – ellenőrizték a törvényi feltételek betartását a felekezeti iskolákban is. A református felekezet részéről az állami felügyelettel kapcsolatos rendelkezést tartalmaztak az 1904. november 10. napján megnyílt budapesti Országos Református Zsinat által alkotott cikkelyek, amelyek közül a VI. kifejezetten a református köznevelésről és közoktatásról rendelkezett. A népnevelési és népoktatási intézetekről szóló részben az 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre való hivatkozással kimondták, hogy a felekezet által felállított iskolák az egyházközség felügyelete alá helyezhetők, azonban felsőbb szinten ezek is az állam felügyelete alatt állnak, tehát az egyházi felügyelet nem csorbíthatja az államit (4. §).

A fenti szakaszok értelmében az állam a felekezeti iskolákra csak bizonyos tekintetben gyakorolt befolyást, így például az egészségügyi szempontok érvényesülésével, a tanszerekkel, valamint a szorgalmi idővel kapcsolatban. Azonban ahogyan azt *Eötvös* is kifejtette, a tanítók tekintetében a felekezetek saját iskoláikban magas fokú önállósággal rendelkeztek: maguk határozhattak a tanítók felvételéről, fizetéséről, felfüggesztéséről és elbocsátásáról.¹⁶⁷ A módosított javaslat alapján a tanítási rendszer megállapítása már a felekezetek jogaként szerepelt, nem pedig az iskolaalapítás feltételeként.

A népiskolai hatóságok körében a törvény rendelkezett az iskolaszékekről, amelyek a község hatóságát jelenítették meg. A legalább 9 fős testület tagjait elsősorban az oktatásügyhöz értő helyi lakosok közül választotta 3 évre a képviselőtestület, illetve a községi lakosok közgyűlése, mellettük szintén tagjai voltak a helyi lelkészek és a tanító. Az iskolaszék feladata volt a tanítók megválasztása, a tankötelezettség ellenőrzése és mulasztás esetén szankciók kezdeményezése, a tanítás és a törvényi rendelkezések betartásának felügyelete, az iskolai alap kezelésének felügyeletével együtt rendelkezett az iskolaépületek javításáról, az iskolák taneszközökkel való ellátásáról. Az iskolaszékek jártak el elsőfokon a tanítók és a szülők, gondviselők közötti panaszok esetén, valamint bizonyos fegyelmi kérdésekben (116–121. §§).

¹⁶⁷ Eötvös, Kultúra és nevelés 414–415.

A tankerületek kialakítása a vármegyékhez igazodott, Buda-Pest külön tankerületet képezett. Ezek élén állt – az alsófokú iskolák tekintetében – a tanfelügyelő, akinek illetékessége az adott vármegyét magába foglaló tankerületre terjedt ki, amely azonban bővebb is lehetett, amennyiben háromszáznál több község nem tartozott a területhez. Mellette másod- vagy segédtanfelügyelő is kinevezhető volt. A 128. § alapján a tanfelügyelő feladatához tartozott a tankerület iskoláinak évenként legalább egyszeri látogatása; ez a hatásköre kiterjedt mind a községi és állami, mind a felekezeti és magán fenntartású intézményekre is. A miniszter utasítása szerint intézkedéseket tehetett, felelt a tanügyi rendelkezések végrehajtásáért, ezekről és külön a felekezeti iskolákról évente részletes jelentést nyújtott be a kormánynak.

A jogpolitikai cél – anyagi megfontolásokból is – a községi iskolák elsődlegessége volt, ezek létrehozására többféleképp is lehetséges volt a törvény szerint: létesülhettek új iskolákként, vagy úgy, hogy a felekezeti iskolák ilyen jellegüket elvesztették és községivé alakultak át. Ezen utóbbi esetben is igyekeztek a felekezetekkel való együttműködést szem előtt tartani, így elsődlegesen ott volt kötelező a község iskolát állítani, ahol nem állt fenn felekezeti iskola. Az így felállított községi iskolák közös tanintézetek lettek, amelyek hitfelekezeti különbség nélkül nyitva álltak a községi lakosok gyermekei előtt (23–24. §§). A törvény alapján lehetőség volt már fennálló iskolákat közössé alakítani: ennek során közösségi iskolává minősítették azokat a felekezeti iskolákat, amelyeket községi vagyonból tartanak fenn, de a község számára meghagyták a lehetőséget, hogy továbbra is támogassa a felekezeti iskolákat; azonban ha így tett, akkor a felekezetek között igazságosan kellett megosztania a hozzájárulást vagy azt mindegyik irányába meg kellett szüntetnie (25. §). Ezt a rendelkezést megerősíti a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzásáról szóló 1868. évi LIII. törvény 23. szakasza: *„Különböző vallásfelekezetűek által lakott községben és városban, mely házi pénztárából egyházi célokra, vagy valamely felekezeti iskola javára segélyt szolgáltat ki, e segélyben igazságos arány szerint minden ottan létező vallásfelekezet részesítendő.”* A község felekezeteinek döntése alapján is alakulhatott közös iskola, amely akkor valósult meg, ha a község felekezetei ugyan képesek lettek volna fenntartani iskolájukat, mégis úgy döntöttek, hogy közös erővel megfelelőbb körülményeket tudnak biztosítani; ennek előnye az volt, hogy ilyenkor igénybe vehettek állami támogatást is (26. §). Az állam csak ebben az esetben nyújtott ekkor még támogatást a felekezeteknek, amelyek eddig saját erejükből, híveik támogatásával gazdálkodhattak az oktatásügy tekintetében. A következő eset egyfajta szankcióként volt szabályozva: az állam a felekezeti iskolák feletti felügyeleti joga keretében örködött a korábban felsorolt törvényi feltételek betartása felett, azok be nem tartása esetén meginthette a fenntartó felekezetet; ezt követően ha a feltételeket *„a hitfelekezetek főhatóságai a kormány által*

félévenként történt három izbeli megintés után sem teljesítenék: a kormány közös községi iskola felállítását rendelheti el; a község felhatalmaztatik azon hitfelekezetekre is kivetni a törvényben megállapított iskolai adót, a melyek a fennebb érintett szakaszokban foglalt föltételeket, a mondott háromszori megintés után sem akarják, vagy nem képesek, saját felekezeti iskoláikra nézve teljesíteni” (15. §). Ahogy az idézett szakaszból láthatjuk, a község iskolai költségeinek fedezésére adót is jogosult volt kivetni azokra a felekezetekre, amelyek háromszori megintés után sem teljesítették a feltételeket. Emellett a törvény 44-45. §-a arra vonatkozóan is tartalmazott rendelkezést, ha a meglévő felekezeti iskola szempontjából más vallású gyermekek száma a községben a harmincat elérte és a szülők tiltakoztak a felekezeti iskola ellen. Ebben az esetben a község köteles közös iskolát felállítani, azonban, ha számuk nem haladja meg a harmincat, akkor a gyermekek kötelesek a fennálló felekezeti iskolát látogatni. E két szakasz részletesebb tárgyalására a gyakorlat oldaláról a későbbiekben kerül sor.

A községi és egyéb iskolák mellett kiegészítő lehetőségként hozták létre az állami iskolákat a törvény 80. §-a alapján. Eszerint *„a közoktatási miniszternek jogában és tisztében áll, bárhol, ha szükségesnek látja, tisztán államköltségen, a helyi körülmények által igényelt népoktatási tanintézeteket állítani”*. Az állami iskolákra a községi iskolák szervezési és felügyeleti szabályait kellett alkalmazni. Ennek realizálása azonban nehézségekbe ütközött: ahogyan az a későbbi fejezetek során is kiderül, még a *Horthy*-korszak vallás- és közoktatásügyi miniszterei is hivatkoztak arra, hogy az elméleti lehetőség ugyan adott az állami iskolák felállítására, a gyakorlatban azonban a költségvetés és adott esetben a politikai körülmények ezt nem feltétlenül teszik lehetővé.

A törvényjavaslat vitája során felmerült a vallásos érzület közös iskolák általi gyengülésének lehetősége. *Eötvös* kifejtette, hogy szerinte a vallásos érzület erősödése vagy gyengülése nincsen összefüggésben a felekezeti vagy a közös iskolákkal, hiszen a hittan oktatását a közös iskolában is az egyházi tanító végezné, valamint a felekezeti iskolában a nem valláshoz kapcsolódó tárgyakat világi tanító is oktathatja. Tehát a vallásos neveletésnek nem lehet gátja a közös iskola, ugyanis a vallásoktatást az egyházi tanítókra bízták. Beszédének zárásaként ismét összekapcsolta az állam és az egyház érdekeit a népnevelés terén: bizonyosságát fejezte ki aziránt, hogy a felekezetek lelkiismeretesen fogják megadni a diákoknak a vallásos, erkölcsös nevelést, és az állam is elismeri, hogy a szilárd vallásosság egyben polgári erény, mely buzdít a vallásos kötelezettségek mellett a haza iránti köteleességek teljesítésére is.¹⁶⁸ A kultuszminiszter szavai ebben a korban békítő jelleggel hangzanak el, a felekezetek közötti

¹⁶⁸ Eötvös, Kultúra és nevelés 411–414.

konfliktusok rendezésének igénye áthatja a 19. század utolsó évtizedeinek politikai hangulatát, ezzel szemben néhány évtizeddel később egészen más értelmezést nyerhetnek ugyanezek a mondatok, amikor a *Horthy*-korszak vallásos-erkölcsös és hazafias nevelési eszménye és az ideológiai nevelés kerül előtérbe. A vallási érzület tiszteletben tartása érdekében kimondták, hogy amennyiben egy adott felekezethez tartozó gyermek – saját felekezeti iskola hiányában – egy másik felekezet iskolájába jár, a vallásoktatásról akkor is saját felekezete gondoskodhat.¹⁶⁹

A főrendiház tárgyalása során szintén felemelte hangját a közös iskolákkal szemben a magas klérus. *Simor János* esztergomi és *Haynald Lajos* egri érsekek hangsúlyozták beszédekben, hogy a közös, felekezeti jelleget nélkülöző iskolák nem lehetnek semmi jónak forrásai, mert mellőzhetetlen a vallásos nevelés.¹⁷⁰ Mások – főleg világi személyek, de több püspök is – üdvözlötték a tervezetet, és helyesnek tartották a közös iskolák létrehozását, az állami főfelügyeletet, ugyanakkor a felekezeti iskolák meghagyását.¹⁷¹ A javaslatot végül elfogadták a főrendiházban is.

A törvény végrehajtásával kapcsolatban félreértelmezések adódtak, amelyeket a vallás- és közoktatásügyi miniszter november 11-én kelt körrendeletében igyekezett helyreilleszteni. Eszerint az iskola „tulajdonosa” (fenntartója) jogosult dönteni arról, hogy a felekezeti iskolát fenntartsák vagy közössé alakítsák. Tehát nem feltétlenül a felekezet jogosult a felekezeti jogállást községivé alakítani, csak akkor, ha ez a fenntartója is. Ha a község az, úgy a község dönthet az átalakítás felől. Amennyiben a fenntartó a felekezet és a község az anyagi támogatást nyújtja, úgy utóbbi a hozzájárulás folytatásáról vagy megszüntetéséről és közös iskolára fordításáról dönthet, de a felekezeti iskola közössé alakításáról nem.¹⁷²

A tanítás nyelvének kérdése felmerült már *Eötvös* 1848-as népoktatási törvénytervezetének vitája során is, ahogy arra a korábbi fejezetben utaltunk. A forradalom és szabadságharc évének törekvései köréből – nem egyedülként – ez is visszatérő napirendi pontot jelentett: 1868-ban a nemzetiségi törvény keretében rendelkeztek az oktatás nyelvéről. A nemzetiségi egyenjogúság tárgyában megalkotott 1868. évi XLIV. törvénycikk¹⁷³ 14. §-a alapján az egyházközségek – a népoktatási törvény korlátai között – iskoláikban az oktatás nyelvét tetszés szerint határozhatták meg. Ez jelentette a későbbiekben az alapot egyes nemzetiségeknek az identitásuk megőrzéséhez. Az állami iskolák tanítási nyelvét a vallás- és

¹⁶⁹ Felkai, Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége 171.

¹⁷⁰ Főrendiházi napló 1865. I. kötet, 1865. december 14. – 1868. december 9. 533–538.

¹⁷¹ Főrendiházi napló 1865. I. kötet, 1865. december 14. – 1868. december 9. 538–549.

¹⁷² Eötvös, Kultúra és nevelés 424.

¹⁷³ 1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>

közoktatásügyi miniszter határozhatta meg. A 17. § kiemelte, hogy a miniszter „*köteles ez az állami tanintézetekben a lehetőségig gondoskodni arról, hogy a hon bármely nemzetiségű, nagyobb tömegekben együtt élő polgárai az általuk lakott vidékek közelében anyanyelvükön képezhessék magukat egészen addig, hol a magasabb akadémiai képzés kezdődik.*”

Bár az 1868. évi népoktatási törvény lehetőséget adott a közoktatásügyi miniszternek állami iskolák felállítására, az elkövetkező években a közoktatás kérdése háttérbe szorult, az iskolák korszerűsítésével kapcsolatban nem történt jelentős előrelépés. Az egyházak ragaszkodtak a felekezeti iskolákhoz még azok rossz viszonyok közötti fennállása esetén is, így ezek az intézmények maradtak túlsúlyban. A helyzet kibontakozását a következő évtizedeknek levéltári iratok alapján feltárt gyakorlati példáin keresztül követhetjük nyomon a későbbi fejezetekben, azonban a kronologikus sorrendet megőrizve előbb a Monarchia osztrák oldalának eseményeivel foglalkozunk.

4. 3. A népoktatási törvények hatása: megvalósítás és visszarendeződés

4. 3. 1. Az osztrák katolikus-konzervatív ellensúly: az 1883-as novella és az egyesületi érdekérvényesítés

Az 1870-es években a liberálisok egyházpolitikájával és felekezeti törekvéseikkel szemben léptek fel az osztrák konzervatív, egyházpárti erők a népoktatási törvény legélénkebb ellenzőiként. 1877-ben az első osztrák „Katolikus nap” („*Katholikentag*”) alkalmával harcot hirdettek a felekezeti jelleg nélküli iskolarendszer ellen.¹⁷⁴ Az 1870-es évek végére a parlamentben koalíciót alakítottak a liberális törekvésekkel szemben, amely kormányváltáshoz is vezetett. Az elkövetkező években igyekeztek a liberális egyházügyi törvényeket és a gyakorlatban elért kultúrpolitikai reformokat visszaszorítani. Az addigi liberális kormányt 1879-ben *Eduard Taaffe* miniszterelnök kormánya váltotta.¹⁷⁵ A konzervatív kormány jó kapcsolatra törekedett a katolikusokkal, törekvéseik is támogatásra leltek több egyházi méltóság, így például *Rauscher* érsek részéről. A katolikusok a vallásos, keresztény nevelést szorgalmazták, ennek kapcsán a kormányzat is elismerte a vallásos nevelés fontosságát, különösen hangsúlyozva a többségi katolikus vallás szerepét. A kormány úgy vélte, hogy a katolikus vallás fontos összetartó erő lehet a soknemzetiségű, soknyelvű birodalomban. A katolikus nevelést a felekezeten kívülivé válás, a hitelhagyás ellensúlyaként is szorgalmazták.¹⁷⁶

Több éves törekvéseik eredményeként, kormányalakításukkor igyekeztek megvalósítani a népiskolai törvény reformját, visszaszorítva a liberálisok – általuk nem helyeselt – rendelkezéseit. 1880-ban *Liechtenstein* és *Lienbacher* képviselők terjesztették be a tervezetet a birodalmi népiskolai törvény módosítására, amely kiegészítő novella formájában valósult meg 1883-ban, amelynek rendelkezéseit az alábbiakban a kibontakozó vitás pontok mentén ismertetjük.¹⁷⁷

A liberálisok több szempontból elleneztek a novellát, úgy vélték, hogy az nem felel meg a korszellemnek, valamint az oktatás színvonalát csökkentené, a tanárokat egyházi felügyelet alá helyezné. A novellát a konkordátumhoz való visszalépésként jellemezték, hiszen általa az egyház befolyása ismét nőtt, a felekezeti jelleget erősítették. Az alkotmány megsértését látták

¹⁷⁴ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 118.

¹⁷⁵ Leisching, *Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien* 62–63.

¹⁷⁶ Dziadzio, *Weltliche oder konfessionelle Schule?* 36–37.

¹⁷⁷ Gesetz, womit einige Bestimmungen des Gesetzes vom 14. Mai 1869 abgeändert werden <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18830004&seite=00000199>.

abban, hogy a római katolikus egyház túlsúlyt szerez az oktatás felett, hiszen az egyház befolyását az állammal szemben elvileg már törvényesen visszaszorították az iskolákban.¹⁷⁸

A legélénkebben vitatott 48. § úgy rendelkezett, hogy iskolaigazgatóvá csak olyan személy nevezhető ki, aki azon a valláson van, amelyhez az iskolát látogató legtöbb gyerek tartozik és képes annak a vallásnak az oktatására. Az iskolaigazgatók vallásoktatás terén való jártasságát azzal indokolták, hogy neki kötelessége arról gondoskodni, ha ezt az egyház nem tenné, hiszen a vallásos nevelést mindenképpen biztosítani kell a gyermekeknek. Ebben az időben könnyen előfordulhatott, főleg a falusi iskolákban, hogy az iskolaigazgató egyúttal az egyetlen tanító is volt, így indokoltnak látták, ha ő el tudja látni a vallásos neveléssel járó feladatot is. A vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Sigmund Conrad von Eybesfeld* képviselőházi beszédében arról számolt be, hogy nem lát kivétlnivalót abban, hogy az iskolaigazgató kinevezésének a többségi valláshoz való tartozás legyen a feltétele, ugyanis a gyakorlatban ez egyébként is jellemző volt. Elenyésző volt azoknak az iskoláknak a száma (1881-ben összesen 38 ilyen esetről tudtak), ahol ez nem így volt. A konzervatívok hivatkoztak a szülők elvárásaira is, akiknek sérülne a vallásszabadsághoz való alapjoguk, ha gyermekük számára nem lenne biztosított a vallásos nevelés. Viszont a liberálisok az iskolaigazgatók kinevezésével kapcsolatos problémát abban látták, hogy így a törvény nem teszi lehetővé, hogy – ha a diákok többsége a katolikus valláson van – egy felekezeten kívüli, vagy más felekezethez tartozó viselje a hivatalt, azáltal a hivatalokhoz való hozzáférés kerül korlátok közé. A vitatott rendelkezést a konzervatívok sem osztották mindannyian, így például a lengyel képviselők sem támogatták azt. Ők arra hivatkoztak, hogy ez a rendszer elmérgesítené a felekezeti konfliktusokat, hiszen több lengyel területen többségben voltak a zsidók és a görögkatolikusok. *Dzieduszycki* lengyel képviselő felszólalásában az iskolaigazgatókra vonatkozó javaslat ellenzése mellett magát a vallásoktatást sem tartotta fontosnak. Franciaország semleges megoldását¹⁷⁹ találta megfelelőnek, ahol a vallás olyannyira nem befolyásolja az oktatást, hogy még kötelező tárgyként sem tartják számon. Annak okát, hogy az osztrák állam még nem érte el de facto a felekezeti semlegesség állapotát, abban látta, hogy a liberálisok és konzervatívok törekvései során erre egyetlen párt sem tett lépést. A liberálisok a hivatalvállalás nyilvánosságával kapcsolatban az egyenlőség alapelvének megsértésére hivatkoztak, amelyet az alkotmány vallásra tekintet nélkül biztosított.

¹⁷⁸ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 178.

¹⁷⁹ A semleges francia megoldásról bővebben lásd például: Herger, Polgári állam és egyházi autonómia; Szarka, A francia forradalom nevelésügye; Compayré, Histoire de la pédagogie.

Így tehát az 1883-as novella vitája során kiéleződtek a politikai konfliktusok. A novella törekedett az oktatás felekezeti jellegét erősíteni az állami helyett, kötelezővé tette a vallásoktatást a felekezeten kívüliek számára is, továbbá a tanárokat fegyelmi eljárás alá vethették felekezeten kívüliségük, illetve más kinyilvánított nézetük miatt. A vitában *Sturm* is felszólalt, felidézve a gyakran felhozott vádat, hogy a kormány ismét az egyházra ruházná az iskolák feletti befolyást, ezáltal felhagyna az alkotmányban foglalt egyik legfontosabb jogának gyakorlásával. A liberálisok tehát a vallás és a katolikus egyház visszaszorítását szorgalmazták. A kormányzatot éles kritikáknak vetették alá, többek között azzal is vádolva, hogy a birodalom ellentéteit kiélezi és „mindenkit mindenki ellen” buzdít. A kormány azonban védelmébe vette tervét, és hangsúlyozta, hogy a módosítások nem vezetnének be olyan megoldásokat, amelyek ellentétesek lennének a már fennálló iskolarendszerrel. A kultuszminiszter szerint a vallásos nevelés az iskolák „szent kötelessége”, így félelmét fejezte ki az iskolai vallási közömbösséggel szemben. Ugyanakkor hangsúlyozta parlamenti beszédében, hogy az iskolák feletti egyházi felügyelet teljes visszaállítása nem áll érdekében a kormánynak. *Lienbacher* konzervatív képviselő felszólalásában azt próbálta bemutatni, hogy a törvény nem fordítaná felekezeti a világi iskolák jellegét, hiszen ezek két külön iskolatípusban jelennének meg. A felekezeti iskolák az egyházak által alapítottak és fenntartottak, a közös iskolákra azonban nincsen befolyásuk. Azonban a képviselők többsége azt támogatta, hogy – a vallásoktatás kivételével, melyet minden felekezet részére egyformán kell biztosítani – felekezeti jellegtől mentes iskolák legyenek a Monarchiában.¹⁸⁰

Az 1883-as novella a katolikus egyház számára csak részeredményt jelentett, *Schwarzenberg* hangsúlyozta a további lépések szükségességét. Az oktatási rendszer revízióját hirdették a további Katolikus napok alkalmával. A püspökök követelték a felügyeletben való közreműködésük és a katolikus gyermekek számára katolikus oktatók biztosítását. Azonban ezek a törekvések sikertelenek voltak annak ellenére, hogy a képviselőház elé többször is beterjesztettek a felekezeti iskolák újbóli felállítására vonatkozó javaslatokat. 1889-ben a felsőház is elutasította a népoktatási törvény következő novellájának tervezetét, amely a vallásoktatás súlyának erősítését szorgalmazta. Az 1890-es években is több javaslatot készítettek – így például *Alfred Ebenhochs* 1897-ben –, amelyek többek között a vallás és a felekezeti jelleg erősítését szolgálták, ezek azonban szintén nem voltak eredményesek.¹⁸¹

A korszak oktatáspolitikai reformjainak eredményeként az állami iskolák száma jelentős volt, ugyanakkor nem elhanyagolható számmal léteztek katolikus magániskolák mindenhol az

¹⁸⁰ Dziadzio, *Weltliche oder konfessionelle Schule?* 36–42.

¹⁸¹ Engelbrecht, *Geschichte des österreichischen Bildungswesens* 119–120.

osztrák területeken. A századfordulón a katolikus-konzervatív, illetve a liberális mozgalmak egyesületi formákban törekedtek nézeteik hatékonyabb képviselésére. Ennek két tipikus példája a *Katholische Schulvereine* (Katolikus Iskolaegyesület) és a *Freie Schule* (Szabad Iskola) tevékenysége.

A korábban említett katolikus törekvések egyik megnyilvánulásaként 1886-ban alakult meg a *Katholische Schulvereine*, Kaspar Schwarz elnökletével. Célja a katolikus iskolák fenntartása, emellett a kötelező vallásoktatás és a vallásos erkölcsi nevelés védelme volt. Tevékenysége ténylegesen a katolikus magániskolák felállításában, fenntartásában és támogatásában valósult meg, továbbá a tanítók számára is szerveztek képzéseket, amelynek célja a megfelelő vallási-erkölcsi nevelés megadására képes tanerő biztosítása volt. Ehhez hasonló tevékenységet látott el a *Deutsche Schulvereine* (Német Iskolaegyesület) is.

A katolikus tendencia ellenpontjaként a század utolsó éveiben megalakuló *Freie Schule* elnevezésű egyesület a római katolikus egyház pozíciójának visszaszorítását tűzte ki céljául. Ennek eléréséhez elsősorban az iskolák szekularizációját szorgalmazták, alapításukkor kifejezetten szoltak arról, hogy fellépnek az egyházzal szemben és küzdenek az ellen, hogy a jövőben bármelyik vallás is államvallássá válhasson.¹⁸²

A liberális törekvésekkel szemben az osztrák kultuszminiszter, *Richard von Bienert-Schmerling* 1905-ös rendelkezésével továbbra is az oktatás vallási és erkölcsi nevelő jellegét emelte ki.¹⁸³ A katolikusok számára sikerként tartható számon a népiskolák és a polgári iskolák tanítási rendjét hosszan részletező 1905. évi rendelet, mely által a vallásos nevelés az egyház feladataként lett meghatározva. A tanári állások betöltését meghatározott meggyőződéshez köthették, valamint a vallásoktatók feleltek a gyermekek erkölcsi neveléséért iskolán belül, sőt, azon kívül is, különösen a vallásgyakorlatokkal kapcsolatban.¹⁸⁴

Az iskolarendszer ellenzői ebben okkal látták a felekezeti jelleg megerősítését. A *Freie Schule* a Decemberi Alkotmány által garantált magániskola-alapítási jogára alapozva felállított egy vallásoktatás nélküli magániskolát. Ennek következményeként az iskolájuk nem kapott támogatást, ezzel szemben emelt panaszukat pedig a *Verfassungsgerichtshof* mint megalapozatlant elutasította. A világi tanár egyházi hozzájárulást mellőző kinevezésével kapcsolatban az *Verfassungsgerichtshof* kijelentette, hogy csak akkor teheték volna ezt meg, ha a vallásoktatás már egy egyházi személy által biztosítva lett volna. Az iskolát bezárták, és

¹⁸² Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 179–180.

¹⁸³ Verordnung des Ministeriums für Kultus und Unterricht, womit eine definitive Schul- und Unterrichtsordnung für allgemeine Volksschulen und für Bürgerschulen erlassen wird <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19050004&seite=00000401>.

¹⁸⁴ Leisching, Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien 178.

panaszukkal kapcsolatban a *Reichsgericht* sem állapított meg alkotmányértést. A konzervatív kormányzat a korszakban messzemenően védelmezte az iskolai vallásoktatás fontosságát, amely kötelező volt még a felekezeten kívüliek számára is, és az egyik felekezethez sem tartozó szülőket arra kötelezték, hogy megjelöljenek egy felekezetet, amely hitében gyermekük vallásoktatásáról az iskolában gondoskodnak. A gyermekek vallásos nevelése általános volt, amelyet megerősített a *Verwaltungsgerichtshof* és a *Reichsgerichtshof* gyakorlata is. Előbbi azonban hozzátette aggályait aziránt, hogy így végső soron mégis sértik a szülők lelkiismereti- és vallásszabadságát.¹⁸⁵

A liberálisok felléptek a felekezetekkel szemben, és általánosságban a vallás kulturális és szociális szerepét kérdőjelezték meg. Törekvéseik ellenére az iskolarendszerben nem történt jelentős változás. Azonban a konzervatívok által kialakított rendszer – bár a *Verwaltungsgerichtshof* és a *Reichsgericht* védelmét élvezte – csak az első világháború kirobbanásáig tartott. A különböző érdekképviseleti mozgalmak mind az egyházi, mind a közös intézményeket támogató oldalon felléptek és magániskolákat alapítottak. Bár a századfordulón a konzervatív kormány egyháznak kedvező rendelkezéseit többen támogatták, a felekezeti jelleg felé visszaforduló iskolarendszer már nem volt általánosan megvalósítható a közös, állami iskolák létrehozása után.

4. 3. 2. A századvégi magyar egyház- és oktatásügyi intézkedések

A magyar 1868. évi népoktatási törvény még évekkel később is megosztotta magukat a felekezeteket is. Az 1886-ban kiadott *Evangélikus Egyház és Iskola* nevű folyóirat *Libertas* néven publikáló egyik szerzője a vallásoktatásban való felekezeti elkülönüléssel kapcsolatban nemtetszését fejezte ki. Elmondása szerint ő maga is vallásoktatással foglalkozott, ugyanakkor nem tartotta szerencsésnek a teljes elkülönítést, véleménye szerint így ellenérzéseket táplálnak a gyermekekbe a másik felekezethez tartozóak iránt. Vele szemben foglalt állást *Ihász László*, aki az oktatás felekezeti jellegét fontosnak tartotta. A felekezeti iskolák fenntartása mellett felszólalva fejtette ki véleményét az oktatás feletti befolyás gyakorlásának fontosságáról. A kérdés jelentőségét mutatva írta, hogy ez a kor az, amelyben a legmeghatározóbb döntések születtek az oktatásra vonatkozóan, kibontakoztatva ezzel számtalan mozgalmat. Ezt érezve a felekezetek törekszenek mindent megtenni, hogy befolyásukat az oktatásban megőrizzék. Így *Ihász* szerint a vallásoktatás célja, hogy a gyermekeket a felekezetnek megőrizzék, ezáltal

¹⁸⁵ Dziadzio, *Weltliche oder konfessionelle Schule?* 42–45.

felnőve a társadalomban annak értékeit képviseljük.¹⁸⁶ Pár évvel korábban, 1882-ben szintén a felekezetek oktatás területén való jelenlétnek létjogosultságáról értekezett „*A közoktatás viszonya az államhoz és a felekezetekhez*” című tanulmányában *Melegh Gyula*.¹⁸⁷

Bár a népoktatási törvény megalkotása során tekintettel voltak a felekezetekre, az elkövetkező években több törvény is igyekezett csökkenteni a felekezetek oktatással kapcsolatos jogait, ugyanakkor továbbra is az óvatos politika jegyében. Az egyházügyi kérdések megoldásának mellőzése végül ahhoz vezetett, hogy az 1848-as év eszméi és törekvései ellenére – melyek a térség más államaihoz viszonyítva élen jártak – a következő évtizedekben a magyar területek elmaradtak. Az egyházak ügyében két és fél évtizedig nem történt jelentős előrelépés.¹⁸⁸

A liberális törvények megalkotását az uralkodó konzervatív gondolkodása, a római katolikus egyház iránti hűsége hátráltatta, ezzel szemben a kormány elérkezettnek látta az időt a nyitva álló vallásügyi kérdések rendezésére, így az 1890-es évekre ténylegesen napirendre kerülhettek az elmúlt évtizedek törekvései. 1892-ben *Wekerle Sándor* alakíthatott kormányt, ekkor *Ferenc József* már elvi hozzájárulását adta a reformokhoz.¹⁸⁹ A házassági, az anyakönyvi és a gyermekek vallásáról szóló törvényeket 1894-ben, míg a szabad vallásgyakorlásról, illetve az izraelita vallásról szóló törvényeket 1895-ben fogadták el.

A törvényjavaslatokkal szemben *XIII. Leó* pápa – érthető módon – felemelte hangját, és a magyar püspököket ellenállásra szólította fel. Bízta őket, hogy tegyenek meg mindent, amivel a javaslatok keresztülvitelét megakadályozhatják, és reményét fejezte ki aziránt, hogy az uralkodó támogatására is számíthatnak e törekvéseik során.¹⁹⁰ Ezután a katolikus ellenzék erős ellenállásba kezdett. 1894 szeptemberében megállapodtak a püspökök, hogy a fenti törvényeket nem szavazhatják meg, mert azok tartalma elfogadhatatlan számukra. Novemberben Székesfehérvárott megalakult a *Katolikus Néppárt Zichy Nándor* vezetésével. Politikai pártba való tömörüléssel céljuk továbbra is a reformok hátráltatása volt. 1895-ben hivatalosan is megalakult a katolikusok pártja. Pártprogramjukban a társadalom kereszténységének és a katolikus egyháznak a védelme, ezzel együtt a házassági és anyakönyvi törvény revíziója, katolikus autonómia és az egyházi alapok katolikus tulajdonba adása szerepelt.¹⁹¹

¹⁸⁶ Evangélikus Egyház és Iskola, 34–35., 68–69.

¹⁸⁷ Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő, 139–152.

¹⁸⁸ Lásd Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 156-157.; Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 85.

¹⁸⁹ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 238.

¹⁹⁰ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 88.

¹⁹¹ Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 240–242.

Ugyan a püspöki kar támogatása nélkül, de *Ferenc József* végül mégis szentesítette a törvényeket; mindeközben új miniszterelnök került a kormány élére *Bánffy Dezső* személyében, akit az uralkodó arra kért, hogy legyen tekintettel a felekezetekre a törvények végrehajtása során.¹⁹²

A szabad vallásgyakorlásról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk¹⁹³ részletezte a felekezetek törvényes elismerésének feltételeit és menetét: az elismerés feltételeként határozta meg a hozzá tartozó gyermekek iskolai hitoktatásáról való gondoskodást. Megerősítették a korábbi rendelkezést, miszerint minden felekezet alapíthatott iskolát. A törvény alapján újonnan alakult vallásfelekezetek is rendelkezhetek önkormányzati hatáskörrel. E körben említette a törvény az egyházi, oktatási, nevelési, illetve jótékonyági célokra rendelt alapokkal való rendelkezés jogát, de a vallás- és közoktatásügyi miniszter felügyeletet gyakorolt az alapok kezelése felett. Az oktatási ügyekről a felekezetek nyilvános közgyűlésen határozhattak, amelynek jegyzőkönyvét kötelesek voltak megküldeni a miniszternek.

A 19. század végére a bevett egyházak és az elismert felekezetek jogait széleskörűen fogalmazták meg. Önkormányzatisággal rendelkeztek, így eljárhattak saját ügyekben, rendelkezhetek vagyonnal saját szükségleteik mértékéig, illetve a felekezet híveitől is elfogadhattak anyagi támogatást. Fenntarthatnak iskolát, óvodát. Azonban a bevett és az elismert felekezetek között nem volt egyenjogúság. Problémát jelentett többek között, hogy míg előbbiek ingatlanszerzési képessége nem volt korlátozva, addig utóbbiak csak oktatási, nevelési, jótékonyági, imaházi funkciót ellátó ingatlannal rendelkezhetek. A község segélyezését is csak a bevett egyházak vehették igénybe. Ezen kívül a bevett egyházak anyagi támogatásban részesültek az állam részéről, többek között az állam fedezte a hitoktatók fizetését is.¹⁹⁴

Az oktatásügyre hatáskörrel bíró világi hatóságok köre a század második felében, néhány évvel a népoktatási törvény megalkotását követően bővült a közigazgatási bizottságokkal.¹⁹⁵ Az ezeket felállító 1876. évi VI. törvénycikk¹⁹⁶ alapján a bizottság tagja volt a tanfelügyelő és maga a bizottság is kapott feladatot – szerteágazó egyéb közigazgatási irányú teendői mellett – az iskolákkal kapcsolatban is: felügyelte, hogy a népiskolákban ne

¹⁹² Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 88.

¹⁹³ 1895. évi XLIII. törvénycikk a szabad vallásgyakorlásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34>.

¹⁹⁴ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 90–91.

¹⁹⁵ A témához lásd: Csizmadia, A "közigazgatási bizottság" a polgári állam szervezetében.

¹⁹⁶ 1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600006.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+VI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>

használjanak olyan tankönyveket, amelyeket sem a kormány, sem a felekezeti iskolában a jogosult hatóság nem engedélyezett vagy eltiltott; hogy a tanköteles gyermekek a törvény értelmében iskolába járjanak; hogy a tanítók fizetését rendszeresen kiszolgáltassák; továbbá, hogy az épületek kellő karban legyenek tartva (30. §). A 32. § alapján a bizottság feladata volt az is, hogy a fenti tárgyakra vonatkozó miniszteri rendelkezéseket végrehajtsák. A közigazgatási bizottság eljárta a törvényben meghatározott esetekben fegyelmi hatóságként is, amelynek relevanciája a baranyai gyakorlatban a Tanácsköztársaság időszakában mutatkozott meg.

A népoktatási törvény megalkotását követő évtizedekben a közoktatásügy területén nem történt jelentős előrelépés és mindinkább előtérbe kerültek a felekezetekkel kötött kompromisszum ellenzői. Még a *Horthy*-korszak kultúrpolitikusai is erre alapozták intézkedéseiket, de már az 1890-es években többen hangoztatták, hogy bár szellemében szép a törvény, megvalósítása hiányos, és ennek okát az állami befolyás gyengeségében, az oktatás felekezeties jellegében látták. Az 1896-os II. országos és egyetemes tanügyi kongresszuson felszólalók többek között az állam teljes felügyeletének megvalósítását kívánták a népoktatási intézmények felett. Véleményük szerint ugyan megtarthatja iskoláit minden egyház fenntartóként, azonban a tanítás ügyére csak az államnak lehet befolyása.¹⁹⁷ A népoktatási törvény ugyan előírta, hogy az állami felügyelet szempontjából ne legyen különbség felekezeti, községi és állami iskola között, a gyakorlatban ez nem valósult meg.

Hasonló törekvésekkel találkozhatunk baranyai vonatkozásban is. A Baranyamegyei Tanítótestület 1898. december 7-i közgyűlésének meghívójában napirendi pontként szerepelt a népoktatási törvény revíziója. A meghívóhoz ugyanezzel a címmel egy határozati javaslatot is csatoltak. Ebben az egyházakkal összefüggésben – a teljesség igénye nélkül – szerepelt, hogy *„az iskola különböző jellege, mint „közös”, „felekezeti” és „állami” szűnjék meg; e helyett minden népiskola „nemzeti népiskola” elnevezést nyerjen; az iskolák lehetőség szerint államosíttassanak; a tanítók képzése és képesítése kizárólag az állam jogkörébe tartozzék [...]”*.¹⁹⁸ Ezekből a javaslatokból következtethetünk arra, hogy már nem kívántak különbséget tenni az iskolák között jellegüket tekintve, hanem az egységességet szorgalmazták. Hasonlóan az országos törekvésekhez, helyi szinten is fontosnak tartották az iskolaügy előmozdítását, melynek egyik alapköveként tekintettek az oktatási intézmények állami jellegének biztosítására.

¹⁹⁷ Köte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 146–162.

¹⁹⁸ MNL BaML VI. 502. sz.n. 1898. november 17-én kelt meghívó a Baranyamegyei Tanítótestület közgyűlésére.

4. 3. 3. Wlassics Gyula intézkedései az állami iskolák létrehozására és a népoktatási törvény végrehajtása Baranya megyében

„[C]sak oly helyeken szervezzük az állami népiskolát, a hol arra állami és kulturai szempontból valóban szükség van, és a hol a helyi viszonyok bizton remélni engedik, hogy az állami iskola életképes és virágzó leend.”

(Wlassics Gyula, 1898)¹⁹⁹

A népoktatási törvény végrehajtása kapcsán elsősorban a felekezeti, illetve közös iskolákra vonatkozó intézkedések állnak a kutatás középpontjában, így a törvény egyéb rendelkezéseinek hatása nem képezi a vizsgálat tárgyát. *Salamon József* kir. másodtanfelügyelő 1874-es jelentése alapján érzékelhető, hogy miért is kell különbséget tennünk a végrehajtás kapcsán a községi és a felekezeti iskolák között, hiszen más iskolai hatósági rend állt az intézmények mögött.²⁰⁰

Baranyában az 1868. évi népoktatási törvény megszületését követően közel három évtizeden keresztül nem tettek jelentősebb lépéseket az iskolák helyzetének javítására. A 19-20. század fordulóján már található forrás arra vonatkozóan, hogy megkezdték a reformokat, az első világháborúig terjedő időszakot levélváltások sora jellemezte a megye vezetése és a vallás- és közoktatásügyi miniszter között. A következőkben azt kívánjuk feltárni, hogy ennek milyen hatása volt Baranya vármegye közoktatásügyének modernizációjára, illetve megvalósult-e az, amit a jogszabályok előírtak.

Az 1800-as évek végén még mindig messze a felekezeti iskolák voltak túlsúlyban az országban. Az 1897/1898. tanévben a felekezeti népiskolák száma 13453 volt, amelyből 5452 római katolikus, 2097 görögkatolikus, 1793 görögkeleti, 1391 evangélikus, 2160 református, 38 unitárius és 522 izraelita iskoláról tudunk, emellett 1511 állami, 1876 községi, 166 magán és 92 társulati fenntartású iskola működött.²⁰¹ Az 1868-1880 közötti időszakban alapított állami iskolák száma (217) elenyésző volt országosan is, Baranyában egyet sem hoztak létre. 1881 és 1907 között már 5 állami iskolával rendelkezett a megye, az országban eddigre alapított 1939 iskolához képest ez azonban rendkívül alacsony volt továbbra is.²⁰² A legtöbb állami iskola Erdélyben és a Felvidéken jött létre, ezek alapján is látható az a törekvés, hogy az iskolákat a

¹⁹⁹ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 1/1898. Vkm.

²⁰⁰ A jelentést közli: Laki, A Pécsváradi járás iskoláinak helyzete 374.

²⁰¹ A m. kir. Kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 288.

²⁰² Szita, A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések 446–447.

nemzetiségek magyarosítására kívánták fordítani, amelynek hatásai érezhetőek az értekezésben vizsgált későbbi korszakon átívelően.

Az *Eötvöst* követő miniszterek hozzáállása a reformok megvalósításához változó volt. Az érdemi munkálatokat *Wlassics Gyula* vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdte meg 30 évvel a népoktatási törvény elfogadása után, aki 1898-ban elérkezettnek látta az időt az iskolák állapotának felmérésére a szervezés előkészítéséhez. Baranya vármegye főispánjához, báró *Fejérváry Imréhez* 1898. január 26-án írt levelében hangsúlyozta, hogy „*csak oly helyeken szervezzük az állami népiskolát, a hol arra állami és kulturai szempontból valóban szükség van, és a hol a helyi viszonyok bizton remélni engedik, hogy az állami iskola életképes és virágzó leend.*”²⁰³

Az iskolák létrehozását elsődlegesen a magyar nyelv oktatására és magyarosítási célokra kívánták használni, így kialakításuknál is nemzetiségi szempontokat vettek figyelembe. A görögkeleti, görögkatolikus és evangélikus felekezetek által fenntartott iskolák több esetben a nemzetiségek számára nyújtottak védelmet identitásuk megőrzésére,²⁰⁴ ahogyan azt a korábban idézett 1868. évi XLIV. törvénycikk lehetővé is tette számukra az oktatás nyelvének meghatározása révén. A szervezési munkálatok megindításakor az iskolák tanítási nyelvét tekintve tisztán magyar nyelvűek csupán az unitárius felekezeti fenntartású iskolák voltak, emellett az állami, a református, az izraelita, valamint a magán és a társulati fenntartással működő intézmények több, mint 90%-ában magyar nyelven folyt az oktatás. A községi iskolák 71,32%-ában és a római katolikus fenntartású iskolák 66,29%-ában valósult meg a magyar nyelvű oktatás. A magyarosítási cézzal leginkább érintettek a már említett evangélikus, görögkatolikus és görögkeleti fenntartású iskolák voltak, ahol 30% alatti volt a magyar mint kizárólagos oktatási nyelv.²⁰⁵ A tanítás nyelve és nemzetiségi megoszlás mellett a miniszter beszámolót várt azokról a településekről, ahol a felekezetek mint iskolafenntartók nem képesek megfelelő népoktatást biztosítani. *Wlassics* kimutatást kért a felállítandó iskolákról, majd részletezte a hozzájárulást, amelyet azoktól a községektől kívánt meg, ahol igényt tartanának állami iskolákra. A költségek között szerepelt az iskola elhelyezése (épület, telek), karbantartása (fűtése, tisztítása), a tanítók és a hitoktatók díjazása.

A miniszter levelének utolsó bekezdése különösen fontos a felekezeti oktatás szempontjából, hiszen ígéretet tett a felekezeti arányok figyelembe vételére, amennyiben egy

²⁰³ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 1/1898. Vkm.

²⁰⁴ Felkai, Neveléstörténeti dolgozatok 113.

²⁰⁵ A m. kir. Kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv 288.

felekezeti iskola az állami iskolához csatlakozna: „*Oly esetekben, midőn valamely hitfelekezeti népiskola – az illetékes egyházi főhatóság beleegyezésével – szintén csatlakozik az állami iskolához, kijelentem, hogy ily esetekben az állami iskolához mindig az illető község lakosságának hitfelekezeti arányában lesznek az állami tanítók kinevezve; sőt, ha az illető hitközség kívánja, az állami tanítónak meg lesz engedve, hogy a hitközségtől nyerendő külön díjazásért helyben és a tanórákon kívül kántori teendőket is elláthatja.*”²⁰⁶ Ebben is megnyilvánult a kompromisszumkészség a felekezetek irányába annak érdekében, hogy a népoktatást felvirágoztassák.

A felmérést a főispán felszólítására az alispán és a tanfelügyelőség, illetve a pécsi polgármester végezte el. *Majorossy Imre*²⁰⁷ pécsi polgármester 1898. február 20-án kelt levelében beszámolt arról, hogy a város lakosságának rohamos növekedése miatt az iskolák jelentősen túlterheltek, egy osztályba 80-100 gyerek jut, emellett a város anyagi helyzete több körülményből adódóan leromlott és új iskolák felállítását nem engedheti meg magának. A város a levélben leírtak alapján már többször jelezte a fennálló helyzetet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felé segílyt kérve, de a polgármestert idézve „*ebbéli kérelme, az 1868. évi XXXVIII. tc világos rendelkezése dacára is mindég mereven el lett utasítva, pedig segíly nélkül sem továbbiakat építeni, sem a tanítók fizetését rendezni, illetve korpótléknak szükségét fedezni nem bírjuk*”. Az állami iskolák felállítását magyar nemzeti szempontból – amelyre nagy hangsúlyt fektettek a felmérések és a végrehajtás során – indokoltnak vélte a pécsi polgármester, hiszen a Pécssett jelentős számú német és horvát lakosság gyermekeinek magyar nyelvű tanítása ehhez nagyban hozzájárult.²⁰⁸

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a felmérés elkészítésére 2 hónap határidőt adott. Ennyi idő alatt nem sikerült elvégezni a munkát, így az elkövetkező hónapokban folyamatos sürgetések érkeztek a minisztérium részéről (április 1., 22.) a főispánhoz, majd a főispántól (május 7., 15., 18.) a tanfelügyelőhöz és az alispánhoz.

Salamon József kir. tanfelügyelő beszámolójában a polgármesterhez hasonlóan problémaként említette az iskolák túlszűfoltóságát, valamint a tanítók alacsony fizetését. Ezek a gondok a levéltári források alapján a későbbiek során is nagy mértékben megmaradtak, a tanítók fizetésének emelésére országos mozgalmak is indultak. Szintén hozzátette, hogy a város

²⁰⁶ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 1/1898. Vkm.

²⁰⁷ Pécs, 1847. június 26. – Pécs, 1927. május 13., a polgármesteri tisztséget 1896–1906 között töltötte be. Emlékét őrzi ma is Pécs egy belvárosi utcájának róla történt elnevezése.

²⁰⁸ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 1/1898. Vkm.

segítség nélkül nem rendelkezik elegendő forrással a megfelelő színvonalú iskolák felállításához és fenntartásához.²⁰⁹

Ezt követően megérkezett az alispán részletes tájékoztatása a községek helyzetéről (1. táblázat). Ez alapján láthatjuk, hogy jelentős volt azoknak a községeknek a száma, ahol az állami iskola felállítását ellenezték. Ezzel szemben a már ismertetett pécsi állapotok miatt a pécsi járás területén támogatták a községek az állami iskola felállítását, ehhez hozzájárulni viszont nem tudtak. Több község kifejezte hozzájárulási szándékát is a felállítandó iskolákhoz, aminek a mértéke változó volt, így pl. Oroszló iskolaépületet, Püspöklak a dologi kiadások fedezését, Dencsháza telket ajánlott fel. A felmérés szólt olyan községekről, pl. Magyar-Bóly, Német-Márok, Kocska, Lipova, ahol az alispán álláspontja szerint „*állami népiskola felállítása égető közszükséget képez*”, de szegénységük miatt nem vállalnak semmilyen áldozatot. Ez utóbbi községekben az „égető közszükség” többnyire a nemzetiségi lakosság magyarosítását jelentette, többségi német, szerb, illetve horvát lakosságú falvakról lévén szó.

²⁰⁹ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 1536/1898. Bvm. kir. tanfelügy.

1. táblázat: Alispáni kimutatás a községi hozzájárulásokról²¹⁰

A település neve	A hozzájárulás formája
Drávaszentmárton, Ipacsfa, Barátúr, Marócz, Mekényes, Ráczközár, Szárász, Tófü, Nagy-Hajmás, Vázsnok, Köblény, Gödre, Szent-György, Talé, Szágy, Gyümölcsény, Kán, Godisa, Bisztricze, Tormás, Monostor, Kácsfalu, Lipse, Virágos, Herczeg-Szent-Márton, Lócs, Szent István, Dárda, Laskafalu, Kis Dárda, Ivándárda, Baranyavár, Kátoly, Szür, Óbánya, Olasz, Ófalu, Menzik, Nyugat-Szent-Erzsébet, Czinderi-Bogád, Sumony, Hernádfa, Rónádfa	Ellenzi az állami iskola felállítását.
teljes Pécsi járás, emellett: Bisse, Csarnota, Magyar-Bóly, Német-Márok, Kocska, Lipova	Örülne az állami iskola felállításának, de nem tud hozzájárulni.
Lancsuk, Babarcz, Oroszló, Korpár	Iskolaépületet ajánl.
Almerpalkonya, Jakabfalu, Besencze, Hídvég, Czun, Kásád, Egyházbér, Rodolya	Telket, dologi kiadások fedezését, építőanyagot, egyéb hozzájárulást ajánl.
Püspöklak, Nádasd, Pusztafalu, Kéménd, Szederkény, Hidor, Nyomja, Maráza, Monyorósd, Hidas, Geresd, Fazekas-Boda, Komló, Orfű, Pölöske, Jánosi, Szopók, Szalatnak, Nagyágh, Tekeres, Okorvölgy, Rákos, Bános	A dologi kiadások fedezését, egyéb hozzájárulást ajánl.
Eügenfalu, Kis-Kőszeg, Dencsháza	A dologi kiadások fedezését, telket ajánl.

²¹⁰ Forrás: a szerző saját összeállítása.

Az adatok ismertetését követően az alispán javaslatot tett arra, hogy a magyarosítási szempontokat és a községek áldozatkészségét figyelembe véve mely településeken véli célszerűnek állami elemi népiskola felállítását, ezek egyik csoportját 1899-re, másik részét 1900-ra ütemezve.²¹¹

Miután a főispán felküldte a kért kimutatásokat, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumtól kevésbé biztató válasz érkezett, amely jól tükrözi a korabeli helyzetet abból a szempontból, hogy érezték a cselekvés szükségességét, viszont a feltételek nem voltak mindenütt megfelelőek a megvalósításhoz. A miniszter a következőképpen fogalmazott: *„Teljesen osztozom Méltóságod azon nézetében, mely szerint a bölcs kormányzata alatt álló vármegyének nemzetiségi viszonyai és népiskoláinak elhanyagolt állapota szükségessé és kívánatossá teszi e vármegyében mentül több állami elemi iskola létesítését. Azonban tekintettel az ország minden részében megnyilatkozó és elodázhatatlan népoktatási szükségletekre a Méltóságod által felterjesztett kimutatásban felsorolt községek közül ez idő szerint csupán Babarcz, Kássád, Kéménd, Lancsuk, Lipova, Magyar-Bóly, Nádasd, Püspöklak, Szederkény, Denesháza községeket tartom oly helyeknek, a hol az állami elemi iskola szervezése első sorban szükséges (...).”* Míg a vármegye konkrét tervvel állt elő, addig a minisztérium csupán tájékozódás szempontjából kérte az adatokat. A felterjesztett 127 községi iskolaállamosítási kérelem közül a miniszter csupán tíz esetben tartotta ezt megvalósíthatónak, választását azonban nem indokolta, bár a községek felmérései alapján lehet következtetést levonni (2. táblázat). A legtöbb esetben nemzetiségi indokok álltak a háttérben, illetve a község hozzájárulásának mértéke vagy jellege. Ezekkel a településekkel kapcsolatban a miniszter felkérte a főispánt, hogy utasítsa a tanfelügyelőt a kijelölt községekkel a tárgyalások megkezdésére. A pécsi helyzetre tekintettel új elemi iskola felállítását állami támogatással nem helyezte kilátásba, a megoldást a város anyagi erejének fokozatos igénybevételében látta, egyúttal erre fel is szólította az illetékeseket.²¹²

²¹¹ MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 10641/1898. sz. Bvm. alisp.

²¹² MNL BaML IV. 401 a) 290/1898, 35114/1898 Vkm.

2. táblázat: Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által támogatott települések²¹³

A település neve	Lehetséges indokolás
Babarcz, Kássád	Horvát lakosság többségben, iskolaépületet ajánlott.
Kéménd	Német lakosság többségben, iskolatelket és vagyoni hozzájárulást ajánlott.
Lancsuk	Szerb, német lakosság túlsúlya, iskolaépületet ajánlott.
Lipova	Német és szerb többség, szegény lakosság.
Magyar-Bóly	Szerb és német lakosság, három rossz állapotú iskolából egy állami iskola szervezését ajánlotta.
Nádasd	Vagyoni hozzájárulást ajánlott.
Püspöklak	Iskolatelket és vagyoni hozzájárulást ajánlott.
Szederkény	Iskolaalapját és a tanító fizetését ajánlotta.
Dencsháza	Iskolatelket és a tanító fizetését ajánlotta.

Bár *Wlassics* kultuszminiszter előrevetítette a szükséges iskoláknak már 1899-ben való felállíthatóságát, ez nem valósult meg, ahogyan a kért tárgyalások sem vezettek eredményre. A felmérések 1906-ban folytatódtak.

Az 1906-os munkálatokat a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium rendelkezése alapján az alispánból, a tanfelügyelőből, a járási főszolgabírókból, illetve az érintett egyházi és világi személyekből álló bizottság végezte. A minisztérium – elkerülendő a korábbi tömeges jelentkezést a községek részéről – kikötötte, hogy mely esetekben nem vár javaslatot állami iskola felállítására. Ezek között a következő körülmények szerepeltek: az egyház ellenállására kell számítani az iskola államosítása esetén; a felekezeti iskola a törvényes követelményeknek megfelel; a magyar nyelv tanítása eredményes; az iskola mérete olyan, hogy a mindennapi iskolások elhelyezhetők; a hazafias nevelés biztosítva van; kevés a mindennapi iskolára kötelezett, de gyenge felekezeti iskola fennáll. A miniszter megadott további szempontokat is, amelyekre tekintettel kellett lenni, így a nyelvi és nemzetiségi mellett a felekezeti megoszlás is figyelmet kapott a tanköteles gyermekek körében.

A felmérések során igyekeztek tekintettel lenni a felekezetekre, akik – különösen értelemszerűen a legjelentősebb pozícióval bíró római katolikus egyház – óvatosan álltak az államosításhoz és amennyire körülményeik engedték, törekedtek inkább elkerülni azt. Az

²¹³ Forrás: a szerző saját összeállítása.

elővigyázatosság nyilvánult meg a tanfelügyelőhöz intézett figyelmeztetésben, amely szerint a felekezeti iskolák érintetlenül hagyása vagy az illetékes egyházmegyei főhatóság előzetes hozzájárulása mellett kell a tárgyalásokat lefolytatni. A munkálatok során tehát igyekeztek nem csak országos, de helyi szinten is tekintettel lenni a felekezetekre. Ezt támasztja alá több járási főszolgabíró beszámolója is. Így például a Mohácsi Járás főszolgabírója reménytelen hangvételben számolt be a felekezetekkel való tárgyalásról: *„a már meglévő rk. hitfelekezeti iskolák állami kezelésbe vételéhez az illetékes egyházmegyei főhatóság hozzájárulása nem remélhető: a szükséges tárgyalásoknak (...) megindítását mellőztem.”* A Szentlőrinci Járás hasonlóképpen vélekedett: *„Bükkösdön állami iskola felállítását célzó tervezetet nem tartom elfogadhatónak, mert ámbár tanterme 102 tanköteles gyermek befogadására nem, hanem csak 55 befogadására alkalmas, mégis, miután felekezeti (rk.) jellegű, ki van zárva, hogy a felekezet beleegyezését adja az államosításhoz.”* Ezen kívül a főszolgabíró hozzátette azt is, hogy nyelvi szempontból is sürgősséget tartja az államosítást, hiszen bár a lakosság 2/3-a német, ők is beszélik a magyar nyelvet.

A Baranyavári Járás főszolgabírója egy olyan jelenséget is említ – nevezetesen a felekezeten kívüliséget – Várdaróccal kapcsolatban, amely a századfordulón már nem volt elhanyagolható: *„Várdarócz községben (...) már számos a felekezet nélküli család, de ezek gyermekei az iskolából kizárva nincsenek, s azt látogatják is rendszeren, az iskola megfelelő, s kellő tanerővel rendelkezik.”* A felekezeten kívüliek száma nőtt, és a főszolgabíró jelentése alapján számukra nem jelentett akadályt a felekezeti iskola látogatása. E település esetében az evangélikus felekezet iskolájáról volt szó, amely nem szándékozott átengedni iskoláját az állam részére, mindazonáltal gondoskodott a nem evangélikus gyermekek tanításáról is. Egy másik község esetében szintén megfogalmazott a főszolgabíró egy egyébként máshol is jellemző tényezőt, a szülők tiltakozását az állami iskolákkal szemben: *„Albertfalu községben (...) a hitfelekezet iskoláját semmi szín alatt át nem adja – sőt, az is bizonyos, hogy ha az állam mégis állítana fel állami iskolát, a szülők nem fogják gyermekeiket az állami iskolába járatni.”*

A Hegyháti és a Pécsváradi Járás főszolgabírója arról biztosította a főispánt, hogy járásukban több község felekezeti iskolája megfelelően működik és a többi községben állami elemi népiskola felállítását inkább nemzetiségi, mint felekezeti szempontokkal indokolták.

A Pécsi és Siklósi Járás ezzel ellentétben több helyen gyenge római katolikus, illetve görögkeleti felekezeti iskolákról számolt be, amelyek kevés sikert érnek el többek között a magyar nyelv oktatásában is a jelentős számú horvát lakosság körében.²¹⁴

²¹⁴ MNL BaML IV. 401 b) 14/1907, Főszolgabírói jelentések.

Az alispán összegyűjtve és véleményét hozzáfűzve továbbította a jelentéseket a főispánnak. A következőkben ismét lelassultak a munkálatok. Az 1908-as állapotok alapján állami iskola alapítása vagy államosítási eljárás a közigazgatási bizottság előtt nem volt folyamatban, és mindössze 5 helyen állt már fenn, így Goricza, Komló, Kákics, Nagykozár és Oszró községekben.²¹⁵

A felmérések eredményei összességében azt a benyomást erősítik, hogy az állam csak akkor lépett fel iskolaalapítóként illetve fenntartóként, ha más lehetőség nem volt, így elsősorban a községekre kívánták bízni ezt a feladatot. A vizsgált iratok alapján megállapítható, hogy az iskolák államosítása, illetve állami iskolák felállítása során elsősorban magyarosítási szempontokat vettek figyelembe, így a legtöbb előrelépés nemzetiségek lakta területeken történt, ahol a lakosság ilyen összetétele párosult az iskola teljes hiányával vagy a fennálló felekezeti iskola gyenge minőségével, valamint a felekezet együttműködésre való hajlandóságával. Baranyában jelentős volt a német, horvát, szerb lakosság, ezzel együtt is azonban kevés állami iskola felállítására került sor a 19-20. század fordulóján. Ennek oka részben az is, hogy a felekezeti iskolák nyelvi és nemzetiségi különbségekre tekintet nélkül biztosították híveiknek a vallásos nevelést és az alapvető oktatást. Ez azonban nem minden esetben bizonyult elégségesnek, továbbá a nemzetiségpolitikával sem feltétlenül találkozott.

4. 3. 4. Felekezeti és világi iskolák a tanulók és szüleik oldaláról: iskolaválasztás és tankötelezettség

A felekezeti, illetve világi iskolák kérdésének vizsgálata során a központi oktatáspolitikai és a helyi hatóságok általi gyakorlati megvalósítás mellett nem tekinthetünk el egy harmadik tényező feltárásától sem. Az iskolai reformok alanyai az intézményekben tanuló gyermekek és szüleik, akik – a kutatás témája szempontjából – két vonatkozásban érintettek: egyrészt az iskolaválasztás szabadságának kérdése merül fel a különböző jellegű oktatási intézmények kialakítása során, másrészt a tankötelezettség teljesítése is nagyban függ a rendelkezésre álló lehetőségektől.

A vegyes házasságok kérdése, az ilyen házasságokból született gyermekek vallásának meghatározása a reformáció korától konfliktusok sorát gerjesztette a felekezeti szempontból plurális magyar társadalomban, és ez a küzdelem Magyarországon a polgári modernizáció során nem oldódott meg, hanem elmélyült. Az állam és az egyházak kapcsolatának újraszabályozása

²¹⁵ Szita, A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában 457.

– melynek egyik fontos eleme a szülői jogok terjedelme, ezen belül pedig a gyermek vallásának meghatározása és ezzel kapcsolatosan az iskolaválasztás és az iskolai hitoktatás szabadsága volt – az 1890-es években tetőzött. Eredménye az állam és az egyházak közötti viszony modernizálása lett, amely a polgári házasságról szóló 1894. évi XXXI. törvénycikk, a gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. törvénycikk, az állami anyakönyvekről szóló 1894. évi XXXIII. törvénycikk, az izraelita vallásról szóló 1895. évi XLII. törvénycikk és a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk elfogadásához vezetett. A szülői felügyeleti jog tartalmának jelentős része ezzel törvényi szabályozást nyert, és hozzájárult ahhoz, hogy a szülői felügyeleti jog terjedelmét pontosítsák, ahogy azt a népoktatásról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk megkezdte az iskolaválasztás szabadságának biztosításával.²¹⁶

Az iskolaválasztás mint szülői jog több körülménytől függött. Egyrészt felekezeti iskola választását természetesen befolyásolta a vallási hovatartozás, egész pontosan a szülők vonatkozásában. Ezzel kapcsolatban utalást kell tennünk a fent említett, gyermekek vallásáról szóló 1894. évi XXXII. törvénycikkre²¹⁷, amely alapján a bevett vagy törvényesen elismert felekezethez, és csakis ahhoz tartozó szülők megállapodhattak abban, hogy minden gyermekük az atya vagy az anya vallását követi (1. §). Annak érdekében, hogy a rendszer szabadelvű legyen, elméletileg minden bevett vagy törvényesen elismert felekezet számára megadta a jogalkotó ezt a kedvezményt.²¹⁸ A vegyes vallású jegyesek előtt a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvénycikk²¹⁹ egy másik utat is megnyitott. Lehetőségük volt arra, hogy saját felekezetüket elhagyva másikba átlépjenek, és immár azonos vallásúak lévén, ne legyen szükségük a megegyezés megkötésére. A megegyezést utólag csak abban az esetben lehetett megváltoztatni, ha az egyik fél házastársa vallására tért át. A változtatás azonban – ugyanazon alakiságok mellett – csak az áttérést követően születendő, illetve a 7. életévét még be nem töltött gyermekekre vonatkozhatott. A 7 évnél idősebb gyermekek a gyámhatóság beleegyezése mellett térhettek csak át szüleik vallására (3. §). A gyermekek vallásáról szóló törvénycikk ezt követően a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról szóló 1868. évi LIII.

²¹⁶ Az állam és az egyházak közötti viszony modernizálásának kérdéséhez Magyarországon lásd Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 230–301.

²¹⁷ 1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TV>; 1894. évi XXXII. törvénycikk indokolása a gyermekek vallásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>.

²¹⁸ A törvénycikk elemzését lásd Herger, Polgári állam és egyházi autonómia 280–301.

²¹⁹ 1895. évi XLIII. törvénycikk a vallás szabad gyakorlásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34>; 1895. évi XLIII. törvénycikk indokolása a vallás szabad gyakorlatáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500043.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>.

törvénycikk²²⁰ rendelkezését ismételte meg: ha a szülők nem éltek a megegyezés lehetőségével, a gyermekeknek nemük szerint kellett szüleik vallását követni, ha azok bevett vagy törvényesen elismert felekezethez tartoztak (2. §). Ettől való eltérésnek csak akkor volt helye, ha az egyik házastárs a másik vallására tért át (4. §), azaz a házasság utólag vált nem vegyessé. A születendő vagy 7. életévét még be nem töltött, illetve a 7 évesnél idősebb gyermekekre vonatkozó szabályozás a fentivel azonos módon történt.

Mivel a tankötelesség a 6. életévtől kezdődött, így felekezeti oktatás választása esetén a gyermeknek már abban az intézményben kellett megkezdeni e kötelessége teljesítését, amelybe szülei – saját vallásuk szerint – beírták. A felekezeti iskolát ők választották ki, így ebben az esetben befolyásoló tényező lehetett, hogy a szülők melyik felekezethez tartoztak. Az iskolaválasztásnak természetesen sokszor praktikusabb okai is voltak, hiszen, ha egy kisebb község csupán egyetlen iskolával rendelkezett, amelyet valamely felekezet tartott fenn, a szülők számára jelentős nehézségeket okozott volna, ha más községbe kell elvinniük gyermeküket azért, mert saját felekezetük nem tart fenn iskolát. Az ehhez hasonló problémák kiküszöbölését is jelenthette a községi vagy állami oktatási intézmények létesítése, amelyekben egyházi befolyástól mentesen folyt a tanítás, és a felekezetek csupán a hittanoktatás kapcsán jutottak szerephez.

Az 1868. évi népoktatási törvény²²¹ az állami felügyelet kimondása mellett az iskolafenntartók körét tágran határozta meg, így a szülők választási szabadsága szélesnek tekinthető: a törvény 6. §-a alapján választhattak nyilvános vagy magán, ezeken belül is állami, községi, felekezeti, társulati, magánfenntartású iskolát, továbbá elméletben más községbe is elvihették gyermeküket iskolába; a gyakorlatban ez utóbbi lehetőség – ahogyan arról korábban szó volt – korlátozódhatott, ha a szülők ideje, anyagi ereje nem engedte, hogy távolabb fekvő iskolába vigyék gyermeküket. Nyilvános intézmény volt alapvetően az állami és községi iskola, de a magánszemélyek, társulatok, és felekezetek által alapított és fenntartott iskolák is nyilvános jellegűvé válhattak a törvényben meghatározottak szerint.

A községi iskolák kialakításában a szülők is szerepet vállalhattak, mivel a törvény 44-45. §-a ezt számukra lehetővé tette: *„Oly községben, a hol a törvény kellékeinek megfelelő tanintézettel bíró egyház vagy egyházak hivein kívül más hitfelekezethez tartozó, legalább 30 tanköteles gyermek is van, a kiknek szülői a fennálló felekezeti iskolákat használni nem akarják:*

²²⁰ 1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzosságáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>.

²²¹ 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

köteles a község közös népiskolát állítani”. Ebben az esetben tehát a községet kötelezte a szülők akaratának figyelembevételére és az eszerint való cselekvésre. Ennek két feltételeként került meghatározásra, hogy az iskolával rendelkező felekezeten kívül más felekezet legyen megtalálható a községben és hozzá legalább 30 tanköteles gyermek tartozzon, valamint, hogy az ő szülei a meglévő felekezeti iskolát nem akarják használni. A következő szakasz ez alól engedett eltérést: *„Ott pedig, a hol a más hitfelekezetekhez tartozó gyermekek száma a 30-at el nem éri, ezen gyermekek is, a mennyiben szülőik oktatásukról más úton nem gondoskodnának, a létező felekezeti iskolába fognak járni, s szülei ezen iskola költségeihez ugyanazon módon és arányban fognak járulni, mint azon hitfelekezet tagjai, mely az iskolát fentartja*”. Ha az iskolával nem rendelkező felekezethez tartozó gyermekek 30-nál kevesebben voltak, a község nem volt köteles számukra iskolát felállítani, viszont a szülők még ekkor is dönthettek úgy, hogy más felekezet iskolája helyett magánúton gondoskodnak gyermekük taníttatásáról. A szülők tehát alapesetben rendelkezhetek úgy, hogy más felekezet iskolájába nem járatják gyermeküket. Akik a magánoktatást nem akarták vagy nem tudták igénybe venni, kénytelenek voltak gyermeküket más felekezet iskolájába járatni. A felekezeti iskolák olyan mélyen gyökereztek a társadalomban, hogy hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a szülők bizalmukat más intézmények felé is fordítsák.

Az intézményi forma megválasztásához kapcsolódik az iskolai hitoktatás és az azon való részvétel kérdése. Már az 1868. évi népoktatási törvény alapján a felekezeti iskolák mellett a többi iskolában is kötelező tárgyként szerepelt a hittanóra, amelyről a felekezetek gondoskodtak a hozzájuk tartozó gyermekek számára. Megvalósítása érdekében többször készítettek összeírást a tanulókról, hogy mindenki a vallásának megfelelő vallásoktatásban részesülhessen. Ezt a reformátusok oly módon szabályozták, hogy előírták, a tanév megkezdését megelőző két hónappal össze kell írni a tanköteleseket, szükség esetén a világi hatóság segítségével. Erről az iskolaszék köteles nyilvántartást vezetni, amelyben feltünteti, hogy kik a református vallású tanköteles gyermekek és ők mely iskolába járnak.²²² Nem csupán a református, hanem a többi felekezet vonatkozásában is fontos volt elkészíteni az összeírásokat a tanulókról a hittanórák megfelelő lefolytatása érdekében. A levéltári iratok között megtalálhatjuk ezeket az iratokat, amelyekben név szerint felsorolták, mely iskola mely osztályában milyen vallású gyermekek tanulnak.²²³ A római katolikus vallásúakról ilyen összeírás külön nem készült, csupán összesítetten az egész községre vonatkozóan, ennek valószínűleg az lehet az oka, hogy mindenki más, aki nem szerepelt a névsorokban, ide

²²² Térfi – Ottlik, Magyar közigazgatási törvények Grill-féle kiadása 266–267.

²²³ MNL BaML VI. 502. 319/1893, 448/1894, 449/1894, 510/1894, 522/1894, 523/1894, 531/1898, 532/1898.

tartozott, hiszen a vizsgált korszakban Baranyában ez volt többségi vallás, a felekezeten kívüliek száma pedig elenyésző volt,²²⁴ gyermekek körében nem is volt lehetséges.

A tanköteles gyermekek hitoktatásával kapcsolatban a baranyai tanfelügyelő, *Schneider István* egyeztetett az illetékes egyháziakkal (tehát minden felekezettel, amely Pécssett tanköteles korú hívekkel rendelkezett), részletesen megtárgyalva minden pécsi iskolára vonatkozóan a hitoktató személyét, fizetését és az órák időpontját, valamint értesítették egymást azon tanulókról, akik a hittanórákat nem látogatták rendszeresen.²²⁵ A vallásoktatásról a törvény alapján a felekezet feladata volt gondoskodni, ennek megfelelően hozzájárulásuk nélkül nem is volt kinevezhető a hitoktató. Ezek ellenére természetesen nem volt zökkenőmentes a megvalósítás, erről számolt be egy evangélikus lelkész 1912-ben, *Schneider István* baranyai tanfelügyelő igazgatónak írt levelében: „Az ágostontéri iskolai, különösen alsóbb osztályu tanítványaim, sőt szüleik is gyakran panaszkodnak, hogy gyermeküket a róm. kath. hittanórákon bentfoglalják, vagy mondjuk úgy a dolgot, a gyermekek kénytelenek bent maradni a róm. kath. hittanórákon, mert a hittanórák a délelőtt vagy délután közepén tartatnak, s nincsen terem, hol a nem róm. kath. tanulók egész idő alatt meghúzódhatnak. A róm. kath. hittanórákon bentmaradó ev. gyermekeket azután – nem mondom hogy tudatosan vagy rosszhiszeműleg – az illető hitoktató úr felszólítja s feleltet velük, s ha – ami természetes is – felelni nem tudnak, megbünteti őket. Mondom, lehetséges, hogy az illető hitoktató úr egész jóhiszeműleg jár el, azt gondolván, hogy az előtte levő gyermekesereg mind róm. kath. vallású”.²²⁶ A levéltári forrásokban nem áll rendelkezésre arra vonatkozóan adat, hogy ez az eset milyen következményekkel járt az érintett hitoktató számára, illetve egyáltalán lett-e folytatása az ügynek.

Az iskola és annak típusa megválasztása után a szülőnek kötelessége volt gondoskodni arról, hogy gyermeke megfelelően látogassa is az iskolát. Az 1868. évi a népoktatási törvény hazánkban először előírta az általános tankötelezettséget, amelyet fiúkra és lányokra egyaránt alkalmazni kellett. A tanköteles kor 6-tól 12 éves korig tartott, ezt mindennapi elemi iskolában kellett teljesíteni, ezt követően a gyermekeknek 15 éves korukig ismétlő iskolába kellett járni. A korábban bemutatott iskolafenntartók körének széles meghatározása is azt az elképzelést támogatta, hogy a tanköteleességet minél szélesebb rétegek számára biztosíthassák. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy lényegtelen volt, ki a fenntartó – egyház, község, állam,

²²⁴ Lásd: Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949) 58–159.

²²⁵ MNL BaML VI. 502. 43/1893, 413/1894, 563/1894, 547/1897, 506/1898, 534/1898, 3/1912, 4/1912, 32/1912, 40/1912.

²²⁶ MNL BaML VI. 502. 175/1912.

egyesület, magánszemély –, de legyen minél több iskola, ahova a gyermekeket el tudják helyezni anélkül, hogy azok túlszűfolttá válnának.

A tankötelesség betartása érdekében mind az állami, mind az egyházi tanügyi igazgatás szervei kötelesek voltak fellépni. A jogalkotói szándék arra irányult, hogy a szülők ne azért írassak gyermeküket felekezeti iskolába, vagy döntsenek a házi tanító alkalmazása mellett, hogy ezzel bújjanak ki a tankötelesség tényleges teljesítése alól. Így a népoktatási törvény előírta, hogy az *„iskolai hatóságok is kötelesek ügyelni, hogy az ily gyermekek (értsd: minden gyermek, függetlenül attól, hol teljesíti a tankötelezettséget) legalább is oly oktatásban részesüljenek, minőt a törvény szerint berendezett nyilvános elemi népiskolában nyerhetnének, és a kötelezett évek tartamáig taníttassanak*”. Ezzel megerősítették a tankötelesség időtartamának fontosságát és hangsúlyt helyeztek az oktatás minőségének biztosítására, amelyet alátámasztott a következő szakasz azon rendelkezése, miszerint *„A háznál tanult növendékek kötelesek évenként vizsgát tenni le valamely megfelelő nyilvános tanintézet előtt tanítói előtt*”. A népoktatási intézetekre vonatkozó szabályok kialakítása során igyekeztek biztosítani a kereteit annak, hogy a megfelelő tartalmú és időtartamú oktatás biztosítva legyen minden tanköteles gyermek számára, bármely intézményi formát veszik is igénybe szülei, továbbá akkor is, ha úgy döntenek, hogy magánúton gondoskodnak a gyermekük oktatásáról. Ez utóbbi esetben a gyermekek kötelesek voltak vizsgát tenni nyilvános tanintézet tanítói előtt, a szülők kötelessége pedig *„erről a helybeli iskolai széknek bélyegmentes bizonyítványt előmutatni*” (6. §).

A hatóságok mellett természetesen a szülőknek is tevékenyen közre kellett működni. A törvény 1. §-a meghatározta, hogy a tanköteles kor idejére *„Minden szülő vagy gyám, ide értve azokat is, kiknek házában gyermekek mint mestertanítványok vagy házi szolgák tartatnak, kötelesek gyermekeiket vagy gyámoltjaikat (ha – ahogyan a korábban megfogalmazottak szerint arra lehetőségük volt – nevelésökről a háznál vagy magán tanintézetben nem gondoskodtak) nyilvános iskolába járatni*”. Ez deklarálta a szülők mellett a gyámok kötelességét is, továbbá említést tett azokról, akik iparostanonc-képzésben mesterként működtek.

A tankötelezettség elmulasztása esetére kilátásba helyezett szankciókat fokozatosan kellett alkalmazni a szülőkkel szemben, annak érdekében, hogy gyermekeiket iskolába járassák. Ennek indoka az lehetett, hogy nagyobb érdek fűződött a gyermek oktatásában való részvételének előmozdításához, mint a szülő megbüntetéséhez. Ennek értelmében *„Ha a szülő (gyám vagy gazda) a tankötelezett növendéket az iskolától visszatartja: ebbeli kötelességének teljesítésére komolyan figyelmeztetendő*”. Tehát elsőként egy erkölcsi célzatú intést alkalmaztak, ha ez nem volt elegendő, további következményként pénzbüntetések következtek:

„És ha az e célra szolgálható erkölcsi eszközök felhasználása sikertelennek bizonyulna be, s a tankötelezett növendék az iskolától továbbra is visszatartatnék: a kötelességét ekként teljesíteni nem akaró szülő (gyám vagy gazda) első ízben 50 krra, második ízben 1 forintra, harmadik ízben 2 frtra, negyedik ízben 4 frtra büntettség, az iskolai pénztár javára”. Amennyiben az anyagi szankciók sem érték el a kívánt hatást, akkor az iskolaszék feljelentésére a hatóság gyám kirendelését kezdeményezhette a gyermek számára: „Sőt ha még ezen négyszeri büntetés sem térítené a szülőt (gazdát vagy gyámot) kötelességének teljesítésére: akkor az illető iskolai szék erről a felsőbb iskolai hatóságnál jelentést tesz, mely aztán az iskolától visszatartott tanköteles gyermek számára a községi hatóságnál külön gyám rendelését is szorgalmazhatja” (4. §).²²⁷

Bár az 1868. évi népoktatási törvény már elég széleskörűen rendezte a tankötelesség teljesítésének részleteit és elmulasztásának következményeit, az elkövetkező évtizedekben nem feltétlenül jutott érvényre mindenhol hatása. A gyermekek kimaradása az iskolából több körülményre volt visszavezethető, így például a mezőgazdasággal foglalkozó területeken a munkálatokban való részvételre, amelyről a későbbiekben részletesen lesz szó. Az első világháború idején az iskolák helyzete is nehéz volt, a tanítók bevonultak, több esetben épületeikben katonákat szállásoltak el.

A baranyai levéltári források alapján tudjuk, hogy Sásd római katolikus elemi iskolájában hátráltatta az iskola munkáját, hogy az iskolaépületet a katonaság igénybe vette. A sásdi plébániáról a tanfelügyelőnek érkezett 1919. október 11-i levelében Szücs József plébános arról számolt be, hogy az iskola két tantermét a katonai hatóság rendelete folytán katonák foglalták be, ezért az oktatás már egy hónapja szünetel. A plébános intézkedések meghozatalára kérte a tanfelügyelőt, és felhívta figyelmét, hogy ha a katonák tovább maradhatnak, akkor Sásdon a tanítás teljesen szünetelni fog. Hozzátette azt is, hogy „Már egyes szülők zugolódnak s nagyon sürgetik nálam a tanítás mielőbbi megkezdését, annál is inkább mert a tantermek már a háborús idők alatt is nagyon sokszor igénybe vétettek tartalék kórházaknak, s a tankötelesek csak felváltva lettek oktatva más helyiségben lévő terem szűk mérete miatt”. Sándor Lajos tanfelügyelő a kérést azonnal továbbította, hozzátéve, hogy „a szülők aggodalma méltányolandó, ha azt látják, hogy gyermekeik az iskolázás teljes hiányában szellemi és erkölcsi elvadulásnak vannak kitéve”, valamint a tanfelügyelő javasolta, hogy „legalább az egyik

²²⁷ A tankötelezettség megvalósításával kapcsolatban felmerült gyakorlati eseteket a szerző egy megjelenés alatt álló tanulmányában fejtette ki: Niklai, Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk és a tankötelezettség megvalósításának baranyai gyakorlata.

*tantermet a beszállásolás alul mentesítsék, hogy a tanítás váltakozó rendszer mellett megkezdhető legyen”.*²²⁸

A háború okozta nehéz helyzetről számolt be *Hering József* mecsekjánosi római katolikus felekezeti tanító is a tanfelügyelőhöz intézett panaszában. A tanító elmondása szerint a háború kitörésekor azonnal bevonult, majd 1918 szeptemberéig nem is tért haza. Az iskola az első évben a plébánosra lett bízva, aki hetente egyszer, legfeljebb kétszer tanította a gyermekeket, majd 1915-ben egyáltalán nem volt tanítás. Ezt követően „1916-1917-ben alkalmaztak egy *Lovas Imre* nevű, magát kántortanítónak kiadó egyént, aki a harangozáshoz talán konyított, de a tanításhoz analfabéta volt”. A tanító 1918-ban hazatért hadirokkantként, így szabadságolták további kivizsgálásig, amelyre 1919 júniusában került sor, tehát egy teljes tanévig szabadságon lett volna, de elmondása szerint ezt az időt arra fordította, hogy az iskola helyzetén javítson és a tanítást folytatta, bár ebben hosszú időn át akadályozta az ún. spanyol járvány, amelyet ő is és a gyermekek is elkaptak. Így négy évnyi lemaradást kellett behoznia a tanítónak, hogy a tankötelesek megtanuljanak írni-olvasni.²²⁹ Láthatjuk, hogy ilyen időkben nem feltétlenül csak a szülőn vagy a gyermekén múlt, ha nem járt iskolába, hanem több körülmény (háború, járvány) együttes következménye volt.

²²⁸ MNL BaML VI. 502. 18/1919.

²²⁹ MNL BaML VI. 502. 114/1919.

4. 4. Porosz közoktatásügyi reformok a Német Császárságon belül (1871-1914)

„a papság az iskolák útján Posenben, Nyugat-Poroszország- és Sziléziában sokat
lengyelesített”
(Bismarck, 1871)²³⁰

Az iskolák feletti egyházi felügyelet a korszakban Magyarországon és Ausztriában is kiemelt kérdés volt, mivel a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn ezeken a területeken. A 19. század második felében a korszaknak megfelelően lépéseket tettek az iskolák szekularizációjára, ennek mértékét tekintve viszont – az eltérő felekezeti viszonyokból is adódóan – más volt a magyar és az osztrák megoldás: Magyarországon a közös iskola a felekezeti mellett kiegészítő jelleggel szerepelt, Ausztriában pedig a közös iskolákat tekintették elsődlegesnek amellet, hogy a vallásos nevelés szerepét is hangsúlyozták. Jelen fejezet a fentiekből kiindulva arra keresi a választ, hogy a Német Császárságban meghatározó szerepet betöltő porosz területeken a közoktatásügy modernizációja hogyan jelentkezett ugyanebben a korszakban, felfedezhetőek-e eltérések illetve hasonlóságok a magyar, az osztrák, valamint a porosz törekvések és eredmények között, hiszen a felekezeti fenntartással működő iskolarendszer azonos kiindulási alapot jelentett e három állam vonatkozásában, ugyanakkor a lakosság eltérő vallási megoszlása sajátos fejlődési irányokat nyithatott a hagyományosan felekezeti alapokon álló közoktatási rendszer újrászabályozása során.

A közoktatás megfelelő jogi szabályozásának kiemelt szerepe kétségtelen minden állam tekintetében, amely hosszú távon kíván fennmaradni; különösen igaz ez egy – egységes formájában – új állam esetében, amely éppen akkor született meg, amikor a térségben a közoktatás modernizációja már legalábbis folyamatban volt, így megalakulását követően az elsők között kellett rendeznie a kérdést. Ennek megfelelően az 1871-ben létrejött Német Császárságban a *Kulturkampf* során lényeges területét képezte a politikai vitáknak a közoktatásügy, annak szekularizációja folyamatosan napirenden volt a császárság fennállása alatt. A politikai irányvonalat nagyban meghatározta *Otto von Bismarck* tevékenysége, aki 1890-ig volt a Német Császárság kancellárja, valamint Poroszország miniszterelnöke.²³¹ A

²³⁰ Majunke, A porosz-német kulturharcz története 229.

²³¹ Becker, Das politische System des Kaiserreichs 66. Tevékenységéről, személyéről bővebben lásd például: Kober, Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks.; Rothfels, Bismarck und der Staat; Wertheimer, Bismarck im politischen Kampf.

vizsgált korszakban a polgári modernizáció során máshol is megjelenő klasszikus erők játszottak szerepet az iskolák körüli vitákban is: liberálisok, konzervatívok, emellett a katolikus és a protestáns egyházak is felléptek. A német liberális tábor már az egység létrejöttét megelőzően is alapvetően katolikus-ellenesnek számított, vezetőik többsége protestánsok közül került ki.²³²

Az iskolák és az egyház viszonyánál is abból az alapvetően meghatározó konfliktusból kell kiindulni, amely *Bismarck* és a katolikus egyház képviselői, valamint a liberális és a konzervatív erők között fennállt, hiszen ez jelentette az alapját az állami iskolafelügyelet megvalósításának. Az egyházi felügyelet megszüntetését szorgalmazókkal szemben alakult meg például az evangélikus iskolák megőrzését szorgalmazó unió, a katolikusok pedig demonstrációkat szerveztek az iskolák államosításával szemben.

A föderális államban az egységes jogi szabályozás kialakítása azért is nehezebb volt, mert a délnémet tagállamok katolikus irányultsága alapvetően szembenállt a *Bismarck* által képviselt protestáns irányzattal. Az oktatás területén elsősorban tagállami intézkedések voltak jellemzőek, így a következőkben a porosz kormányzat rendelkezéseinek elemzésére kerül sor azzal, hogy hasonló törekvések megjelentek a többi területen is birodalomszerte. A porosz minta elsőbbségét egy – valószínűleg nem elfogulatlan – katolikus magyar szerző 1897-ben a vallási megoszlásban látta: „*A kulturharczi különleges törvények fórumául tanácsos volt kiszemelni a porosz országgyűlést, mert Poroszország túlnyomó protestáns népességével könnyebben remélte leigázni a pápa híveit s így az »ultramontánok« megrendszabályozása majd a többi német államokban is könnyen megy. Az »ellenséget« egyenkint kellett leverni, mert az egészzel szembeállni gyengéknek érezték magukat.*”²³³ A porosz minta elterjedésének további indoka, hogy a német egység létrejöttének folyamatában a Porosz Királyság játszotta a döntő szerepet, kezdve azzal, hogy 1848-ban a porosz uralkodó állt az egység útjába, amikor a felkínált koronát nem fogadta el és ezzel az alulról szerveződő egység ekkor nem tudott létrejönni.

4. 4. 1. Az 1872. évi iskolafelügyeleti törvény

Heinrich von Mühler kultuszminisztersége idején, 1871 novemberében a porosz törvényhozás volt az első, amely a birodalom tagállamai közül megkezdte az egyházakkal kapcsolatos

²³² Williamson, *Bismarck and Germany 1862–1890* 76.

²³³ Majunke, *A porosz-német kulturharcz története* 227–228.

kérdések rendezését. Az uralkodó az itt tartott beszédében kifejezte, hogy „*kormányom törekvése oda fog irányul, hogy az államhatalom a jog és polgári rend kezelését illetően megőrizze teljes önállóságát, egyszersmind védje az egyház és vallási társulatok jogos önállósága mellett az egyesek vallási és lelkiismereti szabadságát.*”²³⁴ Ennek érdekében több egyházügyi javaslatot terjesztettek elő, ezek körébe illeszkedett a közoktatásra vonatkozó, amelyet *Bismarck* nyomására *Mühler* készített az iskolák feletti állami felügyelet megalapozására.²³⁵ Az uralkodó előzetesen a következőt fűzte hozzá az oktatásügy rendezéséhez: „*A közoktatás terén tekintélyes összegek fognak igénybe vétetni, hogy sok, eddig elhanyagolt követelménynek eleget tegyünk. Az alkotmánylevelél követelte közoktatási törvényjavaslatot is újra be fogjuk adni ebben az ülészakban, különösen tekintetbe vévén a korábbi tanácskozásoknál felmerült eszmecseréket és az utolsó éveknek a javaslat meghányatásánál szerzett tapasztalatait. Az iskolák fölött való felügyelet érdekében külön törvény a leggyorsabb segítséget szándékozik nyújtani ezen, különösen égetőnek elismert ügyben.*”²³⁶

1872. január 22-én nevezte ki *Bismarck* kultuszminiszterré a liberális gondolkodásmódú *Adalbert Falkot*, aki 1879. július 14-ig volt hivatalban. *Falk* lépéseket tett az egyház és az iskola közötti tradicionális kapcsolat felbontására, az ő nevéhez köthető az 1872. március 11-i porosz iskolafelügyeleti törvény, amely ezt a folyamatot elindította. A törvénytervezetet *Falk* elődje, *Mühler* terjesztette a törvényhozás elé 1871 decemberében, de a következő év január 11-i lemondását követően *Falk* vette át helyét a képviselőházi vitában a tervezet védelmében.²³⁷ A tervezet előtörténetéhez – és *Mühler* lemondásához ugyanúgy, hiszen emiatt került végül ellentétbe a kancellárral – tartozik, hogy *Bismarck* az állami felügyeletet annak érdekében is szorgalmazta, mert úgy vélte, hogy a klérus „*az iskolák útján Posenben, Nyugat-Poroszország- és Sziléziában sokat »lengyelesített«, a miért is azt óhajtja, hogy vonják ki az iskolákat az egyház eddigi felügyelete alól és rendeljék az államnak alá, a mely azután az egész állam területén tetszés szerint vagy megengedné a papoknak az iskola-felügyeletet, vagy eltiltaná őket attól.*”²³⁸ Emellett a hivatalos célkitűzés a reformokkal az iskolafelügyelet szakmai alapokra helyezése volt a korábban ezt a feladatot ellátó egyházi személyek lecserélésével, az egyház vallásoktatásra gyakorolt befolyásának a csökkentésével, katolikus és protestáns iskolák összevonásával interkonfesszionális iskolákká, valamint a felekezeti partikularizmus

²³⁴ A trónbeszédet idézi: Majunke, A porosz-német kulturharcz története 228.

²³⁵ Lamberti, State, Society and the Elementary School in Imperial Germany 43.

²³⁶ Majunke, A porosz-német kulturharcz története 228–229.

²³⁷ Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 877–878.

²³⁸ Majunke, A porosz-német kulturharcz története 229.

felszámolása és ezáltal a német nemzeti öntudat növelése²³⁹. Utóbbi ebben a korszakban Európában másutt is megjelent törekvésként, de különösen fontos politikai szempont volt a vallási és kulturális tekintetben ekkor igen színes új német birodalomban, ahol a nemzethez tartozás érzetét összetartó erővé kellett formálni a különböző területek egységbe kovácsolásához.

Az iskolafelügyeleti törvény tervezete mindössze két, az elfogadott törvény is csupán négy szakaszból állt²⁴⁰, nem foglalkozott az iskolaügy egészével, hanem a felügyeletre koncentrált mind nyilvános, mind magán intézmények esetében: az oktatás irányítását állami hatáskörbe helyezte. A törvény az alkotmány 23. cikkére hivatkozott, amely szerint minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam által kievezett hatóságok felügyelete alatt áll. Ennek megfelelően az 1. § rögzítette az állami felügyeletet és azt, hogy a felügyelettel megbízott hatóságok és tisztviselők az állam nevében járnak el. Az iskolafelügyeleti körzetek kijelölését és az iskolafelügyelők kinevezését állami hatáskörként határozták meg, ennek megfelelően az állami hivatalt betöltő népiskolai felügyelők bármikor visszahívhatóak is voltak.²⁴¹ A törvény ezen rendelkezése az egyházi befolyás csökkentését szolgálta, ahogyan az is, hogy bár egyházi személyek továbbra is betölthették ezt a funkciót és tanítóként is alkalmazhatóak voltak, az állam szoros felügyelete alatt álltak ezt követően. Erre alapozva a lengyel területeken valamennyi katolikus pap elvesztette iskolafelügyelői állását.²⁴² Történt ez annak ellenére, hogy a tervezet indokolása szerint *„ha ezzel az állam elnyeri a megkövetelt, feltétlen szabadságot a községi és kerületi tanfelügyelők választásában, ebből még nem következik, hogy mindenütt és egyáltalában meg kell válnia azon közegektől, melyek neki a jelenlegi berendezésben a plébánosok, szuperintendensek és esperesek személyében rendelkezésére állanak. Sőt inkább továbbra is érvényben fogja tartani a jogot és alkalmat ezek felhasználására, valahányszor ez az iskolák felvirágzására és az állam érdekére hasznosnak látszik.”*²⁴³ A 2. §-ban a visszahívás a tervezetben eltérő megfogalmazásban szerepelt, mint az elfogadott szövegben, előbbi szerint akinek *„az eddigi szabályok a népiskolák fölötti felügyeletet meghagyták, kötelesek ezen hivatalt az esetleg eddig viselt hivatalra való vonatkozás nélkül az állam megbízásából tovább vezetni vagy felszólításra azt átvenni”*, ami a miniszteri indokok hozzátételével világítható meg pontosabban. Ebből kiderül, hogy az állam

²³⁹ Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 40.

²⁴⁰ A tervezetet és indokolását, illetve a törvény szövegét magyar fordításban közli: Majunke, *A porosz-német kulturharcz története* 230–231., 244.

²⁴¹ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 878.

²⁴² Loth, *Freiheit und Würde des Volkes* 42.

²⁴³ Majunke, *A porosz-német kulturharcz története* 231–232.

kinevezési joga a felügyelők felett korlátlan, „*azonban azon esetekre kell szorítani, melyekben az iskola-felügyelet hivatala tiszteletbeli vagy pedig mint eddig, mellék-hivatal. Az állandóan kinevezett tanfelügyelőket a jövőben fizetéses államhivatalnokoknak kell tekinteni, kiknek hivatalukból való elmozdítása csakis a hivatalnokok számára előírt fegyelmi rendszabályok értelmében történhetik meg.*”²⁴⁴ Ennek értelmében a törvényben már egyértelműbb volt a megfogalmazás, miszerint akkor hívható vissza a felügyelői megbízásból az adott személy, ha ezt mint mellék- vagy tiszteletbeli hivatalt viseli.

Az iskolafelügyeleti törvény széleskörű vitát és ellenállást váltott ki a *Kulturkampf*hoz köthető többi törvényhez mérten is.²⁴⁵ Az állami felügyelet megvalósítása a gyakorlatban természetesen akadályokba ütközött, tekintettel arra, hogy a fennálló felekezeti iskolarendszerrel ellentétes volt, ez kritikaként is megfogalmazódott a törvénnyel szemben.²⁴⁶ Emellett több tízezer petíció érkezett a képviselőházhoz, elérve végül a konzervatívok és protestánsok csatlakozását is a katolikus ellenzékhez, a Centrumpárthoz.²⁴⁷ A Centrumpártot *Ludwig Windthorst* alapította 1870 végén annak érdekében, hogy a katolikus érdekek védelmében hatékonyabban léphessenek fel az alapvetően protestáns többségű és protestáns dinasztikus hagyományokkal rendelkező porosz területen.²⁴⁸ A *Kulturkampf* során ellenzékét jelentett *Bismarck* politikájával, 1890 után pedig általában a liberális illetve egyházellenes törekvésekkel szemben. A párt – többnyire sikerrel – igyekezett fellépni az egyház és az iskola elválasztásával, az iskolák felekezeti jellegének megszüntetésével szemben. Támogatóinak köre megalapításától kezdve nem volt elhanyagolható, a század végére sem csökkent népszerűsége²⁴⁹ amellet, hogy a nem katolikusok körében is szimpátiára lelt. Utóbbi tényezőre maga *Windthorst* is felhívta a figyelmet, amikor az iskolafelügyeleti törvény vitája során szóvá tette, hogy „*a katolikusoknak Poroszországban levegőt és vizet mindenestre adnak, azonban egyebet nem*”, hozzátéve, hogy ennek ellenére a Centrumpárt támogatottsága növekszik protestáns körökben is. A Centrumpárt megkérdőjelezte a vita során a tervezet alkotmányosságát is. Többek között az alkotmányosság körében azt kifogásolták, hogy az iskolaügynek csupán egy részkérdését szabályozza a törvény, holott a 26. cikk az iskolák átfogó rendezését (*ganze Unterricht*) tartalmazó törvényre adott felhatalmazást.²⁵⁰

²⁴⁴ Majunke, A porosz-német kulturharcz története 231–232.

²⁴⁵ Althammer, *Das Bismarckreich 1871–1890* 94.; Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 44.

²⁴⁶ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 878.

²⁴⁷ Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 44.

²⁴⁸ Williamson, *Bismarck and Germany 1862–1890* 75.

²⁴⁹ Bővebben lásd: Loth, *Freiheit und Würde des Volkes* 36–40.

²⁵⁰ Majunke, A porosz-német kulturharcz története 236.

A *Reichstagban* a Centrum, a lengyelek és a konzervatívok szavaztak a törvény ellen, de kisebbségben maradtak, majd a *Bundesratban* Bismarck fellépése meggyőzte a konzervatív álláspontot képviselőket is, így ezt követően az uralkodó szentesítette a törvényt.²⁵¹

Az iskolafelügyeleti törvény elfogadása után *Falk* további intézkedéseket hozott, amelyek az iskolák és a felekezetek kapcsolatát érintették: egyházi rend tagja nem volt alkalmazható a továbbiakban tanítóként nyilvános iskolákban, a német nyelven tanítást folytató iskolákban ezután a hittan is németül volt oktatandó.²⁵² A reformjai végrehajtásához személyi változásokat is eszközölt minisztériumához kapcsolódóan, amely elsősorban a katolikus felekezethez tartozóak részvételét csökkentette a minisztérium katolikus osztályának megszüntetése mellett.²⁵³

Falk a kapott kritikáknak megfelelően 1877-ben is készített egy oktatási törvénytervezetet, átfogóbb jelleggel. A jellegében „felekezetellenesnek” mondható tervezet nem csak a Centrum, a konzervatívok és a lengyelek ellenállásába ütközött, hanem a balliberálisok is kifogásoltak, mivel ők az állami iskola helyett az iskoláknak a helyi közösségekre bízását, az önkormányzatok szerepének növelését helyezték volna előtérbe. A fentiekből következően *Falknak* esélye sem volt elfogadtatni tervezetét, végül be sem nyújtotta a törvényhozás elé azt.²⁵⁴ Ezzel a kérdést nem sikerült rendezni, a következő években további porosz rendelkezések születtek az iskolaügyre vonatkozóan.

4. 4. 2. További porosz közoktatásügyi tervezetek és a „Schulkompromiss”

A tárca élén *Falkot* követő *Robert von Puttkamer* miniszter idején a kormányzat az oktatáspolitikai status quo fenntartását szorgalmazta, különösen az iskolafelügyelet területén.²⁵⁵ Őt követte *Gustav von Gofler* miniszter, aki együttműködésre törekedett a katolikus iskolai hatóságokkal a helyzet rendezése érdekében.²⁵⁶ 1888-ban és 1890-ben is készített oktatási törvénytervezetet, amelyekben a felekezeti és a közös iskolák (*Simultanschule*) párhuzamosságát vetítette előre. Első, 1888-as tervezete szerint a felekezeti iskolákat azokra az esetekre kell korlátozni, ahol az egy felekezethez tartozó tanulók száma a 60 főt meghaladja.²⁵⁷

²⁵¹ Bővebben lásd: Majunke, A porosz-német kulturharcz története 241–244.

²⁵² Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 879.

²⁵³ Williamson, Bismarck and Germany 1862–1890 77.

²⁵⁴ Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 880–882.

²⁵⁵ Lamberti, State, Society and the Elementary School in Imperial Germany 100–102.; Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 883–884.

²⁵⁶ Bővebben lásd: Lamberti, State, Society and the Elementary School in Imperial Germany 90–92.

²⁵⁷ Huber, Deutsche Verfassungsgeschichte 884–885.

Az egymást követő tervezetek körüli viták sorában említést érdemel *Windthorst*, a katolikus Centrumpárt alapítója. Bírálta *Goßler* első tervezetét,²⁵⁸ majd Trierben, 1887-ben a katolikus napokon tartott beszédében is hangsúlyozta, hogy „*az iskola kizárólag az egyházhoz tartozik*”.²⁵⁹ 1888-ban javaslatot nyújtott be a képviselőházhoz, amelyben nem csupán az iskolák, de a – nem csak a hittan, hanem minden elemi iskolai – tanítói pozíciók felekezeti alapokra helyezését, a tananyag és a tankönyvek egyház általi meghatározását szorgalmazta. Javaslatát a képviselőház végül nagy többséggel leszavazta.²⁶⁰

Goßler két évvel későbbi, második tervezete a kompromisszumos karakter jegyében vegyítette a felekezeti és felekezetközi iskolákat, az állami és helyi joghatóságot, a világi és egyházi befolyást az iskolákban, azonban az ehhez fűzött remények nem valósultak meg. A vita során a liberálisok az állami hatáskört hangsúlyozták az egyházzal szemben, kiemelve a helyi érdekek figyelembevételének hiányát. A konzervatívok és a Centrumpárt ezzel szemben éppen a felekezeti iskolaelvek hiányát kifogásolták.²⁶¹

A konzervatív *Robert von Zedlitz-Trützschler* miniszter idején visszarendeződés következett, a korábbi évek tapasztalatai alapján úgy gondolták, hogy az egyház és iskola közötti tradicionális kapcsolat helyreállítása révén lehet rendezni a kérdést. *Zedlitz-Trützschler* hivatalosan visszavonta *Goßler* tervezetét egy új kidolgozását helyezve kilátásba.²⁶² Az 1892-es tervezet elődjeihez hasonlóan nem a teljes állami oktatási rendszerre, mindössze a népoktatásra korlátozódott. Az elemi oktatás céljaként a vallásos, erkölcsös, hazafias nevelést és a szükséges ismeretek elsajátítását határozta meg, elsődleges szempontként hangsúlyozva a felekezeti oktatást. Kiemelte azt is, hogy az egyháznak kell a legmagasabb hatalomnak lennie az oktatás területén (*höchste Bildungsmacht*). Az alkotmány 24. cikkét – miszerint lehetőség szerint figyelemmel kell lenni a felekezeti viszonyokra – úgy értelmezte, hogy felekezeti iskolák álljanak fenn, ezzel a cél a korábbi status quo helyreállítása volt. Lehetőséget biztosított volna a közös iskolák felekezetivé tételére, és új iskolák alapítását kizárólag felekezetiként engedélyezte volna. A tervezetben fontos szerepet kapott a hittanoktatás, amelyen kötelező volt a részvétel minden tanuló számára, függetlenül attól, mely felekezethez tartozik vagy egyáltalán tartozik-e valamelyikhez. Előbbiek számára értelemszerűen azon felekezet gondoskodott a vallásoktatásról, amelynek tagjai voltak, utóbbiak pedig a többségi felekezet hitoktatásán voltak kötelesek részt venni. Ehhez kapcsolódóan a felügyelet tekintetében csökkentette volna az

²⁵⁸ Bővebben lásd: Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 158–161.

²⁵⁹ „die Schule gehört der Kirche ganz allein”

²⁶⁰ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 885–886.

²⁶¹ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 888–889.

²⁶² Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 160.

állami hatáskört, ismét az egyháznak kedvezve. Az előző két évtized törekvéseit követően a tervezet került a legközelebb az elfogadáshoz, azonban míg a képviselőházban a konzervatívok és a Centrumpárt szavazatai megalapozták a sikert, addig az uralkodó vétója – a többi párt támogatásának kifejezett hiányával indokolva – végül megakadályozta az elfogadást.²⁶³

A zedlitz-i tervezet bukását követően egy évtizedig nem született újabb szövegszerű javaslat a közoktatásügy területének rendezésére. A liberális *Robert Bosse* miniszter az 1890-es évek második felében igyekezett a figyelmet az iskolák anyagi helyzetére, az épületek, a tantermek és a felszerelés hiányosságaira irányítani. Ezzel kapcsolatos reformjai elakadtak a konzervatívok és a Centrumpárt ellenállásán, amelyek az iskolák felekezeti jellege mellett érveltek és ennek biztosítása hiányában nem voltak hajlandók az anyagi viszonyok javítását célzó döntéseket támogatni, a képviselőházban betöltött többségi pozíciójuk pedig ezt kellően meg is alapozta, így a vita az előzőeknél is erősebben megmerevedett.²⁶⁴

A miniszteri pozícióban őt követő *Konrad Studt* idejére a parlamenti vita lezárása elődjeinek sikertelen tervezete után már időszerű volt.²⁶⁵ A miniszter célja – bár konzervatívabb irányzatot képviselt, mégis elődjéhez hasonlóan – az iskolák anyagi feltételeinek a javítása volt. Ennek érdekében, valamint egy újabb, kizárólag a konzervatívok és a Centrumpárt által támogatott tervezettel szembeni uralkodói vétót megelőzve, kénytelen volt kompromisszumot kötni a felekezeti iskola iránti konzervatív igény és a jobb iskolai felszerelés iránti liberális igény között, ennek megfelelően a liberálisoknak le kellett mondaniuk a közös iskolákra vonatkozó elképzelésről. A kompromisszum feltétele az iskolák fenntartásáról szóló törvény megalkotásának ígérete volt, amely megvalósítása érdekében szükséges volt az 1850-es alkotmány 26. cikkének módosítása a következőképpen: „Az iskola- és oktatásügyet törvény szabályozza. További törvényi rendelkezésig a hatályos jog irányadó az iskola- és oktatásügyre”,²⁶⁶ azaz az iskolaügyet törvény útján kell rendezni, de ez nem jelenti, hogy ezt egy egységes törvényben kellene megtenni. Ezzel nem egy, az egész oktatási rendszerre kiterjedő törvény volt már szükséges, hanem rendezhető volt a kérdés alkotmányos keretek között több egymást kiegészítő résztörvénnyel is.

E törvények sorába illeszkedik az 1906. július 10-én elfogadott, az iskolák fenntartásáról szóló törvény (*Volksschulunterhaltungsgesetz*). Ez – az 1904-es kompromisszummal

²⁶³ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 889–897.

²⁶⁴ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 900–901.

²⁶⁵ Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany* 175.

²⁶⁶ „Das Schul- und Unterrichtswesen ist durch Gesetz zu regeln. Bis zu anderweiter gesetzlicher Regelung verbleibt es hinsichtlich des Schul- und Unterrichtswesens bei dem geltenden Rechte.” Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 902–903.

összhangban – az elemi iskolák anyagi költségeit a községi önkormányzatokra hárította, az alkotmány 25. cikkének és a liberális álláspontnak megfelelően. Ezzel együtt a konzervatív nézethez igazodva rögzítette az iskolák felekezeti jellegét, rendes iskolaként elismerve ezeket. A közös iskolák kivételként voltak meghatározva, felállításuk különösen ott volt lehetséges, ahol ezt nemzeti szempontok vagy történelmi hagyomány indokolta.²⁶⁷

Studtot Ludwig Holle követte, akire a tanítók fizetésének rendezése maradt az 1909. május 26-i törvénnyel, majd *Trott zu Solz* és *Schmidt-Ott* zárták a vizsgált időszak kultuszminisztereinek sorát, azonban utóbbiak az első világháború előestéjén már érdemi változásokat nem hoztak a közoktatásügy rendszerében.²⁶⁸

Összegezve a porosz törekvéseket és reformokat megállapítható, hogy a felekezeti és közös iskolák közötti ilyenfajta kompromisszumos megoldás az előző évtizedeket tekintve haladásnak nevezhető annyiban, hogy realizálta az alkotmány rendelkezéseit és eredményre jutott egy több évtizedes vitát követően, azonban a nyilvánosság tekintetében visszalépésként értékelhető a felekezeti jelleg elsődlegességének rögzítése. Egy olyan terület esetében, ahol vallási pluralizmus jellemző, a felekezeti iskolarendszer fenntartása nem vitatható, amíg az a polgárok lelkiismereti- és vallásszabadságának érvényesülését segíti elő. A probléma ennek megfelelően nem az egyházi oktatás léte, sokkal inkább annak elsődlegessége a közös iskolák alapításának és fenntartásának lényegesen szűk körre való szorítása mellett, korlátozva ezzel a különböző vallásúak választási lehetőségét a meggyőződésüknek megfelelő intézmények között.

A magyar oktatási rendszerre gyakorolt hatását tekintve előzetes feltevésként merült fel, hogy jogátvétel vagy legalábbis erősebb befolyás érvényesült, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia idején a magyar politikusok rendszeresen hivatkoztak a porosz iskolarendszer mintájára. Ehhez képest az 1850-es alkotmányt követően évtizedekig vitáztak nagyobb eredmény nélkül a porosz kultúrpolitikusok, miközben Magyarországon már 1868-ban megszületett *Eötvös* népoktatási törvénye. Mire a poroszok 1906-ban eljutottak oda, hogy végül mégis a felekezeti jelleget rögzítették, addigra Magyarországon már létrejöttek állami iskolák. Hasonlóság látható azonban abban, hogy a felekezeti mellett kiegészítő jelleggel a poroszoknál is lehetett közös iskolát létesíteni, bár ezek köre szűkebben volt behatárolva, mint a magyar szabályozás esetében, emellett a magyarhoz képest évtizedekkel későbbi megvalósítást is jelentett.

²⁶⁷ Lamberti, *State, Society and the Elementary School in Imperial Germany 194-195.*; Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 903–905.

²⁶⁸ Huber, *Deutsche Verfassungsgeschichte* 905–906.

5. A közoktatás helyzete a Tanácsköztársaság idején

„Csak azok képeit lássa festve vagy kifaragva az ifjúság,
akik az emberiséget előbbre vitték, akiknek agya a proletárságért izzott
és szíve az elnyomottakért dobogott”
(Világ, 1919. április 11.)²⁶⁹

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1848-as létrehozásától több, mint száz évig (1951 májusáig) állt fenn ezzel az elnevezéssel, két megszakítással: 1849. augusztus 11. és 1867. február 20. között nem működött, valamint a Tanácsköztársaság idején (1919. március 21. – augusztus 1.) helyét a Közoktatásügyi Népbiztosság vette át.²⁷⁰ A Tanácsköztársaság rendszerét közvetlenül megelőzően, a *Berinkei Dénes* miniszterelnök által vezetett kormányban a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíció megoszlott, mivel 1919. január 22. és március 21. között²⁷¹ a minisztériumot a vallásügyi s közoktatásügyi igazgatásról szóló 1919. évi V. néptörvény kettéválasztotta.²⁷² Önálló vallásügyi és önálló közoktatásügyi minisztérium jött létre: a vallásügyi miniszter *Vass János*, a közoktatásügyi miniszter *Kunfi Zsigmond* lett e két hónapra.²⁷³

Kunfi kinevezésének jelentősége – a történelmi események részletezésétől eltekintve, e helyütt csupán a későbbi Tanácsköztársaság politikai irányultságát számba véve - abban áll, hogy ő ekkor, a polgári demokratikus kormányzat idején a Szociáldemokrata Párt tagja volt, amellyel *Károlyi Mihály* kénytelen volt megegyezni, ennek eredményeként kapták a szociáldemokraták (három másik tárca mellé) a közoktatásügyi minisztériumot. *Kunfi* ennek megfelelően az oktatásügy terén előkészíthette (volna) a szociáldemokrata és kommunista hatalomátvételt és az azzal járó intézkedéseket (mint például az iskolák államosítását), azonban március 21. előtt a minisztérium és az egyetemek személyi kérdéseivel foglalkozott, az elemi iskolák terén nem vezetett be jelentősebb változásokat.²⁷⁴ Az őt hivatalában közvetlenül megelőző *Lovászy Márton* a *Károlyi*-kormány vallás- és közoktatásügyi minisztereként²⁷⁵

²⁶⁹ Az új iskola. Világ, 1919. április 11. 7. https://adt.arcanum.com/hu/view/Vilag_1919_04/?pg=82&layout=s.

²⁷⁰ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 187., 203–205.

²⁷¹ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 59.

²⁷² 1919. évi V. néptörvény a vallásügyi s közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900005.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>.

²⁷³ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 188.

²⁷⁴ Lásd: Ravasz – Felkai – Bellér – Simon, A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában 146–147.; Mann, Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998 87–88.

²⁷⁵ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 187.

hasonlóan járt el, az értekezés témájához kapcsolódóan intézkedései közül említést érdemel, hogy a tankötelezettség korhatárát 14 éves korra emelte.²⁷⁶ *Juhász-Nagy Sándor* közoktatásügyi államtitkár ugyanekkor a tanítási nyelv rendezéséről nyilatkozott.²⁷⁷ A két jogász mellett helyettes államtitkárként *Imre Sándor* teljesített szolgálatot a minisztériumban, aki pedagógiai szakértelme mellett a nemzetnevelés eszméje és a tanítóképzés iránti elhivatottságával tűnt ki.²⁷⁸ *Imre* hosszútávú, gyökeres változást kitűző, a forradalmi helyzettel szembehelyezkedő elképzelései széleskörű reformprogramot sugalltak, ugyanakkor – amellet, hogy ezek is inkább a középfokú oktatásra, a középiskolai diákok pártpolitikai tevékenységtől való mentességére és a tanító- illetve tanárképzés területére irányultak, nem pedig az elemi iskolákra – megvalósulásukhoz nem volt sem kellő idő, sem szilárd politikai támogatás.²⁷⁹ A polgári demokratikus kormányok *Károlyi*, majd *Berinkei* vezetésével ugyan meghirdették az egyházak és az állam elválasztására épülő oktatáspolitikájukat, a rendszer stabilizálása érdekében és a felekezetekkel való kompromisszum jegyében az államosításra nem került sor még *Kunfi* közoktatásügyi minisztersége alatt sem,²⁸⁰ csupán a tanácsrendszer felállításával, egy erősen radikalizálódott időszakban, amikor népbiztosként működött tovább. Az irány azonban már látható volt abból, hogy közoktatásügyi miniszterként március 4-én kiadta 1.746. eln. számú rendeletét a vallásoktatással kapcsolatos teendők alól való mentesítésről, amelyben a kötelező vallásoktatást ugyan nem szüntette meg, viszont kimondta, hogy ezen felül sem a tanulók, sem a tantestület tagjai nem kötelezhetők vallásgyakorlatban való részvételre, vallási célokat szolgáló helyiségben való megjelenésre.²⁸¹ *Kunfi* hivatalban maradt március 21-ét követően is, mindössze az általa betöltött tisztség megnevezése változott közoktatásügyi miniszterről közoktatásügyi népbiztossá. Ekkortól az események felgyorsultak, az oktatásügy radikális változásainak megvalósítása tekintetében nagy szerepet játszott *Kunfi*. E pozíciót április 3-ig egy személyben töltötte be, majd ekkor csatlakozott hozzá *Lukács György*, *Szabados Sándor* és *Szamuely Tibor*. A négy fős kollektív Közoktatásügyi Népbiztosság nem volt hosszabb életű, mint az a Tanácsköztársaság más intézkedéseiről elmondható: június 24-én a testületet váltotta *Pogány József*, ismét egyszemélyi népbiztosként.²⁸²

²⁷⁶ Mann, Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998 85.; Fehér, Oktatásügy 459–460.

²⁷⁷ A közoktatás reformja. *Juhász-Nagy Sándor* nyilatkozata 8.

²⁷⁸ Donáth, Konszenzusereső reformer a válságok és szélsőségek korában. *Imre Sándor* a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról 144–146.

²⁷⁹ Donáth, Konszenzusereső reformer a válságok és szélsőségek korában. *Imre Sándor* a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról 153–160.

²⁸⁰ Bencze – Ladányi, A polgári demokratikus forradalom és az egyházak 327–331.

²⁸¹ A magyar közoktatásügyi miniszter 1919. évi 1.746. ein. számú rendelete, a vallásoktatással kapcsolatos teendők alól való mentesítésről https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=695&layout=s.

²⁸² Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 60., 202–206.

A Tanácsköztársaság rendszerében a Forradalmi Kormányzótanács töltötte be a kormány szerepét, élén *Garbai Sándor* mint a Forradalmi Kormányzótanács elnöke állt. Ennek a szervnek a tagjai immár nem miniszterek, hanem népbiztosok voltak. A vallás és közoktatás területének szétválasztását megőrizték, azonban a vallási ügyekre népbiztost nem neveztek ki;²⁸³ ez megfelelt annak a koncepciónak, amelyet a Tanácsköztársaság igyekezett minél aktívabban kommunikálni rendeleteiben, jelentéseiben, egyéb irományaiban²⁸⁴ az elkövetkező hónapok során is: az államnak a vallásba nincs beleszólása, az mindenkinek magánügye. A vallásügyekért felelős miniszter posztja még a rendszer bukását követően 6 napra felállított *Peidl*-kormányban is betöltetlen maradt, viszont e rövid ideig működő kormánnyal kapcsolatban érdekességképpen megjegyzendő, hogy az önálló közoktatásügyi miniszteri állást a korábbi Forradalmi Kormányzótanács elnöke, *Garbai* töltötte be 1919. augusztus 1. és 6. között a Központi Munkástanács megbízásából. A szociáldemokraták által felállított, átmeneti kormány megkezdte a Tanácsköztársaság leépítését, *Garbai* ebben vállalt szerepe közoktatásügyminiszterként a kutatás jelenlegi állása szerint nem ismert. Az augusztus 7-én hivatalba lépő első *Friedrich*-kormányban a két területet már ismét egyesítve találjuk meg a vallás- és közoktatásügyi minisztert, aki augusztus 15-től *Huszár Károly* volt;²⁸⁵ *Huszár* még a tanév kezdete előtt megkezdte Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatályon kívül helyezését, e körben érvénytelenítette a felekezeti iskolák államosítását is, valamint körlevélben értesítette az egyházakat az állammal való viszonyuk tekintetében az 1918. október 31-i állapot visszaállításáról.²⁸⁶

²⁸³ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 59–61.

²⁸⁴ Lásd például: A Közoktatásügyi Népbiztosság rendelete a szabad vallásgyakorlásról és a vallásszabadság kihirdetéséről, közli: Kőte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 523.; A Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei a szabad vallásgyakorlásról és a vallásszabadság kihirdetésének ellenőrzéséről, közli: Kőte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 524.

²⁸⁵ Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 61–62.

²⁸⁶ Bencze – Ladányi, A Tanácsköztársaság és az egyházak 336.

5. 1. A Tanácsköztársaság közoktatásra vonatkozó intézkedései

„Dicsértessék ezután is, de csak így: Dicsértessék Kun Béla, a világ megváltója”

(Csillag Jenő, tanító, 1919)²⁸⁷

A Tanácsköztársaság rendszere 1919. március 21. és augusztus 1. között állt fenn Magyarországon, azonban e rövid idő alatt alapos és gyors átszervezésekbe kezdtek. A közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer érvényesült a Monarchia bukását követően is, azonban a Tanácsköztársaság idején az egyházak háttérbe szorítása abban a vonatkozásban is megjelent, hogy iskoláikat ekkor államosították. Ennek jogi keretét a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya adta, amelynek 11. §-a előírta, hogy *„A dolgozók igazi lelkiismeretszabadságát azzal védi a tanácsköztársaság, hogy elválasztja teljesen az egyházat az államtól, az iskolát az egyháztól. Vallását mindenki szabadon gyakorolhatja.”*²⁸⁸ Az alkotmányi rendelkezés megvalósítása érdekében a Forradalmi Kormányzótanács – a Tanácsköztársaság legfőbb irányító szerve – első intézkedései között rendelkezett az egyházi iskolák állami tulajdonba vételéről. Ennek gyakorlati teendőiről a megyei tanácsok művelődési osztályai gondoskodtak. A művelődési osztályok vezetői posztjára a legtöbb helyen tanítókat neveztek ki, ezzel megalapozva azt, hogy szakértők irányítsák a munkálatokat, így történt ez például a Dunántúl jelentős részén: Zala, Vas, Győr, Sopron, Fejér, Tolna, Somogy megyékben pedagógust neveztek ki, Baranyában pedig először a körorvost, majd itt is tanítót tettek meg a művelődési osztály élére.²⁸⁹ A munkálat a népbiztos(ok) utasításai szerint történt, amelyben a helyi pedagógusok is gyakran részt vettek, ez adott alapot többek között a későbbi felelősségre vonásukra.

A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú, 1919. március 29-i rendeletében is megjelent az a jogpolitikai szándék, hogy az egyházi iskolákat megszüntetve az állam gondoskodjon a gyermekek oktatásáról; a rendelet 1 §-a kimondta, hogy *„A Magyarországi Tanácsköztársaság az oktatás ügyét állami feladatnak tekinti. Ehhez képest a Tanácsköztársaság valamennyi nem állami nevelési és oktatási intézetet kezelésbe vesz át. Az intézetek céljaira szolgáló minden ingatlan és ingó ennek a kormányzótanácsi rendeletnek az*

²⁸⁷ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

²⁸⁸ A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>.

²⁸⁹ Komlói, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra. 30.

*alapján köztulajdonná válik.*²⁹⁰ A rendelet végrehajtásáról a közoktatásügyi népbiztos, *Kunfi* gondoskodott 7. számú rendeletével. Ennek értelmében a községi, felekezeti, társulati, nyilvános és magán fenntartású elemi iskolák kezelését – más nevelési-oktatási intézményekkel együtt – a Tanácsköztársaság vette át. A népbiztosi rendelet rendelkezett az átvétel további részleteiről is. Az átvétel lebonyolítását a megyei tanácsokban alakult művelődési osztályok intéző bizottságaihoz delegálta, amelyek munkáját a Népbiztosság által kiküldött számvevők segítették. E bizottságok kötelessége volt az intézményekhez tartozó ingatlanokról jegyzék felvétele, az ingókról szóló leltár, az iskola alkalmazottait valamint tanulóit tartalmazó nyilvántartás elkészítése.²⁹¹ Az államosítás néhol helyi buzgóságból már korábban, az átvételről szóló rendelet kiadása előtt megtörtént, így például a Somogy megyei Balatonbogláron, Rékáspusztán és Niklán.²⁹²

A tanítók jogállására vonatkozóan a Forradalmi Kormányzótanács és a Népbiztosság rendeletét a továbbiakban egymással összevetve érdemes elemezni. A Forradalmi Kormányzótanács rendelete hangsúlyozta, hogy a cél a munkás réteg műveltségi szintjének emelése, ennek érdekében pedig igyekeznek integrálni „*mindazokat, akik a Tanácsköztársaság társadalmába és szellemébe beilleszkednek*”, így a Tanácsköztársaság szolgálatába veszi át a nem állami nevelési és oktatási intézmények alkalmazottait. Ezzel összhangban a Forradalmi Kormányzótanács rendelete, illetve az azt kiegészítő népbiztosi rendelet rögzítette, hogy az egyházi személyek (papok, apácák, szerzetesek) mint tanítók munkájukat csak abban az esetben folytathatják, ha nyilatkozatot tesznek két tanú előtt, hogy „*világi személyekké lesznek*”, magukat többé egyházi személynek nem tekintik és a Tanácsköztársaság szolgálatába lépnek. E nyilatkozatot az átvételt fogantató bizottságon keresztül az átvételt irányító bizottságnak kellett beküldeni. Amennyiben ezt nem tették meg az oktatási intézetek átvételét fogantató bizottságok megalakulását követő tíz napon belül, nem működhetek tovább e minőségükben. A Tanácsköztársaság szolgálatába állás a kormányzótanácsi rendelet alapján ideiglenes jelleggel megtörtént külön további intézkedés nélkül (a nyilatkozat benyújtásával válhatott állandó jellegűvé), majd ezt megerősítendő, a közoktatásügyi népbiztos hatáskörébe utalta a tanítók „*társadalmi felfogására és ismereteire*” kiterjedő vizsgálat meghatározását. Az immár világi személyekként a Tanácsköztársaság által alkalmazott egyházi személyek átminősítésével

²⁹⁰ A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete, szövegét közli Kőte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 517.

²⁹¹ A Közoktatási Népbiztosság 7. K. N. rendelete, szövegét közli Kőte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 519– 522.

²⁹² Komlói, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 31.

kapcsolatban érdekességképpen megjegyzendő, hogy az iskolák és a fenntartók e célt szolgáló vagyónak államosítása mellett a bizottságok kötelesek voltak gondoskodni az ilyen tanítók elhelyezéséről, ruházattal és élelemmel való ellátásáról; amennyiben eddig ezekről részükre a felekezet gondoskodott, előleg és segély fogantatását helyezték kilátásba, mindaddig pedig az átvételt fogantató bizottság köteles volt garantálni a megfelelő ellátásukat.²⁹³

Ezt követően a Közoktatásügyi Népbiztosság 1919. júniusi jelentése beszámolt az államosítás állásáról, amelyben említést tett arról is, hogy bár a határmenti területeken lassabban halad a munka, a művelődési megbízottak már például Baranyában is tevékenykednek.²⁹⁴ E művelődési megbízott a felelősségre vonásokat dokumentáló, a levéltárban fellelhető iratok szerint *Lengyel László Béla* volt, aki a Tanácsköztársaság bukását követően sietve távozott, nem sok támpontot hagyva maga után tevékenységéről; 1919. november 17-én a megszállt területen lévő alispán nevében a vármegyei főjegyző a tanfelügyelőség megkeresésére a következőt válaszolta a rejtélyes művelődési megbízottról: „(...) nevezett művelődési megbízottal semmi nemű hivatalos érintkezésem nem volt és így magatartására vonatkozólag felvilágosítást sem tudok adni. (...) Nevezett művelődési megbízott hivatalát eltávozásakor sem nekem, sem a járási főszolgabírónak át nem adta.”²⁹⁵

A 19–20. század fordulóján már égető problémának mutakozó iskolai zsúfoltságot igyekezett enyhíteni a Tanácsköztársaság; a népbiztosi jelentés is beszámol arról – az egyébként más forrásokból is megerősíthető, már a korábbi évtizedekre is vonatkozó – tényről, hogy a népiskolák egy-egy osztályában 80-120 gyermek tanul, amely így könnyen belátható módon nem lehet eredményes. A Tanácsköztársaság rendszere ezt oly módon kívánta megoldani, hogy bevezették az osztott oktatást az eddigi osztatlan rendszer helyett, hogy egy osztályban 40-nél több gyermek ne tanuljon,²⁹⁶ illetve a jelentés szerint több tanítót alkalmaztak,²⁹⁷ ez utóbbi állítást azonban pontos forrásadat nem támasztja alá. Az iskolák államosításával, jelen esetben egy adott községben fennálló több felekezeti, valamint községi iskola egyesítésével és így a tanítók összevonásával egy iskolába, továbbá a megszállt területekről érkező menekült tanítóknak az alkalmazásával²⁹⁸ ez azonban könnyen elképzelhető. A jelentés is tervbe vette a

²⁹³ A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete; A Közoktatási Népbiztosság 7. K. N. rendelete, szövegeit közli Köte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 515., 517., 519–522.

²⁹⁴ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli Köte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 601.

²⁹⁵ MNL BaML VI. 502. 60/1919.

²⁹⁶ Komlói, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 51.

²⁹⁷ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli Köte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 606.

²⁹⁸ Ujváry, A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-i-tanacskoz-tarsasag-kulturalis-politikaja>.

nyolcosztályos oktatás megvalósítását, ennek részleteiről úgy rendelkezett, hogy 1919 őszére minden iskolaköteles gyermek kötelezhető legyen a részvételre; a további osztályok elhelyezése érdekében – szintén a túlzúsúfoltság elkerülése végett – új iskolák építését tervezték.²⁹⁹ Ez azonban terv maradt a Tanácsköztársaság augusztusi bukása okán, így a nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésére két évtizedet még várni kellett Magyarországon: az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikket *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter adta ki, amelynek részletezése a későbbi fejezetek tárgya.

Az iskolák államosításának fontos eleme volt a kötelező vallásoktatás megszüntetése. Ellentétben egy 1960-as kiadású szakirodalmi mű állításával,³⁰⁰ a Tanácsköztársaság alkotmányának sem 10.§-a, sem másik helye nem rendelkezett kötelező jelleggel a vallásoktatás megszüntetéséről.³⁰¹ A kérdésről helyi szinten döntöttek a megyei tanácsok művelődési osztályai, amelyek a legtöbb esetben a kötelező iskolai vallásoktatás megszüntetéséről határoztak.³⁰² Az eljárásuk során hivatkozhattak arra, hogy a Forradalmi Kormányzótanács illetve a Közoktatásügyi Népbiztosság ugyan nem adott ki konkrét rendeletet a vallásoktatás megszüntetésére, ugyanakkor az következik az iskola és az egyházak elválasztásából, az iskolák államosításából.³⁰³ A fővárosi közoktatásügyi népbiztosság kitiltotta az iskolákból a vallásos tárgyú illetve célú tárgyakat, képeket, szobrokat, mondván „*Csak azok képeit lássa festve vagy kifaragva az ifjúság, akik az emberiséget előbbre vitték, akiknek agya a proletárságért izzott és szive az elnyomottakért dobogott*”³⁰⁴ – királyok képei és vallásos tárgyak nem fértek bele értelmezésük szerint ebbe a körbe. Baranya vármegye Közművelődési Osztálya 1919. július 5-én adta ki rendeletét a községi művelődési osztályok részére, amely alapján a „*kereszt és minden vallásra vonatkozó tárgyak az iskolateremből kellő tapintattal eltávolítandók*”³⁰⁵. Erre a levéltárban rendelkezésre álló dokumentumok alapján helyi szinten intézkedéseket tettek, a későbbi fegyelmi ügyekben ezekre a cselekményekre való hivatkozást is találunk, így például több tanítóval kapcsolatban beszámoltak arról, hogy a tanteremből a keresztet kidobta. Ahogyan az iskolák államosítása is változatos ütemben (illetve néhol egyáltalán nem) valósult

²⁹⁹ Jelentés a Közoktatásügyi Népbiztosság működéséről, szövegét közli Kőte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 606.

³⁰⁰ Ravasz – Felkai – Bellér – Simon, A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában 152.

³⁰¹ Lásd: A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya.

³⁰² Ujváry, A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-tanacskozarsasag-kulturalis-politikaja>; Komlósi, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 33–34.

³⁰³ Simon, A Magyar Tanácsköztársaság nevelésügye 13.

³⁰⁴ Az új iskola. Világ, 1919. április 11. 7.

³⁰⁵ Bodó, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 96–98.

meg, úgy a vallásoktatás beszüntetése településenként, illetve felekezetenként eltérő volt. Az evangélikus felekezet tekintetében Tolna-Baranya-Somogy egyházmegyében a 72 tanítóból 32 folytatta a vallásoktatást. A római katolikus felekezet általában a hittan további tartására kérte tanítóit, míg az izraelita felekezet a legtöbb esetben ezzel ellentétesen járt el.³⁰⁶ A rendszer bukását követő felelősségre vonások során több felekezeti tanító azzal igazolta tevékenységét, hogy állításuk szerint a vallásoktatást a proletárdiktatúra alatt sem szüntették be. A vallásoktatás azonban már ideiglenes beszüntetését megelőzően, az 1910-es években is érzékeny pontja volt a felekezeteknek, sűrű levélváltások történtek a lelkészek, illetve papok, felekezeti tanítók, valamint a tanügyi igazgatás helyi vezetői között. Erre érzékletes példát nyújt az 1912-ben a pécsi evangélikus lelkészi hivataltól a tanfelügyelőnek írt levél, amelyben egyéb mindennapos problémák mellett az államosítás közelségére is felhívta a figyelmet: *„Van egy tanítványom, Koch Ferencz VI. oszt. belvárosi fiúiskolai tanuló, ki a hittanórák látogatását rendszeresen elmulasztja, ellenben sűrűn adminisztrál a róm. kath. tanulói istentiszteleteknél – amint hallom az ágostontéri templomban. Hogy tudja-e az istentiszteletet végző lelkész, miszerint nevezett fiú evangélikus vallású, én nem tudom, de felteszem róla, hogy nem tudja, mert egyébként nem venné a fiú szolgálatait igénybe. Minden esetre kérem nagybecsű intézkedését, hogy ha már az államosítás küszöbén álló iskolai tanulók szolgálatát igénybe veszik is a róm. kath. templomokban, legalább arra legyenek tekintettel a fennálló lelkészek, hogy ezen célra csupán róm. kath. gyermekeket használjanak fel, - s így nevezett tanulót ismételt jelentkezés esetén utasítsák el.”*³⁰⁷

Arról a tényről, hogy a helyi tanítók mennyiben működtek közre az államosítás ilyen gyors léptékű megvalósításában, érezhető támogatással számol be az 1979-ben, azaz egy évtizeddel a magyarországi rendszerváltás előtt, így ideológiai háttér tekintetében a Tanácsköztársasággal rokon rendszerben született mű: *„Ezt (...) az is elősegítette, hogy a pedagógusok nagy többsége megértette a feladat nagyságát és jelentőségét, s aktívan támogatta a hivatott szerveket a feladat megoldásában.”*³⁰⁸ Annak indokai, hogy a tanítók jelentős száma támogatta a Tanácsköztársaságnak az egyházak oktatás területről való visszaszorítására irányuló intézkedéseit, igen szerteágazóak és az akkori társadalomban mélyen gyökerezőek. E körben fontos megemlíteni az anyagi helyzetüket mint rendezetlen területet, hiszen a tanítók mind egyénileg, mind szervezeti szinten már néhány évtizeddel korábbi időktől kezdve

³⁰⁶ Komlói, A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra 33–36.

³⁰⁷ MNL BaML VI. 502. 175/1912.

³⁰⁸ Köte – Ravasz, Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919 515.

folyamatosan igyekeztek fellépni azért, hogy fizetésüket rendezzék. 1898-ban a Baranyamegyei Tanítótestület éves közgyűlésének meghívója szerint napirendre vették az 1868. évi népoktatási törvény revíziójához javaslataik megfogalmazását; az ehhez csatolt előterjesztés alapján a főbb pontok között szerepelt már ekkor is, hogy „*a tanítói fizetés kvalifikációja és munkája fontosságának megfelelő legyen és az állampénztárból fizetessék*”.³⁰⁹ A Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége³¹⁰ 1912. január 4-i felhívásában számba vette a korábbi egyetemes gyűléseiket és az azokon elhangzottakat; az 1904-ben tartott alkalommal kapcsolatban megjegyezték, hogy „*Ezt a gyűlést a tanítóság jogos méltatlankodása és elégtelensége hozta létre*”, amelynek oka többek között a fizetések rendezésének hiánya volt.³¹¹ Erre a problémára – elsősorban a felekezeti tanítók esetében, de ugyanúgy elmondható ez az állami, községi tanítók helyzetéről is – az iskolák fenntartói nem reagáltak kellő időben, mivel nem tudtak (vagy esetleg nem akartak) akkora anyagi áldozatot hozni, amellyel kielégítő megoldást lehetett volna találni. A törvényhozás által kiadott rendelkezések³¹² szintén nem bizonyultak elégségesnek. Mindez a Tanácsköztársaság idejére fokozottan jelentkezett és nem volt nehéz meggyőzni a tanítókat arról, hogy támogassák az új rendszert és annak gyors intézkedéseit. A radikális ütemű változások emellett reményt ébreszthettek a tanügy egyéb, évtizedek óta húzódó gondjainak azonnali megoldása iránt, így például a tanítás iránt elhivatott pedagógusok ígéretet kaptak az oktatás – bürokratikus értelemben olykor terhessé váló – felekezeti jellegének megszüntetésére az államosítás által, az iskolák elhanyagolt állapotának javítására, új épületek építésére, az osztott és nyolcosztályos népoktatás bevezetésére, a nemzetiségi nyelven való tanítás elősegítésére, és még sorolhatnánk. Nyilvánvalóan a fentiek mellett még számos indoka lehetett annak, hogy a tanítók azonosulni tudtak (vagy legalábbis alkalmazkodtak) a kommunista elvekkel és a Tanácsköztársaság támogatójaként léptek fel, és

³⁰⁹ MNL BaML VI. 502. szám nélküli meghívó a „Baranyamegyei Tanítótestület” f. é. december hó 7-dikén (szerda), mint az iskolai törvények (1868. évi XXXVIII. t. cz.) kihirdetésének 30. évfordulóján, a megyei székház közgyűlési termében délelőtt 9 órakor tartandó évi rendes közgyűlésére.

³¹⁰ A Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetségével, a tanítók helyzetével kapcsolatban lásd például: Donáth, Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905.

³¹¹ MNL BaML VI. 502. szám nélküli felhívás a magyar tanítósághoz, Magyarországi Tanítóegyesületek Országos Szövetsége, 1912. január 4.

³¹² Lásd: 1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fenntartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről; 1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről; 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól; 1913. évi XV. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről; 1918. évi VIII. néptörvény az elemi népiskolai tanítóknak és tanítónőknek, a kisebb képesítésű gazdasági szaktanítóknak (szaktanítónőknek), továbbá az óvónőknek az állami tisztviselői fizetési osztályokba való sorolása, valamint illetmény- és nyugdíjügyi viszonyainak rendezéséről.

nem feltétlenül kellett ehhez mélyen meggyőződéses kommunistaként vagy vallás-, illetve egyházellenesként feltűnniük. Mindazonáltal a rendszer bukását követően alapos vizsgálatok indultak az ilyen személyekkel szemben mind egyházi, mind állami szervek részéről.

A felelősségre vonások ismertetését megelőzően röviden érdemes említést tenni a Magyar Tanácsköztársaságnak az országhatáron túli hatásáról. Magyar mintára, a fennálló rendszerrel szövetséges tanácsköztársaság jött létre az egykori Osztrák-Magyar Monarchiához tartozó területeken megszületett utódállamok másikában is: 1919. június 16-án kiáltották ki a Szlovák Tanácsköztársaságot, amely néhány hétig tartó fennállásával még a Magyar Tanácsköztársaság bukását sem érte meg. Rövid időtartama ellenére az oktatásügy területén hasonló intézkedésekbe kezdtek. A szlovák Forradalmi Kormányzótanács meghirdette – többek között – az állam és az egyház elválasztását, a vallás magánüggé nyilvánítását, az oktatás ingyenességét, valamint a tankötelezettség 16 éves korig terjedő kiterjesztését. A közoktatásügyi népbiztosok és a helyi művelődési osztályok itt is előkészítették a magyar intézkedésekkel rokon reformjaikat,³¹³ azonban a tanév ekkorra már a végéhez közeledett, így a gyakorlatba érdemi változásokat nem vihettek át.³¹⁴

³¹³ Bellér, A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája 8–9.

³¹⁴ A Szlovák Tanácsköztársaság oktatásügyéről bővebben lásd például: Oldner, A Szlovák Tanácsköztársaság; Vág, A Magyar Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája és a Szlovák Tanácsköztársaság.

5. 2. A Tanácsköztársaság bukását követő visszarendezés és a tanítók felelősségre vonásának jogi kerete

Haller István vallás- és közoktatásügyi miniszter³¹⁵ a Nemzetgyűlésen 1920. április 26-án elhangzott beszédében említést tett arról, hogy a Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt pedagógusok ellen indult fegyelmi vizsgálatok még mindig tartanak, illetve még nem is látja úgy, hogy hamarosan a végére érnének.³¹⁶ E feltevését alátámasztja az, hogy a folyamat a levéltári iratok tanúsága szerint hosszasan folytatódott még az 1920-as, 1930-as, sőt, elvéve az 1940-es évek során is. Az éles politikai váltást – a kommunista-szocialista irányt keresztény, nemzeti konzervatív kormányzat váltotta³¹⁷ – is hozó időszakban elengedhetetlen volt, hogy a proletárdiktatúrában szerepet vállalt személyeket felelősségre vonják. A *Horthy*-korszak keresztény-nemzeti ideológiájának³¹⁸ részét képezte a valláserkölcös, hazafias nevelés, amely teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak, erre szolgált a Tanácsköztársaság fennállása idején tanúsított magatartás kivizsgálása.

A Tanácsköztársaságot követően *Huszár Károly* vallás- és közoktatásügyi miniszter³¹⁹ azonnal intézkedett az iskolák ügyében bekövetkezett változásoknak a visszaállításáról a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről szóló 1919. évi 4.507 eln. számú rendeletével. A rendelet 1. §-a hatályon kívül helyezte mind a Forradalmi Kormányzótanácsnak, mind a Közoktatásügyi Népbiztosságnak az oktatási intézetek köztulajdonba vételéről szóló rendelkezéseit. Ennek megfelelően visszaállította a korábbi jogállapotot, mégpedig akként, hogy azokat az iskolákat, amelyekben az állami átvétel ténylegesen megtörtént, a korábbi fenntartók részére haladéktalanul rendelkezésre kellett bocsátani minden ingatlanával és ingóságával együtt, azokban az iskolákban pedig, amelyek átvételét a Tanácsköztársaság alatt nem fogantatosították, minden erre irányuló további munkálatot mellőzni kellett. Megszüntette a Forradalmi Kormányzótanács megbízásából működő oktatásügyi szervezetet, érvénytelenítette a tanügyi kinevezéseket, megbízásokat, alkalmazásokat, ezzel együtt visszaállította az azt megelőző

³¹⁵ 1919. november 24. – 1920. március 15. között töltötte be a vallás-és közoktatásügyi miniszteri pozíciót. Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 63.

³¹⁶ Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 16.

³¹⁷ Schweitzer, A magyar királyi köztársaságtól a magyar köztársaságig 63.

³¹⁸ A Horthy-korszak egyházpolitikájáról bővebben lásd: Herger, Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn 69–95.

³¹⁹ 1919. augusztus 15. – 1919. november 24. között volt vallás- és közoktatásügyi miniszter. Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 62.

szerveket és 1919. augusztus 1-i kezdőnappal visszahelyezte alkalmazásba a korábbi tanítókat és más iskolai alkalmazottakat a Tanácsköztársaságot megelőző állapotok szerint mind a fenntartó, mind a járandóságok tekintetében. A nem állami tanítók – kérésükre – szintén visszahelyezendőek voltak korábbi állásukba (2-3.§-ok). Ez utóbbi rendelkezés vonatkozhatott például azokra az egyházi személyekre, akik nem vállalták azt, hogy a Forradalmi Kormányzótanács és a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei alapján világi személyekké lesznek, és így nem kerültek át a Tanácsköztársaság alkalmazásába, tehát munkájukat elvesztették. A későbbi felelősségre vonások szempontjából különösen fontos mozzanata a 3. §-nak, hogy a miniszter felhívta az iskolafenntartók figyelmét arra, hogy *„a legnagyobb óvatosságot”* javasolják a tanítók magatartásának kivizsgálása során, ne szolgálhasson az ellenőrzés arra, hogy ártatlanokat is megvádoljanak. Ezzel együtt hozzátette: *„Sziükséges azonban, hogy az iskolafenntartók tanerőiknek az 1919. március hó 21-ike óta vagy azt megelőzőleg is tanúsított magatartását a leggondosabb vizsgálat tárgyává tegyék abból a szempontból, nem vettek-e részt a kommunista agitációban, és nem részesek-e a proletárdiktatúra idején elkövetett bolsevista üzemekben és bűnökben, és nem járultak-e hozzá a nemzet romlásához, és általában milyen szerepük volt az erkölcsi és anyagi romlás bekövetkeztében. Amennyiben egyes tanügyi alkalmazottak ilyen tekintetben kifogás alá esnek, a tanítástól való azonnali felfüggesztésük mellett velük szemben az eljárást illetékes fegyelmi hatóságuk útján a legsürgősebben folytassák le, s annak eredményéről a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez azonnal jelentést tegyenek.”*³²⁰ E rendelkezés szolgáltatott tehát alapot a kommunizmus alatt közreműködő tanítók felelősségre vonásához.

³²⁰ A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. évi 4.507 eln. számú rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=1816&layout=s.

5. 3. Baranyai intézkedések a felelősségre vonások iránt

„jelen nehéz időben, mikor az iskolában vissza kell állítani a hazafias és valláserkölcös nevelést és oktatást és mikor a tanítókat a kommunizmusban terheltektől meg kell tisztítani”

(Haller István, 1920)³²¹

A Tanácsköztársaság idejéről a levéltár tanfelügyelőségi irataiban nem maradt forrás, azonban következtethetünk a fennálló állapotokra az azt követő, éppen egy évszázada kibontakozó felelősségre vonások irataiból. Baranya megye jelentős része, beleértve Pécs városát is, szerb megszállás alatt állt, így a megyei tanfelügyelőség központja Sásdon működött, ahol aktívan igyekeztek megvizsgálni azokat, akiknek ténylegesen, vagy csak állítólagosan – a fent idézett 4.507. eln. számú vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletben szereplő óvatosságra való intés ellenére természetesen akadtak ilyen esetek is – bármilyen közülük volt a Tanácsköztársaság rendszeréhez. A tanfelügyelőség Pécsről Sásdra áthelyezett központjához érkezett a vallás- és közoktatásügyi miniszter 179.539/1919 sz. rendelete a tanfelügyelőség vezetőjének címezve a tanítók fegyelmi ügyeinek megindításával kapcsolatban.³²² E rendelet is megerősítette, egyúttal felhívta a tanfelügyelőség figyelmét a végrehajtására annak a ténynek, hogy az 1919. március 21-én alkalmazásban állott tanerőknek adott iskola fenntartójával ismét feléled alkalmazásuk, tekintet nélkül arra, hogy a Tanácsköztársaság alatt esetleg az eredetitől eltérő alkalmazásban álltak-e, ennek megfelelően e tanítók jogviszonya az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk 138. §-a³²³ és az 1907. évi XXVII. törvénycikk 2. §-a (amely a korábbi rendelkezést kiterjesztette a felekezeti tanítókra is)³²⁴ alapján szüntethető meg. Annak érdekében, hogy megállapíthatóvá váljon, vajon fennállnak-e az állásból való elmozdítás feltételei, szükséges volt kivizsgálni minden (felekezeti és nem felekezeti) tanítónak a Tanácsköztársaság alatt tanúsított magatartását. A miniszter felhívta a tanfelügyelőséget az intézkedések sürgős foganatosítására, így 15 napon belül név szerinti kimutatást várt arról, hogy 1919. március 21. előtt kik és milyen

³²¹ MNL BaML VI. 502. 91/1920.

³²² MNL BaML VI. 502. 3/1919.

³²³ Amely kimondta, hogy „a tanítók élethosszig választatnak, és hivatalukból csupán súlyos hanyagság, erkölcsi kihágás, vagy polgári bűntény miatt mozdíthatók el, a tankerületi iskolatanács ítélete folytán. Ily ítéletek azonban megerősítés végett a közoktatási miniszter elé terjesztendők.” 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

³²⁴ 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=90700027.TV&targetdate=&printTitle=1907.+%C3%A9vi+XXVII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

minőségben álltak alkalmazásban a tanfelügyelőség területén lévő állami, illetve nem állami oktatási intézeteknél, valamint közülük kiket és hová osztottak át más iskolához vagy hivatalhoz. Emellett ugyanilyen határidő tartásával köteles volt minden állami, községi, felekezeti, társulati és magán iskola hatóságainak meghallgatásával tájékozódni arról, hogy *„kik azok akik közönséges bűncselekmény vádja alatt állanak és kik azok akik alaposan vádolhatók azzal, hogy magatartásukkal vagy eljárásukkal a tanítói állással össze nem férő módon vétkesen elősegítették a nemzet erkölcsi és anyagi romlását”*³²⁵, tehát kik vettek részt a Tanácsköztársaság munkájában. A fegyelmi vétséget állami tanítók esetében az 1907. évi XXVI. törvénycikk 14. §-ának a) pontjára³²⁶, nem állami tanítóknál az 1907. évi XXVII. törvénycikk 22. §-ának c) pontjára³²⁷ alapozták; a nevezett szakaszok a tanítók által elkövethető fegyelmi vétségeket sorolják fel, a hivatkozott pontok pedig ezen belül az államellenes cselekedeteket határozzák meg ebben a körben, a két idézett törvényben tartalmilag azonos módon. A miniszter rendelkezése folytán azokat, akik a felhozott bizonyítékok alapján e fegyelmi vétségek elkövetésével alaposan vádolhatók, eljárás alá kellett vonni és állásából ezidőre felfüggeszteni. A felmerült bizonyítékokat a minisztériumhoz fel kellett terjeszteni, emellett az érintett tanítók felfüggesztése és az eljárás megindítása iránt – a hivatkozott törvények ugyanazon szakaszainak megfelelően – a közigazgatási bizottságnak kellett intézkednie. A miniszter a felekezeti tanítók fegyelmi ügyeiben az eljárás megindítását magának tartotta fenn, arra hivatkozva, hogy *„az elmúlt korszak pusztításai és a fennálló viszonyok parancsoló kötelességemmé teszik a nemzeti érdekek védelme felett való szigorú őrködést”*, ezért a felekezeti tanítók névsorát és kifogásolt magatartásukra vonatkozó bizonyítékokat közvetlenül hozzá volt szükséges felküldeni. Ezzel együtt azonban hangsúlyozta, hogy ez nem érinti az egyházi főhatóságoknak *„azt a jogát, hogy elmúlt korszak által veszélyeztetett nemzeti érdekek védelme felett saját hatáskörükben is őrködjenek.”*³²⁸

³²⁵ MNL BaML VI. 502. 3/1919.

³²⁶ 1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről, 14. § 1. Az állami elemi népiskolai tanító fegyelmi vétséget követ el: a) államellenes cselekmény által. Ilyennek tekintendő különösen minden cselekmény, a mely a magyar állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, különállása, területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása, az állam czimere, jelvényei vagy zászlója ellen irányul. <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1893.%2B%25C3%25A9vi%2BXXVI>.

³²⁷ 1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól, 22. § 1. A községi elemi népiskolai tanító fegyelmi vétséget követ el: c) ha államellenes irányt követ; államellenes iránynak tekintendő különösen minden cselekedet, a mely az állam alkotmánya, nemzeti jellege, egysége, külön állása vagy területi épsége, továbbá az állam nyelvének törvényben meghatározott alkalmazása és az állam czimere, jelvénye és zászlaja ellen irányul.

³²⁸ MNL BaML VI. 502. 3/1919.

Mindennek a következménye az lett, hogy mind világi, mind egyházi oldalról megindultak a vizsgálatok a tanítók magatartásának kivizsgálása iránt.

A megszállt területen lévő alispán helyett a vármegyei tb. főjegyző kezdte meg a vizsgálatokat, felkérte a tanfelügyelőt a tanítók kommunista irányzatú viselkedésére vonatkozó adatok összegyűjtésére,³²⁹ egyúttal megküldte neki a római katolikus egyház fegyelmi vizsgálatot lefolytató képviselője részére is továbbított kérését a „*communista tanítók felelősségre vonása*” tárgyában. A *Fent Ferencz* apátplébánoshoz írt levélből kiderül, hogy a római katolikus egyházmegyei tanfelügyelőség is vizsgálatokat indított a tanítók felelősségre vonására az egyházmegye meg nem szállt területén, amely lebonyolításával az említett apátplébánost mint püspöki provicariust bízták meg, illetve Szekszárdon fegyelmi tanácsot neveztek ki kizárólag ezen ügyeknek a kivizsgálására. Az alispán nevében történt megkeresés tartalmazta a római katolikus tanítók nevét, akiket érintő fegyelmi vizsgálattal kapcsolatban együttműködést kezdeményeztek az egyházi tanfelügyelőséggel. Ahogyan a tanfelügyelőt, úgy az apátplébánost is felkérte a jegyző arra, hogy az általa felsorolt római katolikus elemi népiskolai tanítók ellen a fegyelmi eljárást rendelje el, állásuktól őket függesse fel, valamint az egyház által kitűzendő fegyelmi vizsgálat helyéről és idejéről értesítse a polgári hatóságot képviselőjének biztosítása érdekében. A levél részletezte, hogy milyen indokok alapozzák meg a vizsgálatot.³³⁰ Az indokolások az apátplébánostól a tanfelügyelőségi kirendeltségnek küldött levélben szinte szóról szóra ugyanígy szerepelnek ugyanezen személyek tekintetében,³³¹ ezek alább összefoglalva a következők:

Albauer János (Gödre): a tanácsrendszer kezdetével nyíltan annak hívéül szegődött, *Steécz Péter* gödrei katolikus segédlelkészt az iskolás gyermekek előtt tettegleg bántalmazta, majd ellenforradalmárként feljelentette, ennek következtében a segédlelkészt letartóztatták és számos meghurcolásban részesült. Részt vett a tanítók kommunista szakszervezetében, a hegyháti járás ügyeinek kommunista szellemben való elintézésében mint a járási munkástanács tagja. Több feljelentést adott be környékbeli földbirtokosok ellen, ellenforradalmi törekvésekkel vádolva őket, ezek alapján ellenük nyomozás volt folyamatban. A gödrei római katolikus tanítónőt, *Muttnyánszky Annát* is feljelentette a hegyháti járás tanácsánál mint ellenforradalmárt – a tanítónőt később kommunistaként is felelősségre vonják, tehát meglehetősen keresztüztűzbe került. Gödre lakossága őt működéséért meggyűlölte, őt és családját a községből eltávolította

³²⁹ MNL BaML VI. 502. 5/1919.

³³⁰ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³³¹ MNL BaML VI. 502. 22/1919.

és nem hajlandó visszatérését megengedni.³³² *Albauerrel* kapcsolatban a tanfelügyelőségi iratok között megtalálható az iskolaszéki jegyzőkönyv a szeptember 28-i ülésről, amelyen az iskolaszéki elnök felkérte a tagokat, hogy panaszukat a tanítóval szemben adják elő: „*Baumgartner József iskolaszéki tag megemlíti, hogy Albauer a bolsevista eszméket vallotta és hirdette, nagy híve volt a bolsevista uralomnak, de nagyobb kár nélkül. Winter Márton iskolaszéki tag helyteleníti és megrója Albauer azon eljárását, hogy Steécz Péter gödrei segédlelkésként az iskolában a gyermekek előtt tettleg inzultálta a proletár diktatúra alatt és a nevezett segédlelkésként mint ellenforradalmárt bejelentette és börtönbe hurcoltatta.*”³³³

Csillag Jenő (Egyházbér): „*exponált kommunista volt*”, a lakosságot „*egyházbéri burzsik*”-nak nevezte és agyonlövással, feljelentéssel fenyegette őket, ha a bolsevik uralom ellen panaszkodni mertek. Mint megbízható kommunistát a megyei művelődési osztály kiküldte a budapesti szocialista átképző tanfolyamára.³³⁴

Gyurkovics Sándor (Alsómocsolád): „*községében a németajkú lakosság éretlen elemei által az ottani róm. kath. plébános ellen megindított hajszában vezérszerepet vitt*”, a plébánost és a tanítónőt ellenforradalmi törekvésekkel vádolta, nevezetesen, hogy „*ők az egész falut fellázítják, éjjel összeesküvéseket szítanak és minden pillanatban nyílt kitérésre kerülhet a dolog*”. Ez alapján ellenük a belügyi és a közoktatásügyi népbizottságok vizsgálatot rendeltek el, valamint ennek eredményeként az ottani plébános számtalan megaláztatásban és sértésben részesült.³³⁵

Hamberger Ferencz (Liget): községében a lakosság vallásos érzületét mélyen sértő kommunista elveket hirdetett és „*annyira bolseviknek mutatta magát, hogy a lakosság őt továbbra tanítóul nem akarja*”.³³⁶

Forrai István (Magyarszék): vezető tagja volt a hegyháti járási tanítói szakszervezetnek (egész pontosan annak alelnöke volt³³⁷), községében „*exponált kommunista módra*” viselkedett. A vallásos kegyeleti tárgyakat az iskolából még az erre vonatkozó népbiztosi rendelet kiadása előtt eltávolíttatta, a hittan tanítását beszüntette. Szintén részt vett a tanítók szocialista átképző tanfolyamán.³³⁸

³³² MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³³³ MNL BaML VI. 502. 17/1919.

³³⁴ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³³⁵ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³³⁶ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³³⁷ Bodó, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 86.

³³⁸ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

Pokorny Márton (Oroszló): a tanácsrendszer kezdetétől kommunista szellemben kezdte tanítani a gyermekeket, kommunista erkölcsi nézetek alapján. A régi tankönyveket bevonta, kommunista tankönyvekből való tanulásra kényszerítette és így is vizsgáztatta őket. Ennek eredményeképpen „*községe lakossága őt továbbra is tanítóul megtűrni nem hajlandó*”.³³⁹

Szekeres József (Kisbesztercze): szintén részt vett a „*kommunista üzemekben*”, a község fiatalok lakossága előtt előadást tartott, azon a „*bosleviki elveket hirdette*”, régi hatóságokat, községi és körjegyzőket megbízhatatlan sikkasztóknak nevezte, majd „*kijelentette, hogy a község minden ügyét egyedül ő van hivatva elintézni és a lakosság előnyére semmit nem fog tenni.*” Az iskolás gyermekeknek a „*Dicsértessék*”-kel való köszönést megtiltotta.³⁴⁰

Neubauer Gyula (Felsőmindszent): kommunista viselkedést tanúsított, mint megbízható bolseviket kiküldték a tanítók szocialista átképző tanfolyamára, rábízták a felsőmindszenti tanítói szakszervezet szabályzatának megszerkesztését. „*A községi lakosság a letűnt tanácsrendszer alatt tanúsított viselkedése miatt szintén a legnagyobb fokú idegenkedéssel és bizalmatlansággal viselkedik és gyermekei nevelését rábízni nem akarja.*”³⁴¹

Gocsál József (Szatina): „*az iskolateremből, mely ősidők óta a községi lakosság imaterméül szolgált és ahol a litániákat és a vallásos kegyelet tárgyait (kereszt, szenteltvíztartó) szokták tartani, kidobta az utcára, nem engedte meg, hogy a nép itt litániát tarthasson vasár- és ünnepnapokon, úgyhogy április 15. óta a nép ezen a vallásos szertartáson részt nem vehetett.*” A felsőmindszenti plébánost, amikor az érdeklődött nála, hogy a hittan tanítását hol és mikor végezhetné, kilökte az utcára, az iskolás gyerekekkel a legdurvábban bánt, a kislányokat „*ronda kancáknak*” nevezte. Teljesen vallástalan életet élt, az iskolában általa összehívott szatinai lakosok előtt a kommunista vallástalan és erkölcstelen elveket hirdette. A felsőmindszenti plébánost és két szatinai lakost a sásdi forradalmi törvényszéknél ellenforradalmi váddal feljelentette. A községi lakosságot annyira maga ellen haragította mindezen viselkedésével, hogy kijelentették, „*mindaddig nem engedik gyermekeiket iskolába, míg Gocsál a tanító*”.³⁴²

Miszlai József (Tarrós), *Klier Bertalan* (Gyümölcsény): a községi lakosság a keresztnek iskolából való eltávolítása és a vallásoktatás nem teljesítése miatt őket szintén rossz szemmel nézi és eltávolításukat kéri. *Klierről* a felsőmindszenti plébános – a főjegyző megkeresésére – úgy nyilatkozott, hogy nem viselkedett kifogásolható módon, „*mindenesetre mindkettőjük*

³³⁹ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³⁴⁰ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³⁴¹ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³⁴² MNL BaML VI. 502. 6/1919.

viselkedése fegyelmi eljárással volna tisztázandó”.³⁴³ Ez utóbbit megerősíti az említett felsőmindszenti plébános november 11-i levele, amely azonban a keresztt eltávolítása kapcsán ellentmondást okoz: „*Részemről Klier Bertalam tanító ellen nincsen semmi panaszom, sőt elismeréssel kell megemlítenem, hogy a Kommün ideje alatt nem adta fel katolikus vallásos meggyőződését, vallásbeli kötelességeinek buzgón eleget tett, a kereszttet s szent képeket az iskolából nem távolított el, a hittant év végéig tanította.*”³⁴⁴

A felsorolt vádakat nem kezelhetjük megdönthetetlen tényekként, hiszen a főjegyző maga is leírta, hogy azokról csupán jelentésekből és átiratokból értesült a községi előljáróságok, iskolaszéki elnökök, kerületi egyházmegyei tanfelügyelők részéről, de szükséges, hogy a tanítóknak a „*letűnt tanácsrendszer alatt politikai téren tanúsított magatartását és agitatózius tevékenységét*” kivizsgálja. Ezért kérte, hogy az apátplébános a kerületi egyházmegyei tanfelügyelők útján hívja fel az iskolaszékeket, hogy a nevezett tanítók elleni panaszait sürgősen terjesszék elő, továbbá szólítsa fel az iskolaszéki elnököket, hogy továbbítsák, ha hozzájuk ilyen feljelentés érkezik és enélkül is számoljanak be minden tanítónak a tanácsrendszer alatti magatartásáról.

Albauer, Csillag, Hamberger és Gyurkovics ekkor őrizetben volt Sásdon „*elsősorban a közrend és nyugalom érdekében, hogy további izgató tevékenységet ki ne fejthessenek.*”³⁴⁵ *Miszlai* és *Klier* kivételével – az ő esetükben látható, hogy a vádak nem olyan súlyosak, inkább csak tisztázás végett vették őket kivizsgálás alá – a tanítókat állásukból felfüggesztették.³⁴⁶

A levelet két nappal később, 1919. október 29-én újabb követte, amely bővítette *Csillag* bűnlajstromát – a „*Dicsértessék*”-kel való köszönést eltiltotta és azt mondta a gyerekeknek: „*Dicsértessék ezután is, de csak így: Dicsértessék Kun Béla, a világ megváltója*”, egy alkalommal pedig így nyilatkozott: „*Ha a kommunizmus megbukik, rögtön agyonlövöm magamat.*”³⁴⁷ –, valamint a vizsgálat alá vont tanítók körét *Csonka Andorral* és *Huber Jánossal* az alábbiak szerint:

Csonka Andor (Magyarhertelend): a kommunista elveket hirdette, a kereszttet az iskolából kivitte, a „*Dicsértessék*”-kel való köszönéstől a gyerekeket eltiltotta, szorgalmasan részt vett a kommunista gyűléseken.³⁴⁸

³⁴³ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³⁴⁴ MNL BaML VI. 502. 348/1919.

³⁴⁵ MNL BaML VI. 502. 6/1919.

³⁴⁶ MNL BaML VI. 502. 22/1919.

³⁴⁷ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

³⁴⁸ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

Huber János (Barátur): nyíltan kommunistának vallotta magát, a „Dícsértessék”-kel való köszönést eltiltotta, „széltében-hosszában hirdette, hogy a vallás magánügy, ezután papot csak az fizet, aki akar.”³⁴⁹ A megvádolt *Hubert* egyébként a tanfelügyelő már október 8-án felkereste azért, hogy a „kommunizmus alatt tartott tanítói gyűlésekről fölvetett jegyzőkönyveket kivonatos használatra” sürgősen terjessze fel hozzá.³⁵⁰ Az ötletet a tanfelügyelő a főjegyzőtől kapta, aki figyelmébe ajánlotta „a Sásdon több ízben tartott, így különösen a Szeghalmi, népbiztosi kiküldött részvételével lefolyt tanítói gyűléseken történtek kinyomozását.”³⁵¹

1919. november 17-én és 24-én kelt leveleiben a püspöki provicarius a vizsgálatot folytatva közölte a tanfelügyelővel, hogy *Albauer, Csillag, Hamberger, Forrai, Pokorny, Szekeres, Gyurkovics, Neubauer, Gocsál*, és *Klier* ellen a fegyelmi tanács javaslata alapján a fegyelmi vizsgálat megtartását elrendelte, emellett *Pokorny, Szekeres, Neubauer, Klier* ellen a felfüggesztést megszüntette, a többiek esetében a felfüggesztés fenntartása mellett állandó járandóságukat kétharmadában hagyta meg. *Miszlaival* szemben a további fegyelmi eljárást megszüntette.³⁵² *Csillagot, Hambergert, Gyurkovicsot, Gocsált, Albauert* és *Szekerest* rövidesen átadták az ügyészségnek további vizsgálatokra.³⁵³ *Forrai* iratanyagát a főjegyző szintén áttette a kaposvári állami ügyészséghez, amely 1920. január 22-én arról értesítette a tanítót (illetve természetesen másolatban a tanfelügyelőséget), hogy az ellene a „Tanácsköztársasággal összefüggő bűncselekmény gyanúja miatt folyamatba tett” nyomozást megszünteti.³⁵⁴ Ez persze nem érintette a párhuzamosan zajló egyházi felelősségre vonást.

A tanítók elleni fegyelmi eljárás hosszasan folytatódott még az 1920-as év során is. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1920. január 12-ei, tájékoztatás iránti sürgetésére válaszolva a tanfelügyelő megküldte a fegyelmi vizsgálat alatt álló tanítókra vonatkozó kimutatását. Eszerint *Gyurkovics, Albauer, Csillag, Forrai* és *Hamberger* vizsgálata ekkor még folyamatban volt, előbbi három a kaposvári ügyészségi fogházban, utóbbiak szabadlábban várták az eljárás végét. Időközben a nyomozást elrendelték *Csonka* és *Huber* római katolikus felekezeti tanítókkal, valamint *Müller Menyhért* református, *Albert István* községi és *Hering József* római katolikus tanítókkal szemben.³⁵⁵ 1920 májusában a püspöki provicarius fegyelmi

³⁴⁹ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.

³⁵⁰ MNL BaML VI. 502. 5/1919.

³⁵¹ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (ad. 511/1919 alisp.) Baranyavármegye alispánjának levele a tanfelügyelőnek, 1919. szeptember. 27.

³⁵² MNL BaML VI. 502. szám nélkül (984/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. október 29.; szám nélkül (ad 1135-1140, 1153, 1154/1919 püsp. prov.) püspöki provicarius levele Bvm tanfelügyelőségi kirendeltségének Sásdra, 1919. november 17.; 110/1919.

³⁵³ MNL BaML VI. 502. 63/1919, 56/1919, 91/1919, 57/1919, 74/1919, 134/1919

³⁵⁴ MNL BaML VI. 502. 62/1921.

³⁵⁵ MNL BaML VI. 502. 44/1920.

vizsgálatot rendelt el *Halmai János* jágónaki és *Muttnyánszky Anna* gödrei római katolikus felekezeti tanítókkal szemben is.³⁵⁶ Utóbbi esetében az eljárás egy 1919 novemberében az apátplébánoshoz mint püspöki provicariushoz továbbított ismeretlen feljelentés alapján kezdődött.³⁵⁷

Müller ügye felkeltette a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét is, aki 1920. február 7-én enyhe intés kíséretében kereste fel a tanfelügyelőt, *Sándor Lajost*. *Haller* miniszter közölte, hogy tudomására jutott, miszerint a tanfelügyelő a bonyhádi református lelkésznek mint a hidasi református iskolaszék elnökének azt írta, hogy *Müller* szabadlábra helyezése érdekében – „*tekintettel a hitközség álláspontjára és a vizsgálati iratok betekintése után*” – előterjesztéssel fog élni, majd ha ez nem járna sikerrel, akkor fog csak helyettes tanító kirendeléséről gondoskodni. *Müller* polgárember fia volt, községe is igyekezett közbenjárni érdekében, ugyanakkor a miniszter felhívta rá a tanfelügyelő figyelmét, hogy a pécsváradi járási munkástanács elnöke is volt, ennek megfelelően kivizsgálása indokolt. *Haller* kiokította a tanfelügyelőt arról is, hogy „*Tanfelügyelő úrnak bűnügyi nyomozás során őrizet alá vont tanítók szabadlábra helyezése iránt előterjesztést tenni nemcsak nem tartozik feladatai közé, hanem az állami tanfelügyelőnek nevelési és oktatási érdekből épen az ellenkező álláspontot kell képviselnie, azaz, mindaddig, míg egy ilyen tanítónak teljes megbízhatósága kétséget kizáróan igazolva nincs, magasabb állami és erkölcsi érdekekből a nevelés és oktatás munkáját kezébe adnia nem szabad.*” A korszak nemzeti és valláserkölcsös neveléspolitikája megjelent a miniszter azirányú elvárásában is, amellyel felszólította a tanfelügyelőt, hogy „*jelen nehéz időben, mikor az iskolában vissza kell állítani a hazafias és valláserkölcsös nevelést és oktatást és mikor a tanítóságot a kommunizmusban terheltektől meg kell tisztítani: Tanfelügyelő úr is a rend megteremtése körül a legerélyesebb kézzel működik közre s a kitűzött céltól semmiféle személyes vagy melléktekintetekkel magát eltéríttetni nem engedi. Sajnáltnám, ha épen most, mikor oly fontos erkölcsi és állami érdekek védelméről van szó, Tanfelügyelő úr nem bizonyulna oly helytállónak, mint előző állomásán.*” A tanfelügyelőt végül azonnali intézkedésre hívta fel az iskola működésének helyreállítása iránt.³⁵⁸ Ezzel szemben például *Csillag* helyére már megtörtént a helyettes tanító, *Scherlaub Mihály* kinevezése, aki 1920 áprilisában meg is kezdte működését.³⁵⁹ *Klier* és *Szekeres* 1920. augusztus 22-i jelentés szerint állásukban működtek tovább, *Gocsál* nevéhez ekkor az iskolaszéki elnök azt a megjegyzést fűzte, hogy „*jelenleg nem*

³⁵⁶ MNL BaML VI. 502. 356/1920.

³⁵⁷ MNL BaML VI. 502. 46/1919.

³⁵⁸ MNL BaML VI. 502. 91/1920.

³⁵⁹ MNL BaML VI. 502. 251/1920.

működik, mivel kommunista magaviselete miatt fogságra ítéltetett”, helyette *Berényi Lajos* államilag kirendelt tanító végzete az oktatást.³⁶⁰

Albert tevékenysége a többi tanítótól eltérően nem a levéltári iratokból tárul fel előttünk, tekintettel arra, hogy a fenti megemlékezésen felül nem maradt nyoma ügyének a tanfelügyelőségi iratokban. Azonban egykori tanítványa visszaemlékezései alapján némi információt megtudhatunk arról a tanítóról is, aki nem kisebb szerepet vállalt a Tanácsköztársaság idején, mint a helyi tanítók szakszervezetének 1919. április 3-án megválasztott elnöki posztját.³⁶¹ Tanítványa 50 évvel későbbi visszaemlékezéséből kiderül, hogy *Albert* Kisvaszaron három évtizedig működött tanítóként. Ő szerkesztette a Tanácsköztársaság alatt a Sásd és Vidéke című lapot³⁶², amely a helyi plébánia naplója szerint „*még az imént szocialista irányu lap – most egyszerre vérvörössé vedlik át*”. Az említett naplóból tűnik ki az is, hogy tevékenyen közreműködött a lakosság körében a kommunista eszmék terjesztésében: „*népnevelőből néprontó lett – vallás- és egyházellenes tárcákat ír az ujságjában.*” Ezzel szemben tanítványa pozitívként említette a fentieket, hozzátéve, hogy *Albert* május 1-i gyűlést és erdei ünnepséget szervezett. A proletárdiktatúra bukását követő eseményekről a tanítvány által közvetítve a következőképpen számolt be a plébánia naplója: „*A kommün alatt vétkezőket összefogdossák, megverik, üldözik, elkergetik. Így járt sok magáról megfélemezett tanító, köztük Albert István helybeli tanító (...) is, akit a csendőrök augusztus 18-án vittek Sásdra – és ott letartóztatták és ... vizsgálati fogságban tartották. (...) 1920. március elején Albert István, kitöltvén félesztendei fogházbiüntetését, Kaposvárról hazajön.*” Tárgyalása 1922. május 20-án volt, amelyen állásvesztésre ítélték, ezt követően elhagyta a községet.³⁶³ Községi tanítóról lévén szó, egyházi fegyelmi eljárás feltételezhetően nem indult.

Hering mecsekjánosi római katolikus tanító fegyelmiügyének érdekes előzménye az általa a tanfelügyelőnek még a vizsgálat előtt, 1919. november 24-én írt panaszlevele. Levelét rögtön azzal kezdte, hogy „*kommunista üzemek gyanuja miatt a főszoigabirósághoz kihallgatásra*

³⁶⁰ MNL BaML VI. 502. 223/1920.

³⁶¹ Bodó, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 86.

³⁶² A Sásd és Vidéke című lap *Albert* főszerkesztősége alatt a Tanácsköztársaság idején beszámolt a legfontosabb helyi eseményekről, mint például a közoktatásügyi népbiztos rendeleteiről és azok végrehajtásáról, a vármegyei művelődési osztály intéző bizottságának és a tanítók helyi szakszervezetének megalakulásáról; utóbbinak elnöke *Albert*, alelnöke *Forrai*, titkára *Csillag* lett és amely eseményt éppen a főszerkesztő méltatta a leglelkesebben. A lap azért is töltött be fontos szerepet ekkor, mert az *Lengyel László Béla*, a vármegye művelődési megbízottjának 27/1919. sz. alatti, 1919. július 14-én megjelent rendelete szerint hivatalos lapnak volt tekintendő, tehát kötelező volt rá előfizetni, mivel ebben jelentek meg a tanítókat érintő rendelkezések. Bővebben lásd: Bodó, Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből 83–103.

³⁶³ Miklós, *Albert István a barananyai haladó tanítómozgalom élvonalában* 103–108.

voltam beidézve” és ekkor szerette volna felkeresni a tanfelügyelőt is, de mivel nem találta, levelet hagyott neki; hosszasan leírta panaszait az elmúlt 16 évről, mióta az állását betölti. Megemlítette, hogy az előtte kényszernyugdíjazott tanító és a plébános, valamint közötté folyamatosak a súrlódások, a volt tanító mindenbe „belekontárkodik”; az ellenszenv okait a tanító abban látta, hogy ő magát mélyen vallásosnak tartja, katona is volt és ezért rendes, precíz, a plébános pedig „végletekig rendetlen”, valamint „vallásos meggyőződésében nem a legszilárdabban álló”. Mindezek következményeként beszámolt arról, hogy folyamatos feljelentések áldozata volt, amelyek megalapozatlannak bizonyultak, így ártani nem tudtak neki. Hosszan kifejtette az iskola háború alatti történetét is, illetve, hogy négy év után hadirokkantként hazatérve milyen állapotokkal kellett szembenéznie; hozzátette, hogy ugyan egy teljes tanévre szabadságolták, ő ezt az időt a tanításban keletkezett lemaradás pótlására használta fel. Ennek ellenére a tanulók gyenge tudása miatt őt hibáztatták. „Közben kitört a kommunizmus és hála Istennek örökre meg is bukott. Elkezdődött a hajsza a tanítók ellen. Ez régi ellenségeimnek kapóra jött. Most vagy soha! Minden, a Község és egyesek javára szolgáló, a kommunis fosztogatásoktól védő és megóvó cselekedeteimet, ellenem használták fel és kommunis üzemekkel vádoltak meg. Természetesen egyetlen vádpont sem állja meg a helyét. Legnagyobb részt tiszta koholmány, kisebb része pedig a valóság szándékos elferdítése.” Az iskola ebben a tanévben működését még nem kezdte meg, ugyanis a gondnok – a tanító állítása szerint – kizárta mind a tanítót, mind a plébánost, és bár onnan a gyermekeknek a tankönyveket kiosztotta, tagadta, hogy nála lenne az iskola kulcsa. Ez a fordulat csupán azért fontos, mert Hering felháborodva jegyezte meg azt is, hogy „az iskolát hogy lehet szüneteltetni már 3 hónapon keresztül, ha a tanító ellen sem fegyelmit megelőző -, sem fegyelmi vizsgálat nincs?”³⁶⁴ Azonban, ha ekkor még nem is volt fegyelmi eljárás folyamatban, beigazolódott a tanító félelme, hiszen a fentebb idézett kimutatás szerint 1920 januárjában már eljárás alá vonták. Az, hogy végül az ügyből mi következett, a továbbiakban még kiderül, azonban annyit előrevetíthetünk, hogy az érintettek tájékoztatása mindenesetre kétségesnek mondható, tekintettel arra, hogy 1921 szeptemberében Hering a tanfelügyelőtől kért tájékoztatást: „(...) Nagyságodtól értesültek arról, hogy fegyelmi ügyem végleg, javamra, elintéztetett. Mind hogy erről hivatalos értesítés hozzám még a mai napig sem érkezett el, (...) kérem sürgős intézkedését.”³⁶⁵

Muttnyánszky azon kevesek közé tartozik, akiket az egyházmegyei fegyelmi tanács felmentett a vádak alól. 1920. november 30-án kelt értesítés szerint az eljárás azzal zárult, hogy a tanítónőt felmentették, „mert az ellene fölhozott vádak nem lettek beigazolva”. Az eljárás

³⁶⁴ MNL BaML VI. 502. 114/1919.

³⁶⁵ MNL BaML VI. 502. 44/1921.

ugyanígy alakult *Walz Lipót* baranyaszentgyörgyi római katolikus tanítóval szemben, az ő ügyének már csak e végső mozzanatai lelhetőek fel a tanfelügyelőségi iratokban, az eljárás megindításának körülményei nem derülnek ki.³⁶⁶

A vizsgálat következtében *Albauer* állásáról 1920. július 1-től lemondott.³⁶⁷ Példáját valószínűleg többen követték, a tanfelügyelőségi iratok között erre utal a „*Kommunista magatartásuk miatt lemondott tanítók nyilvántartása*” tárgyú fejléc, amely alatt azonban magát a nyilvántartást nem találjuk.³⁶⁸ Szintén ezt erősíti meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter nevében *Dr. Szűcs István* miniszteri tanácsos részéről majd' egy évvel korábban, 1919. december 2-án kelt levél, amely arról értesíti a tanfelügyelőt, hogy „*A bolsevizmus üzelmeiben részt vett tanítók nagy része az igazságszolgáltatás elöl úgy igyekeznek kitérni, hogy állásáról lemond, avagy azt egyszerűen elhagyja s más tankerületben próbál új álláshoz jutni.*” A felelősségre vonás ilyen módon való elkerülésének megakadályozása érdekében elrendelte a lemondott, lemondatot vagy állásukat egyéb módon elhagyott tanítók adatait tartalmazó nyilvántartás elkészítését az utolsó állomáshely megjelölésével, valamint az 1919. augusztus 1-et követően a tankerület területén szolgálatba lépett tanítóktól a Tanácsköztársaság idején tanúsított magatartásukról igazolvány kérését. A miniszteri tanácsos végül arról is tájékoztatta, hogy az egyházi főhatóságokat szintén megkereste ugyanebben az ügyben.³⁶⁹ A felelősségre vonás lemondás útján való elkerülése igen hatékony útnak bizonyult a tanítók számára, hiszen többekkel szemben ebből az okból szüntette be később az eljárást az egyházi hatóság.

A püspöki provicarius 1921. január 4-én a tanfelügyelő korábbi megkeresésére válaszolva ismertette a fegyelmi eljárás alá vont tanítók ügyeinek állását: *Pokorny, Szekeres, Neubauer, Klier, Csonka, Walz* ügye a fegyelmi tanács felmentésével zárult; *Muttnyánszkyval* szemben az eljárást – fent ismertetett okokból – a fegyelmi tanács beszüntette; *Albauer* és *Forrai* lemondását az egyházi főhatóság elfogadta, ez alapján az eljárást velük szemben a fegyelmi tanács beszüntette; *Gyurkovicsot* a fegyelmi tanács pénzbírságra, magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre szóló megvonására és az eljárási költségek fedezésére ítélte; *Hambergerre* magasabb fizetési osztályba való előlépésének 1 évre szóló megvonását és az eljárási költségek fedezését szabták ki; *Halmai* dorgálást kapott, valamint magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre szóló megvonására és az eljárási költségek fedezésére ítélték; *Hubert* és *Heringet* a fegyelmi tanács szintén dorgálásra ítélte és a költségek fedezésére

³⁶⁶ MNL BaML VI. 502. 652/1921.

³⁶⁷ MNL BaML VI. 502. 600/1920.

³⁶⁸ MNL BaML VI. 502. 932/1920.

³⁶⁹ MNL BaML VI. 502. szám nélkül (197426/919 VKM) A vallás- és közoktatásügyi magyar minisztertől valamennyi vármegyei tanfelügyelő urnak és tanfelügyelőségi kirendeltségnek, 1919. december 2.

kötelezte; *Csillag* ügye a tanító „letartóztatása miatt nagy késedelmet szenvedett, s csak ezután jutott abba a stádiumbam hogy ügyész indítvány adassék ki”; *Gocsál* esetében az ügyészi indítvány készül.³⁷⁰

Láthatjuk, hogy az ekkor már két éve tartó eljárásoknak még közel sem értek teljes mértékben a végére az egyházi hatóságok sem, illetve ekkor még adott esetben hátra volt a világi hatóság eljárása, tekintettel arra, hogy a miniszter 1921. március 16-án felkereste a tanfelügyelőt, és külön levelekben közölte több tanító tekintetében, hogy az egyházmegye fegyelmi tanácsa ítéletet hozott, amelyet azzal küldött meg a tanfelügyelőnek, hogy nyilatkozzon róla: az egyházi hatóság ítéletének tudomásul vételét vagy a fegyelmi ügynek a közigazgatási bizottsághoz való áttételét tartja indokoltnak. Ez azért volt fontos, mert – ahogy korábban ismertettük – a miniszter volt jogosult elrendelni az eljárást a közigazgatási bizottság előtt. *Hering* ügyében a fegyelmi tanács 1920. december 9-én hozta meg ítéletét, amely a dokumentumok között nincsen csatolva, annak tartalmára a tanfelügyelő válaszából lehet következtetni: a fegyelmi már folyamatban van a közigazgatási bizottság előtt is, azonban felfüggesztették az egyház általi lefolytatásáig; utóbbi eljárást már be is fejezték és az egyházi hatóság *Heringet* vétkesnek mondta ki.³⁷¹ *Halmai* esetében a minisztérium részéről ugyanekkor érkezett levélből a püspöki provicarius által írtakhoz képest annyi eltérés mutatkozik, hogy eszerint az egyházi fegyelmi tanács *Halmaid* pénzbírságra ítélte dorgálás helyett a magasabb fizetési osztályba való előlépésének 2 évre való megvonása, valamint az eljárási költségek megfizetése mellett.³⁷² A fenti tartalmú levél a minisztériumtól megérkezett *Klierre*³⁷³ és *Mutnyánszkyra*³⁷⁴ vonatkozóan, majd május 2-án *Szekeres*³⁷⁵ és *Neubauer*³⁷⁶ ügyében is. Ezekhez hozzátehetjük, hogy a felmentő határozatra tekintettel az egyház ítéletének a miniszter általi tudomásulvétele következett be, ügyük nem került a közigazgatási bizottság mint világi hatóság elé.

*Csillag*³⁷⁷ és *Forrai*³⁷⁸ esetében ugyan már korábban, 1920. június 20-án megérkezett ez a bizonyos levél a közigazgatási bizottság elé utalás kérdésében, az ő ügyük – mivel a közigazgatási bizottság még az egyház intézkedése után maga is lefolytatta a vizsgálatot – hosszabban folytatódott. *Forrai* ellen elrendelt fegyelmi vizsgálat foganatosításának a hegyháti

³⁷⁰ MNL BaML VI. 502. 46/1921.

³⁷¹ MNL BaML VI. 502. 358/1921.

³⁷² MNL BaML VI. 502. 716/1921.

³⁷³ MNL BaML VI. 502. 724/1921.

³⁷⁴ MNL BaML VI. 502. 709/1921.

³⁷⁵ MNL BaML VI. 502. 772/1921, 515/1921.

³⁷⁶ MNL BaML VI. 502. 773/1920, 516/1921.

³⁷⁷ MNL BaML VI. 502. 555/1920.

³⁷⁸ MNL BaML VI. 502. 554/1920.

járás főszolgabírájához való áthelyezéséről szóló határozatában a közigazgatási bizottság leírta, hogy a tanító „*alaposan gyanúsítható azzal, hogy a kommunisztikus irányzat érdekében nemcsak az iskolában, hanem társadalmi és irodalmi téren is nagy tevékenységet fejtett ki, megszervezte az iskolai munkástanácsot, kommunisztikus felolvasásokkal megmetelyezte az iskolásgyermek lelkét s a gyónás ellen nyilatkozott*”.³⁷⁹ Csillag fegyelmi eljárásának lefolytatására a közigazgatási bizottság ugyanígy a hegyháti járás főszolgabíráját kérte fel határozatában; ennek során ismertette az eljárás alapjául szolgáló indokokat a következők szerint: „*exponált kommunista volt, általa egyházbéri burzsiknak nevezett községi lakosokat agyonlövéssele fenyegette, ha a bolsevik uralom ellen csak panaszkodni is mertek, a „Dicsértessék Kun Béla, a világ megváltója” köszönést reá erőszakolta az iskolásgyermekekre*”. Miután a főszolgabíró megtette jelentését a közigazgatási bizottsághoz, az kitűzte Csillag nyilvános tárgyalását 1922. május 22-ére.³⁸⁰

Az események ezen a ponton félbeszakadnak, majd az 1930-as években ismét előveszik néhány tanító ügyét. Az eljárások megszakadásának, majd újbóli folytatásának egyértelmű oka a források alapján nem derült ki. A későbbiekre vonatkozóan feltárt intézkedések alapján feltételezhető, hogy egyszerűen máson volt a kultúrpolitika fókuszusa a kiesett időben: Klebelsberg miniszterségének idején az iskolaépítések, a tankötelezettség végrehajtása és a tantervek reformja – a magyarság kultúrfölényének megvalósítása érdekében – fontosabbnak bizonyultak, minden erőforrást erre fordítottak. A tanítók felelősségre vonásának folytatása ezek után következhetett, így történt 1932-ben Csillag, Forrai, Albauer, Gyurkovics, 1933-ban Gocsál és Hamberger esetében. 1932. április 29-én a hegyháti járás főszolgabírája felkereste a tanfelügyelőt, hogy közölje vele, indult-e, illetve pontosan milyen cselekmény miatt indult eljárás, majd milyen eredménnyel végződött Csillag, Forrai, Albauer és Gyurkovics tanítókkal szemben. A tanfelügyelő erre adott válaszából megtudhatjuk az eljárások kimenetelét. Csillagot a közigazgatási bizottság állásától való elmozdításra ítélte azzal, hogy 3 évig sehol nem alkalmazható; tekintettel arra, hogy ez az időtartam közben eltelt, a tanfelügyelő már vázsnoki tanítóként hivatkozik Csillagra. Forrait a közigazgatási bizottság szintén elmozdította állásából, egyéb korlátozások nélkül. Albauer – ekkor már szintén máshol, Ibaán, községi iskolánál alkalmazott tanító – ügyében beszámol arról, hogy vele szemben a pécsi püspök az eljárást beszüntette, mert állásáról lemondott, amelyet a vallás- és közoktatásügyi miniszter tudomásul vett; emellett azonban a Kaposvári Kir. Törvényszék ítéletében a tanítóra izgatás és

³⁷⁹ MNL BaML VI. 502. 425/1921.

³⁸⁰ MNL BaML VI. 502. 498/1921.

személyes szabadság megsértése miatt 5 havi fogházat szabott ki. *Gyurkovicsot* állásából elmozdították.³⁸¹

Gocsál (akinek neve ekkor már más írásmóddal, „*Gotsál*”-ként szerepel) ügyében 1933. február 9-én szintén a hegyháti járás főszolgabírája felkeresése kapcsán merült fel az egy évtizeddel korábbi fegyelmi eljárás. Az ide csatolt iratokból széleskörű képet kaphatunk a tanító elleni eljárás eredményeiről, melyről eddig csupán annyit tudunk, hogy „*az ügyészi indítvány készül*”. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumból a pécsi püspöknek címzett, és a tanfelügyelőnek másolatban küldött levélből kiderül, hogy *Gocsált* az egyházi fegyelmi tanács állásából elmozdította, az egyházmegye területén nyilvános tanítói működéstől eltiltotta (ehhez hasonlóan súlyos büntetéssel nemigen találkozhattunk más tanítók esetében), valamint az eljárási költségek megfizetésére kötelezte, amelyet a miniszter tudomásul vett és ennek megfelelően intézkedett a tanító államsegélyének beszüntetéséről és az országos tanítói nyugdíjintézeti tagok közül való törléséről. Amikor a tanfelügyelő az ügyről szóló jelentését felküldte a minisztériumba, hozzátette azt is, hogy a Kaposvári Kir. Törvényszék a tanítót izgatás büntette és vallás elleni vétség miatt 1 évi börtönbüntetésre ítélte, ezért nem tartja elegendőnek, hogy csak a pécsi egyházmegye területén legyen eltiltva a tanítói tevékenységtől.³⁸² Látható, hogy *Gocsál* esetében mind az egyházi, mind a világi hatóság meglehetősen súlyos büntetést szabott ki.

1933. június 20-án *Hamberger*, illetve mellette két gödreszentmártoni tanítónő, *Lehocky Katalin* és *Pozsonyi Margit* „*kommunismus alatti magatartás miatt indult*” fegyelmi eljárása felől érdeklődött a hegyháti járás főszolgabírája a tanfelügyelőnél. Utóbbi két tanítónő esetével a '20-as évekbeli iratokban nem találkozhatunk, mivel *Pozsonyi* iratai mind át lettek csatolva az 1933-as évhez, *Lehocky* ügye pedig itt sem található. Tekintettel arra, hogy a korábbiak során tárgyalt *Mutnyánszky* kivételével tanítónő ellen elrendelt fegyelmi vizsgálat nem lelhető fel a tanfelügyelőségi iratokban, továbbá állami tanítónőről van szó a korábbi, többségében felekezeti tanítókkal szemben, érdekes e helyütt röviden áttekinteni *Pozsonyi* ügyét. A tanítónőt a közigazgatási bizottság saját költségén más állomásra való áthelyezésre ítélte, aki ez ellen a fellebbezett a minisztériumhoz, ami az ítéletet helybenhagyta. A közigazgatási bizottság ítéletének indokolása szerint az eljárás alapjául az szolgált, hogy *Pozsonyi* „*Gödreszentmártonban a proletár diktatura idején lelkes kommunistának vallotta magát, a lakósság és különösen a gazdasági cselédek között agitált és az ugynevezett tanácskormány közegeivel összeköttetést tartott fenn.*” Ezt követte azoknak a felsorolása,

³⁸¹ MNL BaML VI. 502. 1010/1932.

³⁸² MNL BaML VI. 502. 10/1933.

amelyek a vádpontok közül bizonyítottak voltak tanúvallomások által: „(...) a község ügyeibe beleszólást követelt és a községi ülések lefolyását ellenőrizni akarta. (...) a sásdi tanítógyűlésen a kereszt levétel kérdésében élénken exponálta magát a kereszt levétele mellett. (...) a kommunizmusról dicsérőleg nyilatkozott és attól a tanítók helyzetének javulását remélte. A tanítónő beismerésével és több tanu vallomásával megállapítást nyert, hogy a tanítónő egy Vince nevű politikai nyomozóval többször érintkezett. (...) átképző tanfolyamon részt vett.” A közigazgatási bizottság előtt nyilvános tárgyalása 1922. április 11-én, március 30-án és június 22-én volt. A közigazgatási bizottság ítéletét megelőzően a fent említett esetekhez hasonlóan eljárta a hegyháti járás főszoigabírája. Végül *Hamberger* fegyelmije is ismét felszínre került. Esetében a világi hatóságok előtti eljárása során a Kaposvári Kir. Törvényszék felmentő ítéletet hozott izgatás és vallás elleni bűncselekmény tárgyában. Bár az indokolásban leírnak olyan tanúvallomásokat, amelyek alapján *Hamberger* magatartása kifogásolható – az iskolából eltávolított keresztet a helyiek a tanítónál keresték, aki erre azt felelte: „*a templom padlásán a lom között van valami fene*” –, a Törvényszék úgy értékelte ezeket, hogy bűncselekményt nem valósított meg velük, mivel kijelentését nem vallásos szertartás alkalmával tette.³⁸³

A fenti események részletezését követően érdemes – továbbra is kellő távolságtartással kezelve a tényeket – egy másik megközelítésből szemügyre venni a történeteket. Azt, hogy a tanítók tetteinek megítélése csupán nézőpont kérdése, mi sem bizonyítja jobban – miután láttuk a *Horthy*-korszakban történt felelősségre vonásokat, néhány évtizedet előre ugorva az időben – , mint *Ballér Endre* 1969-ben írt szavai: „*A tanfelügyelőségi iratok (...) sok pedagógus kálváriáját tartalmazzák. Az üldözések hevében a fellélegző papi s uri reakció arra is gondolt, hogy számba vegye, mit „vétettek” ezek a pedagógusok 1919-ben, a Tanácsköztársaság idején. Ezek az anyagok igen becsesek számunkra, mert egyik bizonyítékunk arra, hogy milyen sok megyei pedagógus vált az első magyar proletárforradalom idején – nyugodtan mondhatjuk – a szocialista tanok hívévé, kommunistává.*” Az idézett sorok írója ezt követően dicsőítve – bár hozzátéve, hogy a rendszer bukását követően nem mind „*azonosultak már forradalmi multjukkal*” – sorolja fel a számunkra már ismerősen csengő neveket mint a magyarországi kommunizmus „*úttörőit és áldozatos híveit*”: *Albert István, Csillag Jenő, Forrai István, Pokorny Márton, Szekeres József, Csonka Andor, Gyurkovics Sándor, Gocsál József, Hamberger Ferenc, Huber János, Neubauer Gyula, Pozsonyi Margit.*³⁸⁴

³⁸³ MNL BaML VI. 502. 1611/1933.

³⁸⁴ Ballér, Haladó pedagógiai eszmék, törekvések Baranyában a XX. század elejétől a Tanácsköztársaság megdöntéséig 79–80.

Összegezve a fentieket meg kell állapítanunk, hogy a Tanácsköztársaság alapjait tekintve szervezte át az iskolaügyet. Az egyházak befolyását igyekeztek csökkenteni, ez az iskola területén oly módon jelent meg, hogy ideológiai alapon vallássemlegesség megvalósítására törekedtek. Ennek érdekében az iskolákat – fontos hozzátenni, hogy nem csak a felekezetek által fenntartott intézményeket, hanem ugyanúgy a községi, a társulati és a magán fenntartású iskolákat is – államosították, a nevelés terén elsődleges szerepet az államnak szántak. A Forradalmi Kormányzótanács és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot ekkor felváltó Közoktatásügyi Népbiztosság számos intézkedést tett az iskolák állami átvétele, a vallás kiszorítása iránt. A tanítókat igyekeztek kommunista szellemben átnevelni, a papokat, apácákat és szerzeteseket tanítóként akkor alkalmazták tovább, ha ők világi személyeknek nyilvánították magukat. Az államosítás mellett az oktatási rendszer problémáit radikális ütemű megoldásokkal, azonnal szerették volna megoldani: bevezették az osztott oktatást, a nyolcosztályos oktatást, a zsúfoltság megszüntetése érdekében új iskolák építését helyezték kilátásba, valamint emelték a tanerők létszámát. Ez több esetben elnyerhette a tanítók támogatását, akiknek nagy többsége – a különböző fórumaikon előadottak szerint – alapvetően elégedetlen volt korábbi (anyagi és társadalmi) helyzetével.

A rendszer bukását követően éles politikai váltás következett be, a hangsúly a vallásos nevelésen még élénkebben jelentkezett, mint azt megelőzően. Ennek megfelelően a Tanácsköztársaság intézkedéseit támogató, vagy legalábbis azt kiszolgáló tanítók korábbi működésének kivizsgálása elengedhetetlennek bizonyult. A fegyelmi eljárások által feltárt iratok alapján az egyik levonható következtetés, hogy a tanítók, akiknek feladata a gyermekek vallásos-erkölcsös nevelése volt, hajlamosak voltak ezt félretéve is határozottan hangot adni politikai irányultságuknak. Ugyanakkor, ahogyan az több esetből is kiderül, ezek a felelősségre vonások személyes bosszú eszközöként is szolgálhattak, amikor a legtöbb tanítót kivizsgálták, és sok esetben hamis vádakkal vagy megalapozatlanul tettek ellenük feljelentést, ahogy erről *Hering* római katolikus felekezeti tanító is beszámolt a tanfelügyelőhöz intézett panaszlevelében.

6. A Horthy-korszak oktatás- és nevelésügye

A Horthy-korszak kultúrpolitikájában stabilitást és folytonosságot fedezhetünk fel olyan értelemben, hogy a korszakot lefedő negyed évszázad során mindössze két meghatározó vallás- és közoktatásügyi minisztert tartunk számon: *Klebelsberg Kunó*³⁸⁵ 1922-1931 között³⁸⁶, *Hóman Bálint*³⁸⁷ egy év megszakítással 1932-1942 között³⁸⁸ állt a minisztérium élén. A két miniszter személye nagyban meghatározta a fő irányvonalat ezen a területen, emellett kultúrpolitikájuk sem állt távol egymástól, hiszen *Hóman* tudatosan építkezett az elődje által lefektetett keretekre amellet, hogy természetesen kiegészítette azt saját meglátásaival, a gyorsan változó társadalmi viszonyokra is reagálva. Ezt megerősíti *Schandl Károly* képviselői felszólalása, amely 1935-ben a közoktatásügyi igazgatásról szóló törvényjavaslat vitája során hangozott el: „A közoktatás egyszerűsítése folytatása annak a kultúr munkának, amelyet *Klebelsberg Kunó* gróf megkezdett, amikor az 5000 népiskola megépítésével az Alföld egyik nagy hiányát pótolta. Meg vagyok arról győződve, hogy *Hóman Bálint* miniszter úr, mint *Klebelsberg* méltó utóda, folytatja ezt a munkát egyrészt a dunántúli elhanyagolt kis falvak iskoláinak rendbehozatalával, másrészt pedig az egész népoktatás minden irányú megszervezésével.”³⁸⁹ Egyiküknek sem volt egyszerű a helyzete, hiszen *Klebelsbergnek* a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újraépítenie, míg *Hóman* esetében a német birodalommal való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez, ugyanakkor politikájuk eszmei háttérének bírálatát e körülmények nem írják felül.

A magyar közoktatási intézményrendszer fejlesztésének háttérében az 1920-as években megjelent a keresztény-nemzeti ideológia, amely a korszakban meghatározta a kultúrpolitika egész területét. Az 1920. évi trianoni békeszerződésből következő területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellő alapot jelentett a magyarság kultúrfölényének koncepciójához mint ideológiai háttérhez.

³⁸⁵ Klebelsberg életrajzát lásd: Ujváry, „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kunó (1875–1932).

³⁸⁶ Klebelsberg 1922. június 16. –1931.július 24. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a Bethlen-kormányban. Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975 65–66.

³⁸⁷ Budapest, 29. 12. 1885. – Vác, 2. 6. 1951.; Hóman életrajzát lásd: Haeffler, Országgyűlési Almanach az 1939-44. évi Országgyűlésről 196–200.; Ujváry, Történeti áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus.

³⁸⁸ Hóman 1932. október 1. – 1938. május 14. és 1939. február 16. – 1942. július 3. között töltötte be a vallás- és közoktatásügyi miniszteri pozíciót a Gömbös-, a Darányi-, a második Teleki-, a Bárdossy- és a Kállay-kormányokban lásd Bölöny, Magyarország kormányai 1848–1975, 67–70.

³⁸⁹ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 107.

Már *Haller István* és *Vass József* vallás- és közoktatásügyi minisztereiknél³⁹⁰ is megjelent a hazafias, nemzeti és valláserkölcsös nevelés hangsúlyozása, azonban *Klebelsberg* volt az, aki kibontotta a kultúrfölény koncepcióját és erre alapozta a közoktatási rendszerrel kapcsolatos reformjait. A kultúrfölény lényege abban állt, hogy Magyarország helyzetét a környező népekkel szemben a kultúra színvonalának emelésével erősítheti meg, azaz a revíziós célok, az elszakított területekkel országhatáron kívülre került magyarok és a határon belül élő nemzetiségek megtartása, továbbá a magyar nemzet erősödése akkor lesz elérhető, ha Európa felé be tudja bizonyítani, hogy magasabb kulturális és szellemi szinten áll, mint a szomszédos országok.³⁹¹ A kultúrfölény a környező népekkel szemben nyilvánult meg, velük szemben hirdette a magyarság szellemi előnyét (vagy legalábbis annak célját), amely ideológiai szempontból bírálható, ugyanakkor fontos látni, hogy a trianoni veszteségek hatalmas mértékű traumát okoztak a lakosságban, így *Klebelsbergnek* kezelnie kellett ezt a helyzetet, a területi veszteségekkel szemben a szellemi fölény hangoztatása vigaszt jelenthetett.

Ezzel az ideológiai alappal összezsugorított az elemi oktatás szerepének növelése és a tankötelezettség megvalósításának biztosítása. A *Horthy*-rendszer támogatása a kultúrfölény és általában a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium intézkedései irányába indokolható azzal, hogy az ideológia megalapozásában kiemelt szerepe volt a gyermekek oktatásának. Az iskoláknak szánt szerepet mutatja, hogy a tanítás a magyar Hiszekegy³⁹² elmondásával kezdődött és fejeződött be. A nevelés célja volt a revíziós célok szolgálata is, amelyet megalapozott a kultúrfölény gondolata. Az 1925-ben megjelent tanterv is ehhez illeszkedve fogalmazta meg, hogy „*a népiskola célja a hazának vallásosan és öntudatosan hazafias polgárokat nevelni, akik az általános műveltség alapelemeit bírják, és képesek arra, hogy ismeretüket a gyakorlati életben értékesítsék.*”³⁹³

³⁹⁰ Haller István és Vass József oktatásügyi tevékenységének alapjairól bővebben lásd: Mann, Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998 95–118.

³⁹¹ Romsics, Ellenforradalom és konszolidáció 224–225.

³⁹² A Védő Ligák Szövetsége által kiírt pályázatra Papp-Váry Eleménné, született Sziklay Szeréna által benyújtott és a pályázat győzteseként kihirdetett verses ima szövege a következő volt: „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában, hiszek egy isteni örök igazságban, hiszek Magyarország feltámadásában, Ámen.”.

³⁹³ Fehér, Oktatásügy 461.

6. 1. Klebelsberg Kunó közoktatáspolitikája

*„mert politikai demokrácia csak ott lehetséges,
ahol azt a kulturális demokrácia megelőzte és biztosítja”*

(Klebelsberg Kunó, 1926)³⁹⁴

Klebelsberg 1922 és 1931 között állt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén. Kultúrpolitikája a kormányzati rendszer stabilitását támogatta, megvalósításához azonban szükség volt az ország gazdasági helyzetének rendezésére is, így a gyakorlatban ezt követően, az 1920-as évek második felében állhatott neki a kivitelezésnek. Az első éveiben miniszterként figyelme a felsőfokú oktatás és a tudomány – német minták által ihletett³⁹⁵ – fejlesztésére irányult, míg később a népoktatási infrastruktúra felé fordult, szem előtt tartva, hogy *„minden egészséges népoktatásnak a mindennapi elemi iskolán kell felépülnie és minden továbbképző és hasonló csak másodrangú kérdés.”*³⁹⁶ A tankötelezettség korhatárának emelése mellett hatalmas mértékű intézményi fejlesztésekbe kezdett, több ezer új iskolai tanterem és tanítói lakás megépítésére került sor mindössze pár év alatt.³⁹⁷

Az ideológiai háttér mellett az infrastruktúrális helyzet is alapot teremtett a fejlesztésekre, ez a két kérdés azonban összekapcsolódott, hiszen mindkettő háttérben Trianon hatásai álltak. A területi elcsatolások nem csak a nemzeti öntudatot és ezáltal a kultúrfölény koncepcióját erősítették, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy az iskolahálózat jelentős része a magyar határokon kívülre került. Erre *Klebelsberg* rávilágított az 1926. évi VII. törvény indokolásában is, hozzátéve, hogy az iskolák elhelyezkedésének ezt az elcsatolások szempontjából szerencsétlennek bizonyult helyzetét már az első világháborút megelőző nemzeti politika is indokolta: *„A háború előtti közoktatásügyi kormányzat az elemi iskolákkal elsősorban nemzeti célokat akart megvalósítani s ezért különösen az állami elemi iskolákat túlnyomórészt a tőlünk most elszakított területen szervezte.”*³⁹⁸ A fenti sorok a korábbi közoktatáspolitikai bírálatként jelennek meg a trianoni döntést követően, hiszen az ahhoz vezetett, hogy az 1920 után a magyar határokon belül maradt intézményrendszer jelentős

³⁹⁴ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

³⁹⁵ Ujváry, Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. <http://real.mtak.hu/118355/1/31111-ArticleText-31599-1-10-20181030.pdf>.

³⁹⁶ Klebelsbergtől idézi: Huszti, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 242.

³⁹⁷ Romsics, Ellenforradalom és konszolidáció 211.; Fehér, Oktatásügy 460.

³⁹⁸ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

hiányosságokat mutatott. Klebelsberg ennek fejlesztésével a magyar népességre koncentrált, ezáltal az ő minisztersége idején a hangsúly nem a nemzetiségek asszimilációján, magyarosításán volt, hanem a magyar lakosság erősítésén a szellemi tőkájének emelésén keresztül, az asszimilációs politika a Horthy-korszak második felében jelentkezett erőteljesebben.

Az első világháborút követően a vallás- és közoktatásügyi miniszterek az iskolarendszer helyreállítása érdekében is intézkedéseket tettek. Ebben a körben fontos kérdést jelentett, hogy az iskolák fenntartási költségeit ki viselje, amely természetesen nem volt előzmények nélküli a közoktatási rendszer közelmúltbeli fejlesztési irányai vonatkozásában. *Eötvös* kultuszminiszter 1848-as népoktatási törvénytervezetében közös iskolák felállítását szorgalmazta, amelyeket a községek tartanának fenn. Az 1868. évi népoktatási törvény alapján azonban – az egyházak erős ellenállása nyomán – meghagyták a felekezeti iskolákat, de azok felett az állam főfelügyeletét deklarálták, illetve mellettük kiegészítő jelleggel állami közös iskolák felállítását helyezték kilátásba. A közös iskolák létrehozása mellett szólt az iskolák szekularizációjának igényén felül, hogy a felekezeti iskolák elmaradottságát igyekeztek ellensúlyozni az állami támogatás igénybevételével. Az állami illetve községi iskolák felállítása a század végére előre is haladt, amelyben kiemelkedő szerepe volt *Wlassics* kultuszminiszternek, ahogyan az a korábbi fejezetekből világossá vált, ennek ellenére a felekezeti iskolák nagy számban maradtak fenn, mivel a községek számára anyagilag kedvezőbb volt a felekezeti iskola fenntartásához hozzájárulni, mint saját iskolát létesíteni és fenntartani.

Klebelsberg miniszterségének kezdetén a közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer élt: fenntartóként szerepelt a felekezetek mellett az állam, a községek, az egyesületek és a magánszemélyek köre. Ugyanakkor az 1924/25. tanévben, a népiskola-építési program előestéjén az ország 6241 népiskolája közül csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezetek 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott.³⁹⁹

Az állam hozzájárulása az iskolák kiadásaihoz a *Horthy*-korszakban fordulóponthoz ért, már nem csak az állami és a községi iskolákat támogatták, hanem ugyanígy a felekezeteket is, azaz az iskola jellegére tekintet nélkül részesítette az állam támogatásban a közoktatási intézményeket. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő keresztény-nemzeti neveléshez az egyházak támaszt jelentettek, az oktatásban betöltött szerepük a vallásos-erkölcsös nevelés révén felértékelődött. A felekezetekkel való viszony

³⁹⁹ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 125–126.

szempontjából említésre méltó, hogy *Klebelsberg* külön kiemelte, nem ragaszkodik az állami iskolatípushoz, hanem „*ott, ahol kellő áldozatkészség nyilvánul meg, készséggel támogatom történeti egyházainkat új felekezeti iskolák létesítésében.*”⁴⁰⁰

A fenntartás költségeivel kapcsolatban *Klebelsberg* az 1929/30. évi költségelőirányzat indokolásában ki is fejtette, hogy a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium viseli a tanítói illetmények egy részét, valamint az iskolák és tanítói lakások építési költségeinek jelentős hányadát, beleértve ebbe a felekezeti iskolákat is. Az ideológiai indokolást *Klebelsberg* maga is hozzáfűzte a támogatás kiszélesítéséhez: „*A nemzet vallás-erkölcsi erőinek ápolása elsősorban történeti egyházaink kezébe van letéve.*” E felekezeti iskolák támogatása az 1920-as évek végére meg is haladta a más jellegű iskolákra fordított összeget, például 1927/28-ban az állami iskolákra 13.889.620, a felekezeti iskolákra 15.872.889 pengőt fordított az állam.⁴⁰¹ 1942-ben *Huszt József* megjegyezte *Klebelsberg* tevékenységével kapcsolatban, hogy „*az izraelita vallásfelekezet országos iskolai alapjának is adott államsegélyt, ami politikailag akkor sem tartozott a veszélytelen gesztusok közé.*”⁴⁰²

6. 1. 1. A tankötelezettség biztosításának kérdése mint a fejlesztések alapja

Klebelsberg elődje, *Vass József* miniszter nevéhez kötődik az 1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról⁴⁰³, amely részletesebben szabályozta a tankötelezettség teljesítésének elmulasztását, azonban a *klebelsbergi* fejlesztések megalapozása szempontjából indokolt ehelyütt összefoglalni főbb rendelkezéseit.

Bár a tankötelezettség elméleti deklarálása megtörtént 1868-ban, a gyakorlati megvalósítás váratott magára. Az 1912-re vonatkozó felmérések alapján a tanköteles korú gyermekek igen nagy száma, nagyjából 10%-a nem iratkozott be az iskolába. Az idősebb gyermekek nagyobb mértékű bevonását a család gazdasági tevékenységébe támaszthatja alá az, hogy ez az arány a 12-14 éves gyermekek körében magasabb volt, mint a 6-11 éves korosztályban. Az 1868. évi népoktatási törvény szankciórendszerének elégtelenségére utal, hogy az igazolatlan mulasztások okán kiszabott bírságok kevesebb, mint 2%-át hajtották be.⁴⁰⁴

⁴⁰⁰ *Klebelsberg*, Falusi népiskoláink kiépítése 2.

⁴⁰¹ Csizmadia, A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata 125–126.

⁴⁰² *Huszt József*, *Gróf Klebelsberg Kunó életműve* 252.

⁴⁰³ 1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92100030.TV&targetdate=&prinTitle=1921.+%C3%A9vi+XX+X.+t%C3%B6rv%C3%A9ny+cikk&referer=1000ev>.

⁴⁰⁴ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92100030.TVI/ts/10000101/>.

Tevékeny megoldás kidolgozására az első világháborút követően került sor, amikor a kultúrpolitikusok felismerték, hogy a megelőző évtizedekben hozott rendelkezések „*elméletileg tökéletesek, a gyakorlatban azonban elégteleneknek*”⁴⁰⁵. Kornis Gyula 1921-ben szintén rávilágított a népoktatási törvény és az abban előírt tankötelezettség megvalósításának hiányos voltára. Felhívta a figyelmet arra, hogy a főváros tekintetében már pontos összeírás sem készült az utóbbi időben a tanköteles gyermekekről, mert „*ha beiskolázásra kényszerítenék őket, befogadásukra nem volna elég iskolahelyiség*”⁴⁰⁶. Budapest helyzetéről ilyen tekintetben az 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása is megemlékezett, a kultúrpolitika fő irányvonalának figyelmét mégis a vidéki, különösen a falusi és tanyai lakosságnak szentelték a korszakban – ezt támasztja alá mind Kornis írása, mind Klebelsberg tevékenysége az 1920-as évek második felében. A fentiekből következően annak érdekében, hogy ezt a helyzetet feloldják, az iskoláztatást megfelelően biztosítsák, két irányban volt szükséges lépéseket tenni: egyrészt az iskolába járás elmulasztásához szankciókat kell fűzni, másrészt fejleszteni kellett az oktatásügyi intézményrendszert, hogy legyen kellő mennyiségű és színvonalú iskola, ahol a tankötelesek oktathatók. A sorrendet tekintve célszerűbbnek mutatkozott a tankötelezettség kikényszerítésével kezdeni az intézkedések sorát. A gazdasági helyzet bizonytalansága egyelőre nem tette lehetővé az iskolák bővítését, valamint az iskolalátogatás hiányos teljesítése miatt egyébként sem volt akkora telítettség az intézményekben, mint az indokolt lett volna. Ebből következően előbb szükséges volt a tankötelezettség egyértelmű körülhatárolása és elmulasztásának szankcionálása. Ez megjelent az 1921. évi XXX. törvénycikk indokolásában, amely úgy fogalmazott, hogy „*[h]a az összes, iskolaköteles korban levő gyermekek gondviselői kötelességük teljesítésére lesznek szoríthatók, akkor fog csak az iskolaszükséglet valóban jelentkezni, s a közoktatási kormány az állam pénzügyi helyzetének megszilárdulása után is csak abban az esetben lesz képes a nép legszélesebb rétegeit felölelő iskolai programot megvalósítani.*”⁴⁰⁷

Az 1921. évi XXX. törvénycikk 1. §-a az 1868. évi népoktatási törvénnyel összhangban megerősítette, ugyanakkor pontosította és részletezte a tankötelezettség tartamát azzal, hogy „*Minden gyermek gondviselője (szülő, gyám, gazda) - amennyiben ezen törvény kivételt nem tesz - köteles a gondviselése alatt álló gyermeket a gyermek hatodik életévének betöltését követő kilenc tanéven át nyilvános iskolai oktatásban, még pedig 1. hat tanéven át elemi népiskolai, 2.*

⁴⁰⁵ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92100030.TVI/ts/10000101/>.

⁴⁰⁶ Kornis, Kulturpolitikánk irányelvei 6.

⁴⁰⁷ 1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92100030.TVI/ts/10000101/>.

továbbá három tanéven át továbbképző (ismétlő) népiskolai oktatásban részesíttetni”. A tankötelezettség magában foglalta a vallásos nevelés eszméjéből következően a vasárnapi istentisztelet látogatásának kötelezettségét is. Ezzel a tankötelezettség időtartamában és felosztásában nem történt változás, hanem pontosításra került sor a korábbi évtizedek gyakorlatán alapulva: a népoktatási törvény az iskolalátogatási kötelezettséget a 6. illetve a 12. és 15. életév betöltéséhez kötötte, amely azzal a következménnyel járt, hogy adott esetben a szülők évközben kivették gyermeküket az iskolából, amint a megadott életkort betöltötte. A tankötelezettség szellemiségével ugyanakkor ez nem találkozott, ennek tisztázására az 1921. évi XXX. törvénycikk a 6. életév betöltését követő kilenc (hat plusz három) tanévben határozta meg az időtartamot. Hasonlóan változatlan maradt a tankötelezettséghez kapcsolódó iskolaválasztás joga. A 4. § alapján a szülő, gondviselő döntésén múlt, hogy az iskoláztatási kötelesség alatt álló gyermeket lakóhelyén vagy más községben íratja be az iskolába, ugyanígy az is, hogy az iskola jellegét tekintve felekezeti, állami, községi, egyesületi vagy magán fenntartású iskolát választ. E választási szabadság a szülő jogaként jelent meg amellet, hogy az iskoláztatás a gyermeke irányába fennálló kötelezettségeit bővítette. A törvény következő szakaszai (5-7.§§) a kivételeket nevesítették, amely két esetkört foglalt magába: a nyilvános iskola látogatása alóli felmentést és az abból való kizárást. A nyilvános iskola jellegének megválasztásával szemben ezen két eset megállapítása a tanfelügyelő hatáskörébe tartozott, nem pedig a szülő döntésén múlt.

A törvény lehetővé tette, hogy a gondviselő által be nem íratott gyermekeket az illetékes iskolai hatóság hivatalból beírassa az iskolába. Ennek első esete az volt, ha az otthon vagy magánintézetben tanuló gyermek – aki számára továbbra is elő volt írva, hogy köteles nyilvános intézet tanítói előtt vizsgát tenni – az éves vizsgán alacsonyabban teljesített, mint a nyilvános iskolába járók számára előírt szint. A második esetet az jelentette, ha a szülő vagy gondviselő nem íratta be gyermekét nyilvános iskolába és nem is igazolta, hogy más módon gondoskodna gyermeke taníttatásáról; ekkor a szülőt először határidő tűzésével felhívták ennek teljesítésére, majd amennyiben a megadott határidőn belül nem intézkedett, őt a hatóság pénzbüntetéssel, illetve behajthatatlansága esetén elzárással büntette, ezt követően a községi előljáróság megkeresésére az illetékes elsőfokú iskolai hatóság hivatalból beírta a gyermeket az iskolába. Ha a hivatalból beírt gyermek a tanév folyamán igazolatlanul mulasztott, gondviselőjével szemben alkalmazható volt pénzbírság, illetve elzárás, azzal, hogy ekkor intésnek nem volt helye (8. §). Ez a fokozatosság azt a célt szolgálta, hogy elsőként a gondviselő maga tegyen eleget kötelességének, ha ez azonban nem teljesülne, a büntetés elszenvetésével se tarthassa a

gyermeket az iskolán kívül – akár a büntetéssel szemben a gyermek munkaerejéhez fűződő nagyobb érdek reményében –, hanem ebben az esetben az iskolai hatóság írathassa be.

A törvény rendelkezései előrelépésnek tekinthetők abban az értelemben, hogy már rendelkeztek arról is, mi történjen a tankötelezettség elmulasztása okán behajtott bírságokkal. A 14. § szerint azok *„teljes egészükben az iskolába járó szegény gyermekek segélyezésére fordítandók, még pedig azon község szegény tanulói javára, amely községből azok behajtottak. A befolyt összegek felhasználásáról kötelesek az elsőfokú iskolai hatóságok minden tanítási év végén szabályszerű számadásban a közigazgatási bizottságnak elszámolni. A segélyezés szükségét és mértékét a rendelkezésre álló anyagi eszközökhöz képest az elsőfokú iskolai hatóság a tanítóval, illetőleg tanítói testülettel egyetértőleg állapítja meg, de a segélyezés csakis természetben (tankönyvek és taneszközök, ruházat, cipő, beteg gyermekeknek gyógyszer stb.) történhetik”*. A kutatás jelenlegi állása szerint nem áll rendelkezésre arról levéltári forrás, hogy a bírságok segélyként történő felhasználását végrehajtották-e, valamint ha igen, milyen módon valósították ezt meg. A jogpolitikai cél azonban ezzel a tankötelezettség szélesebb körű biztosítása volt, nem csupán a büntetés visszatartó erejénél fogva, hanem azáltal is, hogy a beszedett összegek – természetben – éppen az érintettekhez kerültek vissza, így ez segítséget nyújthatott azoknak a családoknak, ahol a gyermekek megfelelő ruha illetve cipő hiányában mulasztottak az iskolából, különösen a hidegebb hónapokban. A pénzbüntetések segély formájában való visszaforgatása azért is értékelendő volt, mert ezek a szankciók elsősorban eleve a szegényebb rétegeket sújtották, ahol a gyermeket vagy azért nem küldték iskolába, mert szükség volt már fiatal korában a munkaerejére annak érdekében, hogy a családot el tudják tartani, vagy azért, mert egész egyszerűen nem volt pénz az iskolába járáshoz megfelelő ruháztatásra, az abból következő megbetegedések esetén gyógyszerre.

Az iskoláztatási kötelesség időtartama meghosszabbítható volt, ezáltal az első hat év, a mindennapi iskola időtartama nőtt egy vagy két évvel anélkül, hogy ez a további három év ismétlődő iskola látogatására vonatkozó kötelezettséget befolyásolta volna. Ennek eldöntése a tanfelügyelők hatáskörébe tartozott, aki emellett rendbírságot szabhatott ki a tankötelezettség ellenőrzéséért és végrehajtásáért felelős szervekkel szemben – fenntartva emellett azok fegyelmi felelősségét is –, ezáltal a tanügyi igazgatás helyi szintjén hatékonyabban léphetett fel. A tankötelezettség meghosszabbításának mellőzésére számtalan példát találunk a levéltári

forrásokban, amely ügyek jelentősen nagyobb számban fordultak elő, mint a tankötelezettség meghosszabbításának elrendelése.⁴⁰⁸

Klebelsberg idején az iskolaépítéseket megalapozta, hogy az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény és még a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. *Klebelsberg* tisztelte elődje, *Eötvös* munkáját a tankötelezettség törvényi kimondásával, ugyanakkor hozzátett gyakorlati megfontolásokat is: ha a népoktatási törvény rendelkezéseit évtizedekkel később keresztül akarják vinni, ahhoz szükséges a nagyobb fokú állami szerepvállalás.⁴⁰⁹ A megvalósítás hiányára mutat, hogy a korabeli adatok alapján minden hatodik gyermek nem járt iskolába.⁴¹⁰ Ehhez tartozott egyrészt az, hogy ősszel és tavasszal a családoknál szükség volt a gyermekekre elsősorban a mezőgazdasági munkák során, télen pedig több esetben nem volt elég pénz megfelelő meleg ruhára, amelyben az iskolába eljuthatnak a gyermekek. Másrészt egyenlőtlen volt az iskolák országos megoszlása a tankötelesekhez képest: a városokban nem volt elég férőhely az iskolákban, a szükségesnél kevesebb tanító és tanterem állt rendelkezésre, átlagosan egy tanítóra 60, de néhol 150 gyerek jutott, akiknek egy teremben kellett összezsúfolódnia; vidéken pedig több helyen nem volt egyáltalán elérhető közelségben iskola.⁴¹¹ A vidék tekintetében a jelentősebb nehézséget az alföldi tanyák jelentették, ugyanakkor a dunántúli településeken is többnyire elszórtan élt a lakosság; nagyobb számban voltak kis létszámú falvak, amelyek nem tudtak fenntartani iskolát, továbbá a lakosság felekezeti megoszlása is nehezítő körülményként tartható számon, mivel az egymás mellett élő felekezetek természetesen ragaszkodtak saját iskolájuk fenntartásához még akkor is, ha közös erővel hatékonyabban vállalhatták volna a költségeket.⁴¹²

Klebelsberg is felismerte e körülményeket, a Néptanítók Lapjában „*Falusi népiskoláink kiépítése*” címmel megjelent tanulmányában rávilágított, hogy az általános tankötelezettség hiányosan érvényesül, az analfabétizmus a hat éven felüli lakosság 1/8-át érinti. Ennek okát részben ő is a gyermekek munkaerejének igénybevételében látta, azonban nagyobb problémaként tekintett az intézményrendszer elégtelenségére: „*Az általános tankötelezettség*

⁴⁰⁸ A baranyai gyakorlat elemzését levéltári források alapján lásd: Niklai, Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk és a tankötelezettség megvalósításának baranyai gyakorlata.

⁴⁰⁹ Bővebben lásd: Huszti, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 239–240.

⁴¹⁰ Romsics, Ellenforradalom és konszolidáció 222.

⁴¹¹ Az ezzel kapcsolatosan felmerült későbbi problémákról lásd: Niklai, A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskolalátogatással kapcsolatos szülői felügyeleti jogra 101–110.

⁴¹² Huszti, Gróf Klebelsberg Kunó életműve 248–249.

puszta elvi követelmény marad mindaddig, amíg iskolák állításával módot nem nyújtunk mindenkinek arra, hogy tankötelességét leróhassa. És itt van a bökkenő. Iskolahálózatunk ma még oly hiányos, hogy számos szülő részére fizikai lehetetlenség, hogy gyermekét iskolába küldje. Ennek két oka van, az egyik korábbi népoktatási politikánk, a másik a magyar nemzet sajátos települési hajlama. Magyarország nemzetiségi állam volt, lakosságának majdnem a fele idegenajkú honpolgárokból állott. Ezeknek magyarosítása nem volt a magyar hivatalos kultúrpolitika célja, de az a törekvés igenis teljesen jogosnak látszott, hogy nem magyarajku honfitársainknak alkalom adassék az állam nyelvének elsajátítására. Így nemzetiségi vidékeken az állami iskolák egész hálózata épült ki, a színmagyar nyelvterületet ellenben meglehetősen elhanyagolták. A trianoni béke következtében a nemzetiségi vidékekkel állami iskoláink nagyrészt is elvesztettük s most itt állunk a népiskolai tekintetben elhanyagolt szintiszta magyar területekkel.” Itt Klebelsberg egyrészt kiemelte a területi elcsatolások hatását, másrészt a „sajátos települési hajlam” kapcsán az alföldi tanyavilágra, az ország többi részén is a kisebb lélekszámú falvakra gondolt, amelyekkel kapcsolatban kifejtette, hogy ez a lakossági megoszlás egyszerűen nem teszi lehetővé, hogy hatékonyan ki lehessen használni 1-1 tanító munkaerejét és fenn lehessen tartani egy iskolát.⁴¹³ Ugyanezen indokait az országos tanfelügyelői értekezleten tartott megnyitó beszédében is összegezte, felhívva rá a tanfelügyelők figyelmét is, hogy „[a]z okát a bajoknak Magyarország települési viszonyaiban kell keresni. (...) az igazi baj a település szétszórt volta.” Majd részletezte a települések elhelyezkedésével kapcsolatos problémára építve törvényjavaslatának lényegét: „Vannak tanyáink, melyeken nincs kellő számú iskolaköteles. Ezeket a tanyákat nagyobb iskolakörzetté kell összevonnunk és e körzetekből kell egy speciális magyar típust konstruálni, nevezetesen a tanyai iskolát.”⁴¹⁴

A fejlesztések elsődlegesen az iskola nélküli tanyákra és községekre irányultak, „mert ezeken a helyeken az iskola felállítása előtt semmiféle iskolai és egyéb kulturális munka meg nem kezdődhetik”. Ugyanakkor a városokban jelentkező túlszűfoeltség szintén nem volt elhanyagolható szempont, így természetesen ez az irány is megjelent a célkitűzések körében. Klebelsberg felhívta a figyelmet ezekre is: „Azt mindenki tudja, hogy a tanyák világában nagy hiányok vannak, de hogy a belterületi iskolák és tantermek csekély száma és meg nem felelő állapota nagyon sok helyütt oly zsűfoeltséget hozott létre, amely mellett az eredményes tanítás szinte lehetetlen, azt alig-alig vették észre. 1921-22-ben, amikor a tankötelesek számának a háború folytán előállott átmeneti apadása még alig éreztette hatását, 916 elemi iskolában az

⁴¹³ Klebelsberg, Falusi népiskoláink kiépítése 1–2.

⁴¹⁴ Klebelsberg, Országos tanfelügyelői értekezlet 1–2.

egy-egy tanítóra jutó tanulók száma a nyolcvanat, 270-ben a százat és 28-ban a százötvenet is felülmúlta.” Az 1868. évi közoktatási törvény az egy tanítóra jutó tanulók számát 80 főben maximalizálta, azonban a két világháború között ezt a számot – továbbra sem ideális, de a hiányokra tekintettel még kivitelezhető megoldásként – 60 főben határozták meg: „Az 1921-22. tanév benépesítési kimutatásai alapján készült összeállítás szerint a hatvanas maximális létszám alapulvételével a nem állami elemi iskoláknál 1820 új állás, tehát ugyanannyi új tanterem lett volna szükséges a zsúfoltság megszüntetése végett. Ehhez azonban még hozzá kell adnunk a be nem iskolázott, tehát a benépesítési kimutatásokban nem szereplő tankötelesek számára szükséges tantermeket és tanítókat, továbbá a szűk rozoga, sötét, tehát újjal pótlendő tanteremek jelentékeny számát. Igaz ugyan, hogy azóta a zsúfoltság jelentékenyen enyhült, de a tankötelesek számának csökkenése, amely ebben a tanévben éri el tetőpontját, átmeneti jelenség s 5-6 év múlva ismét a háború előtti tanköteles létszámmal kell számolnunk.”⁴¹⁵

A tanítói lakások építése hasonlóan fontos volt, mint az oktatási intézményeké. A kultuszminiszter ezt azzal indokolta, hogy másképpen „künn a tanyán a tanító megfelelő lakást nem kaphat és ha azt akarjuk egyébként is, hogy a tanyán a tanító kitartson, akkor neki ott emberséges lakást kell biztosítanunk.”⁴¹⁶ A tanítók eloszlása tekintetében szintén problémát okoztak a területi elcsatolások is. Klebelsberg az 1926. évi VII. törvény indokolásában közölte a statisztikai adatokat, miszerint a megmaradt területen a Monarchia összeomlása idején az állami tanítóknak 31.2%-a működött, hozzátéve, hogy „[ú]j tanterem kevés épült, de az elszakított területekről ideözönlő tanítók jelentékeny száma elhelyeztetett a meglévő iskoláknál, egy tanteremben két tanítónak foglalkoztatásával (váltakozó tanítás). Az 1923/24. tanévben az állami elemi iskoláknál az 1918. évi 3099 tanítóval szemben 4376, tehát 1377 tanítóval több működött s azonkívül a nem állami elemi iskolákhoz is be lett osztva 185 állami tanító. A nem állami elemi iskoláknál öt év alatt 1265 új állás rendszeresített, tehát az 1918. évi státus (12.018) több mint 10%-a.” Az új tanítói állások megszervezése nem orvosolta a problémát, csupán enyhített rajta, azonban további lépések voltak szükségesek az iskolai infrastruktúra fejlesztésével, hiszen „a tanteremek és tanítói lakások száma alig szaporodott s az öt év alatt létesült 235 új elemi iskola (amelyek közül 14 iskolátlan községekben, 150 külterületeken

⁴¹⁵ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

⁴¹⁶ Klebelsberg, Gróf Klebelsberg Kunó expozejája 4.; Nemzetgyűlési napló 1922. XLII. kötet, 1926. április 27. – 1926. május 06. 151.

keletkezett) nagyobb része is ideiglenes, a legszerényebb igényeknek is alig megfelelő helyiségekben volt kénytelen működését megkezdeni.”⁴¹⁷

Klebelsberg a berlini egyetemen is tartott előadást „Magyar kultúrpolitika a háború után” címmel, amelyet a Néptanítók Lapja 1925. november 1-i száma közölt. Ebben kitért a kultúrpolitika legtöbb területére, köztük az általa a bajok okának nevezett települési viszonyokra és a tanyai iskolákra, valamint a népiskolák reformjára. Itt kiemelte, hogy „éppen most vár parlamenti tárgyalásra egy törvényjavaslat, mely egyrészt az állam által évenként 2 ½ millió aranykoronával javadalmazott iskolaépítési alapról gondoskodik, másrészt pedig a helyi érdekeltségeket, elsősorban a nagybirtokot kötelezi, hogy az iskolaépületek emelésével járó költségekhez hozzájáruljanak s a távoleső tanyákról, majorokról kocsin szállítsák a gyermekeket az iskolába s innen haza. (...) Itt tehát csaknem leküzdhetetlen nehézségeket kell megoldani s ha sikerül nekem, hogy a tervezett módon az általános iskolábajárást keresztülvigyelem, abban közéleti szereplésem legfölségesebb jutalmát fogom látni.”⁴¹⁸

Az intézményrendszer szükségleteit Klebelsberg alapos számolással a következőképpen foglalta össze: „a jelenlegi, a tanítás céljainak egyáltalán meg nem felelő helyiségek helyett az állami elemi iskolákban 80, a nem államiakban 402 új tanteremre volna szükség; a váltakozó tanítás megszüntetésére az állami elemi iskolákban 537, a nem államiakban 832 tanterem építendő; végül a zsúfoltság megszüntetésére a nem állami elemi iskolákban 508 tanterem építésére s ugyanannyi tanítói állás szervezésére lesz szükség. (...) Egész Magyarországon, a bel- és külterületeken együttesen tehát 3338 új tanterem s körülbelül félmillió tanítói lakás építéséről kellene gondoskodni. Ebben a számban nincs benne a bár használható, de a többé-kevésbé elhanyagolt s tatarozásra szoruló tantermek, amelyeknek száma igen nagy, mert a háború kezdete óta az iskolaépületek gondozását nagyon elhanyagolták. Nincs továbbá bent ebben a számban az a tanteremszükséglet, amely a ma még iskolakerülő tankötelesek beiskolázására és a tankötelesek számának a jövő tanévtől kezdve meginduló gyarapodása folytán fog előállani; ennek figyelembevételével óvatos számítás szerint is legalább 3500 lesz az építendő tantermek száma.”⁴¹⁹

⁴¹⁷ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

⁴¹⁸ Klebelsberg, Magyar kultúrpolitika a háború után 10.

⁴¹⁹ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

6. 1. 2. A falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. törvény

„talán 1867 óta nem indult meg olyan nagyarányú munka, mint éppen most a falvakban”

(Klebelsberg Kunó, 1926)⁴²⁰

A fent idézett megfontolásokra alapozva a falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról szóló 1926. évi VII. törvénynek⁴²¹ az volt a célkitűzése, hogy a magyar nemzet művelődési színvonalát emelje, aminek érdekében *„elsősorban a mezőgazdasági népesség, különösen az Alföld tanyai lakosságának gyermekei részére népiskolákat létesít és (tantermeket és tanítói lakásokat) épít.”* Klebelsberg az ehhez fűzött részletes indokolásban összegezte kultúrpolitikájának esszenciáját, miszerint *„ez a cél a magyar nemzet kultúrfölényének fenntartása és megerősítése, amire annál inkább szükségünk van, mennél inkább akarjuk alkotmányunkat demokratikus alapra helyezni, mert politikai demokrácia csak ott lehetséges, ahol azt a kulturális demokrácia megelőzte és biztosítja.”*⁴²² Az 1. § alapján az iskolákat ott rendelték el felállítani, ahol *„legalább másfél, legfeljebb négy kilométer sugarú területen (körzetben) szétszórtan vagy tömörülve az utolsó három év átlagát számítva legalább 20 család vagy 30 mindennapi tanköteles lakik és a körzeten belül valamennyi tanköteles befogadására alkalmas más iskola nincs.”*

Klebelsberg a törvény indokolásában is rávilágított arra, hogy az állami költségvetés nehéz helyzetben van, így más finanszírozási formákat is igénybe kell venni. Erre irányult az az intézkedés, hogy a létesítés és fenntartás költségeit elsődlegesen az adott terület érdekeltségére hárította, azaz azon személyekre, akiknek az iskola felállítása érdekükben áll. A miniszter kifejtette, hogy *„az állam terheit csökkenteni fogja az a körülmény, hogy a felépítendő tantermeknek közel harmadrésze az uradalmi majorságokra esik, amelyekben az iskolák felépítése s a tanítók javadalmazása kizárólag az uradalmat fogja terhelni. A többi helyen azonban csak kivételes esetekben számíthatunk arra, hogy az érdekeltség az iskola felépítésének és fenntartásának költségeit tisztán a maga erejéből, az állam támogatása nélkül viselni tudja.”*⁴²³ Az iskola létesítéséhez (telek megszerzése, építés, berendezés) az érdekeltség a telek

⁴²⁰ Klebelsberg, Klebelsberg Kunó expozéja 4.

⁴²¹ 1926. évi VII. törvénycikk a falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról: <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>.

⁴²² 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

⁴²³ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

és a szükséges anyagok megszerzésének költségeivel, továbbá kézi- és igásmunkával, valamint készpénzzel járulhatott hozzá (4. §). Amennyiben az érdekelttség a terhek viselésére egyáltalán nem vagy csak részben volt képes, másodikként a községnek kellett viselni a terheket. Ott, ahol a körzet lakossága túlnyomó részben egy vallásfelekezethez tartozott, ez is magára vállalhatta a költségeket. Ezeken felül az ilyen módon a törvény alapján létesülő iskolák költségeihez a rendelkezésre álló hitelek keretén belül az állam hozzájárulását is rögzítette a törvény (1. §). Az állam által elvállalt költségek fedezésére létesült az Országos Népiskolai Építési Alap (2. §). Ebből részesülhettek a községek és érdekeltségek szükség esetén államsegélyből, amelynek a gyakorlata *Hóman Bálint* vallás- és közoktatásügyi miniszter idején bontakozott ki igazán, ahogyan az a későbbi fejezetekből kiderül.⁴²⁴ Fontos megjegyezni, hogy az állam az iskola létesítéséhez járulhatott hozzá, annak további fenntartása azonban minden esetben az érdekeltségre hárult; ennek költségeihez legfeljebb a tanítói fizetések tekintetében vehetett igénybe államsegélyt.⁴²⁵ Az államsegélynek feltétele volt a kultuszminiszter által kiadott építési típustervek használata, amely egységes célzattal született és esztétikai szempontokra is tekintettel volt annak érdekében, hogy a lakosság méltónak találja az új iskolaépületeket céljuk betöltésére.⁴²⁶

Ahogy *Klebelsberg* az idézett berlini előadásában is rávilágított, a tankötelesek fuvarozásáról is igyekeztek gondoskodni annak érdekében, hogy a még így is adott esetben messzebb eső iskolákat minden gyermek elérje: „Az iskolalátogatás kötelezettségének biztosítása érdekében a közigazgatási bizottság a fuvarral (gépi szállító eszközzel) rendelkező körzetbeli lakosokat szükség esetén kötelezheti a tanköteleseknek az iskolához és visszaszállítására.” (9. §).

Klebelsberg szükségesnek látta az iskolák felállítási munkálatainak törvényi rögzítését. A törvény alapján végrehajtandó építkezésekre nézve a vallás- és közoktatásügyi miniszter volt jogosult és köteles az államépítészeti hivataloknak részletes utasítást adni, terveket, költségvetéseket rendelkezésükre bocsátani. Az államépítészeti hivatal szakmai munkája mellett az iskolák létesítésének előkészítése során fontos szerep jutott a vármegyei közigazgatási bizottságoknak. Számukra küldte meg a vallás- és közoktatásügyi miniszter azokat a helyeket, ahol népiskola létesítése szükségesnek látszik. Ezt követően több hatóságot

⁴²⁴ Bővebben lásd: Niklai, Die Volksunterrichtspolitik von Bálint Hóman und die Schulgründungen im Komitat Baranya zwischen 1932 und 1942 249–259.

⁴²⁵ 1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>.

⁴²⁶ T. Molnár, *Klebelsberg Kuno reformjai a közoktatásban* http://acta.bibl.u-szeged.hu/28877/1/modszertani_048_001_003-010.pdf.

bevontak a folyamatba, így szerepet kapott az előkészítés során a közigazgatási bizottság kiküldött tagja mellett az államépítészeti hivatal vezetője és a kir. tanfelügyelő, akik helyszíni szemle során egyeztettek az érdekeltekkel, ideértve az illetékes felekezeti hatóságok képviselőit is. A jogpolitikai szándék alapján a tanfelügyelő feladata volt a tárgyalásoknak művelődéspolitikai szempontból való irányítása, az államépítészeti hivatal vezetője a helyszínen az építkezés szempontjából való tanulmányozásáért felelt, a közigazgatási bizottság kiküldött tagjára pedig azért volt szükség, mert ő volt az, aki a helyi viszonyokat egyéb szempontokból legjobban ismerte. Az előkészítés során az alábbi kérdésekre kellett kitérniük: 1. a helyi viszonyok szükségessé teszik-e a fent említett rendszeres munkálatban megjelölt területen iskola létesítését? 2. állami, községi, érdekeltségi vagy felekezeti jellegű iskola állíttassék-e? 3. mely területek tankötelesei utaltassanak be az iskolába s ha érdekeltségi jellegű iskola létesítése látszik célszerűnek, miként kell az iskola körzetét megállapítani? 4. mely ponton legyen az iskola épülete? A helyszíni tárgyalás eredménye alapján a közigazgatási bizottság határozott és a javasolt iskolákat két csoportra osztotta aszerint, hogy fenntartóik az iskola építésére saját anyagi forrásaikból, vagy csak államsegély illetve kölcsön igénybevétele mellett képesek (5. §).

Klebsberg 1926. május 11-én a nemzetgyűlés előtt beszámolót tartott a kultuszminisztérium költségvetésével kapcsolatban, amelyben a népoktatás terén kiemelte, hogy „*talán 1867 óta nem indult meg olyan nagyarányú munka, mint éppen most a falvakban.*”⁴²⁷ E kijelentésével az 1868. évi népoktatási törvény előkészítő tevékenységéhez mérhette intézkedéseinek arányát. A miniszter hozzátette, hogy az állam anyagi szerepvállalása milyen nagy mértékben járult hozzá az új iskolák és tanítói lakások építéséhez és az iskolák vármegyei eloszlását is ismertette a képviselők előtt, kiemelve, hogy „*a tanyai oktatás ügye a multban nem képezte olyan gondoskodás tárgyát, mint amilyen gondoskodás tárgyát most kell, hogy képezze*”.⁴²⁸

A városokban a túlszűfolttság, vidéken pedig az iskolahiány jelentett komoly gondot, a tankötelezettség megvalósítását ellehetetlenítette, a kultúrfölény megvalósítását pedig nem csak nem segítette, de éppen gátolta. Ezekből következően szükséges volt az intézményrendszer fejlesztése, amelyet *Klebsberg* is felismert és addig nem látott mértékű anyagi ráfordítással és szervezőmunkálattal fogott hozzá a fejlesztésnek, hiszen törvényjavaslatának céljaként az iskolahálózat teljes kiépítésének biztosítását határozta meg. Az 1926. évi népiskolai törvény

⁴²⁷ Klebsberg, Klebsberg Kunó expozéja 4.; Nemzetgyűlési napló 1922. XLII. kötet, 1926. április 27. – 1926. május 06. 151.

⁴²⁸ Nemzetgyűlési napló 1922. XLII. kötet, 1926. április 27. – 1926. május 06. 151.

1930-ig előirányozta 3500 új tanterem és feleannyi tanítói lakás megépítését, sorrendet is felállítva szükségesség szerint: elsőként az iskola nélküli tanyai körzeteken, másodsor iskola nélküli falvakban kell iskolákat felállítani, harmadrészt a túlsúfolt osztályok szétbontásáról kell gondoskodni ilyen módon. A megvalósítás sikeresnek tekinthető, hiszen a kijelölt időre összesen 5000 új tanterem és tanítói lakás készült el.⁴²⁹ Ennek költségeit javarészt az állam viselte, míg a maradék a községekre és felekezetekre mint iskolafenntartókra hárult. A fejlesztés mindenképpen értékelendő, azonban hozzá kell tennünk, hogy a kultúrfölény megalapozása mint politikai cél, már vitathatóbb.

⁴²⁹ Mann, Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998 113.

6. 2. Hóman Bálint közoktatáspolitikája

„Az iskola feladata az új nemzedék egységes és egyöntetű világnézetének kialakítása, a beteg magyar lélek meggyógyítása, hogy az iskolából kikerülő fiatalság majdan a nagy világnézeti harcban meg tudja állni a helyét.”

(Hóman Bálint, 1933)⁴³⁰

Ahogy a miniszter idézett szavain is érezhető, a keresztény-nemzeti gondolat áthatotta a 20. század elejének oktatáspolitikai koncepcióit. Az oktatás- és kultúrpolitika területén testet öltő ideológia a tanítókkal szembeni elvárásokban is megjelent. A trianoni békét követően az elcsatolt területekről megindultak az anyaországba a tanítók, így ez a pálya (is) túlszűfoltta vált; kiéleződött a szelekció, amelynek egyik szempontja az lett, hogy a tanítók eleget tettek-e a keresztény nevelésre irányuló kötelességüknek. Ezt a kritériumot nem csupán a Tanácsköztársaságot követő, a felekezeti tanítókat érintő felelősségre vonások során vizsgálták, hanem a korábbi évekre is visszatekintettek, amikor maga az elvárás konkrétan még nem fogalmazódott meg.⁴³¹ A keresztény-nemzeti ideológia részévé vált tehát a valláserkölcös, hazafias nevelés, amely teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak. Az iskolában ennek megfelelően a nevelés lett hangsúlyos az oktatással szemben. A tanítók irányába támasztott elvárások az általuk leteendő eskük szövegét is áthatották, amely különösen az eskü végén szereplő fordulatban nyilvánul meg: *„Esküszöm a Mindentudó és Mindenható Istenre, hogy Magyarországhoz, ennek alkotmányához és Magyarország kormányzójához tántoríthatatlan és rendületlen hűséggel viseltetem, Magyarország törvényeit és törvényes szokásait megtartom, az alkotmányos kormánynak és hatóságainak rendeleteit megtartom, valamint a tanítói tisztemmel járó kötelességeket mindenkor lelkiismeretesen, híven és pontosan teljesítem és a gondjaimra bízott ifjúságot a magyar haza szeretetében és valláserkölcös szellemben fogom nevelni.”*⁴³²

A Néptanítók Lapja 1934. január 15-i számában „A kultúrfőlény és a jellemnevelés” címen név nélkül közzétett cikkben találóan foglalták össze a két világháború közötti kultúrpolitika lényegét: *„S amikor előttünk áll a nemzet jövője: a gyermek, ne csupán a gyakorlati gondolkozást oltuk a lelkébe, hanem izzítsuk fel benne az ideális gondolatokat is.*

⁴³⁰ Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 103.

⁴³¹ Nagy, A növekvő állam 249.

⁴³² Az esküszövegeket lásd például.: MNL BaML VI. 502. 1496/1942, 1614/1942, 1940/1942, 2017/1942, 2090/1942, 2254/1942, 2802/1942, 3753/1942, 3241/1943.

*Vezessük rá őt az erkölcsi tudatra azért, hogy tudjon ítélni a jó és rossz legfinomabb árnyalataiban is. És mélyítsük el lelkében az erkölcsi ellenállóképesség ösztönös erejét. Izzítsuk lelkét kemény acéllá, edzzük jellemét egyenesre és fejlesszük világnézetét a helyes irányba. Nagy fontosságot tulajdonítsunk a céltudatos nemzeti nevelésnek. Minden gyermek érezze, hogy a nemzetek között elöl járunk a kultúra terén, ennek ő is részese s ezért is büszke lehet arra, hogy magyar.*⁴³³

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfőlény ideológiájának megvalósításához. Az 1800-as évek végén, az 1900-as évek elején mindez a magyar nyelv elfogadásában és elsajátításában állt, tehát asszimilálódhatott származástól, vallástól függetlenül az ország más nemzetiségű illetve más hitű lakossága. Ebben igen fontos szerepe volt az oktatásnak, hiszen a magyar nyelv tanulása is ehhez kötődött, amely egyik oldalról a beilleszkedést és a másik oldalról a befogadást jelentősen megkönnyíthette, így a nyelv és a kultúra ismerete, az azzal való azonosulás hozzájárult az integrációhoz. Az iskolának erre a szerepére példát nyújt Siklós, azon kevés települések egyike Baranyában, ahol a második világháború időszakában is fennmaradt izraelita népiskola. Ennek okát többek között a lakosság hozzáállásában kereshetjük: a kortársak elmondása szerint a siklósiak együttélését „nem zavarta meg antiszemita közjáték”. A helyi zsidóság rendkívül hamar, két nemzedék alatt magyarosodott, mind kulturálisan, mind nyelvi szempontból, ebben a folyamatban az iskola hatása számottevő mértékben fellelhető: „az iskolában nemcsak az uralkodó elit nyelvét tanították, de a magyar nemzetállamiság értékeit is közvetítették, megismertették a magyar kultúrát, s mindezek elősegítették a zsidó-magyar, magyar-zsidó identitás kialakulását.”⁴³⁴ A zsidótörvények hatása azonban Siklóson is érezhető volt, ekkor a legtöbb testületből kizárták őket (bár kivételként említhető, hogy a siklósi Légoltalmi Liga tanácstagjainak 20%-át a zsidó lakosság köréből választották meg 1939-ben, amelyet a hozzá való felterjesztést követően a megye alispánja megjegyzés nélkül tudomásul vett), engedélyeiket (például italmérésre, petróleum- és cukorárusításra) bevonták.⁴³⁵

A harmincas években a kultúrfőlény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet *Hóman* kultúrpolitikájában. *Hóman* a magyar közoktatás történetében meghatározó szerepet töltött be: két alkalommal volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, ezzel a történész-kultúrpolitikus szűk

⁴³³ A kultúrfőlény és a jellemnevelés 41.

⁴³⁴ Radnóti, Siklós zsidósága a 18-20. században 289.

⁴³⁵ Radnóti, Siklós zsidósága a 18-20. században 297–300.

egy év megszakítással közel tíz évig állt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élén, mindezt olyan időszakban, amikor Európa-szerte gyors változások következtek be az élet több területén, így a nevelés-oktatás terén is. Korának róla alkotott pozitív véleményét érzékletesen tükrözi a Néptanítók Lapjában második miniszterségének kezdetén megjelent méltatás: *„Amilyen meleg szeretettel búcsúzik a magyar tanítói kar gróf Teleki Páltól, ugyanolyan meleg szeretettel köszönti Hóman Bálintot, akit már régen a szívébe zárt. Az ő nemzetépítő munkájában az elmúlt kilenc hónap nem jelent megszakadást, mert a kultuszminiszteri széket elhagyva, a keresztény magyar élet kialakításáért más területeken folytatott kemény munkát. Büszkék vagyunk arra, hogy a kiváló tudós, a nagy államférfiú, tudományos, társadalmi és politikai életünknek egyik legkimagaslóbb egyénisége, rövid megszakítás után, ismét a mi vezetőnk, irányítónk lett. Ő, a nagy alkotó miniszter, alaposan ismeri közoktatási rendszerünknek minden kicsi pontját. Tudja, hogy hol, mi a jó, a helyes, hogy hol, mi a baj, s mint élesen és kristálytisztán látó tudós kultúrpolitikus, nyomban megtalálja a segítség, a fejlesztés módját. S mi magyar tanítók már sokszor kifejeztük, s állandóan érezzük, hogy a hála szálai örökre összekapcsoltak bennünket Hóman Bálinttal.*”⁴³⁶ Mindemmel a róla alkotott kép árnyalásához hozzátartozik az, hogy személyét illetően a mai napig megoszlanak a vélemények⁴³⁷, elsősorban az ún. zsidótörvények megalkotásában játszott szerepe okán. A második világháborút követően népbíróság elé állították, amely elítélte háborús bűnösként, az utókor számára meglepő módon nem antiszemita nézeteinek megnyilvánulása miatt, hanem azért, mert részt vett azon a kormányülésen, amely jóváhagyta a hadiállapotot Magyarország és a Szovjetunió között.⁴³⁸ Az azonban kétségtelen, hogy kultuszminiszterként maradandót alkotott: nevéhez kötődik - a felsőoktatás és középiskolai oktatás átszervezése mellett, csupán a közoktatáspolitikára koncentrálva – a nyolcosztályos elemi oktatás bevezetése, a tantervek reformálása, valamint a népoktatás intézményrendszerének fejlesztése is.⁴³⁹

⁴³⁶ Drozdy, Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint 150.

⁴³⁷ Bővebben lásd Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között; Ujváry, Történeti ártértékelés: Hóman Bálint, a történész és a politikus.

⁴³⁸ Bővebben lásd Ujváry, Hóman Bálint és népbírósági pere.

⁴³⁹ Bővebben lásd Hóman, Magyar sors – magyar hivatás; Hóman, Művelődéspolitikai; Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 79–126.

6. 2. 1. Az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikk megalkotása és fogadtatása

A nyolcosztályos közoktatási rendszer bevezetése már *Klebensberg* minisztersége alatt felmerült, majd az 1930-as években is többen felvetették a szükségességét, de ekkor még a gazdasági világválság következtében előállt anyagi nehézségekre hivatkozva nem valósították meg.⁴⁴⁰ A jogszabályi alapot végül *Hóman* teremtette meg az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikkkel.⁴⁴¹

A törvény előkészítése során, 1939-ben jelent meg *Kósa Kálmán* miniszteri osztályfőnök „*A nyolcosztályos népiskola és az egyházak*” című írása a Néptanítók Lapjában. Kiemelte, hogy fontos a gyermekek taníttatása időtartamának növelése – mind a napi iskolában töltött időtartam, mind az évek tekintetében –, ugyanakkor szem előtt kell tartani, hogy „*a serdülő gyermek továbbra is részt vehessen a termelő munkában, munkaerejével segítségére lehessen családjának akkor, amikor azt a mindennapi kenyér biztosítása elkerülhetetlenül szükségessé teszi.*” Hangsúlyozta, hogy anyagi okokból mindez nem valósítható meg azonnal teljes egészében, és a fokozatos bevezetést vetítette előre, amely enyhítené a kiadásokat központi és helyi szinten is, tehát mind az államkincstár, mind az iskolafenntartó tekintetében. A szülők terhei is nőnének a nyolcosztályos oktatás bevezetésével, ezért is tartotta fontosnak a két, alsó és felső tagozat bevezetését, így a felső tagozat diákjai április és október között nem járnának iskolába, hanem otthon segíthetnének, mivel a szorgalmi idő október 15-től április 15-ig tartana számukra. Ez véleménye szerint némi megoldást nyújtana arra, hogy egyrészt nem lenne szükség a tanerő és tanterem szükséglet azonnali növelésére, másrészt a szegényebb családok számára nem jelentene jelentős többletköltséget és a gyermekek munkaerejének kiesését, valamint „*megszüntetné a szegényebb néprétegeknek az iskolával szemben abból kifolyólag táplált idegenkedését, hogy az iskoláztatást büntetésekkel is kikényszerítő rendelkezések sokszor éppen a legsürgetőbb idénymunkák idején teszik lehetetlenné a serdülő gyermekeknek a közös munkába való bevonását.*”⁴⁴²

A nyolcosztályos népiskola megvalósítását *Hóman* az 1939. november 22-i költségvetési beszédében jelentette be, amelyről a Néptanítók Lapja 1939. decemberi száma

⁴⁴⁰ Bővebben lásd: Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 36–78.

⁴⁴¹ 1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=94000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>; 1940. évi XX. törvénycikk indokolása az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról <https://net.jogtar.hu/ez-ev-torveny?docid=94000020.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

⁴⁴² Kósa, A nyolcosztályos népiskola és az egyházak 793–796.

emelkedett, ünnepélyes hangvételben számolt be. A magyar tanítóság régi vágyának megtestesüléseként jellemezték a nyolcosztályos népoktatás bevezetését.⁴⁴³

Szintén a Néptanítók Lapja közölte a törvényjavaslatot és a miniszteri indokolást 1940. évi 10. számában. *Hóman* az indokolásban a népiskolai rendszer legsúlyosabb fogyatékoságának nevezte – a nevelés szempontjából –, hogy „*népiskolai tanulóink túlnyomó többsége életének tizenkettedik évével befejezi rendszeres tanulmányait, tehát éppen akkor, amikor testi és lelki fejlődésében a serdülésnek minden tekintetben veszedelmes és átmeneti időszakához ér.*” Ennek a hibának kiküszöböléséhez szükségesnek tartotta a nyolcosztályos oktatás bevezetését, amely által a mindennapi népiskolai oktatás időtartamát növelnék, így a gyermeket tovább nevelhetnék, oktathatnák ilyen fogékony korban, mint a tizenkettőtől kezdődő évek. Az indokolásban az a koncepció jelent meg, amelyet *Kósa Kálmán* is előrevetített: a felső tagozat szorgalmi ideje 6 hónapig, októbertől áprilisig tart, így *Hóman* szerint a törvényjavaslat alkalmazkodik az élet gyakorlati követelményeihez, tehát a szülők számára nem jelent majd nagy nehézséget a gyermekek tovább tartó iskolai oktatása. A miniszter a következőképpen összegezte a szorgalmi idő beosztásának indokolását: „*Olyan rendelkezés, mely a szorgalmi idő tekintetében nem tesz különbséget a tanköteles gyermekek között és minden tíz éven felüli serdültebb gyermeket válogatás nélkül tíz hónapon keresztül bekényszerítene az iskola padjaiba, nagyon komoly népi érdekeket sértene és egyúttal alkalmas lenne arra, hogy falusi és tanyai népünk az iskolában a megélhetésért folytatott amúgy is súlyos küzdelmének megnehezítőjét lássa.*” A falvakban a korábbi években is gyakori volt, hogy a szegényebb szülők nagyobb gyermekei kimaradtak az iskolából a mezőgazdasági munkák idejére. Emellett az indokolás rámutatott arra, hogy nemcsak a kisgazdák, törpebirtokosok, napszámosok és cselédek gyermekeinek segítségére volt szükség otthon, hanem ugyanígy érintettek voltak a falusi kisiparosok, bányászok, gyári munkások családjai is. Ezzel szemben a városi iskolák tekintetében, ahol a gazdasági körülmények nem indokolták a rövidebb időtartamot, a tíz hónapos szorgalmi időt tartotta irányadónak a felső tagozatban, amelytől azonban indokolt esetben a városi iskolákban is el lehetett térni. Mindezeket számba véve a miniszter kifejezte bizakodását, hogy a szorgalmi idő korlátozása csupán átmeneti lesz és hosszútávon majd bevezethetővé válik kötelező jelleggel a szeptembertől júniusig tartó szorgalmi idő.⁴⁴⁴

⁴⁴³ Bővebben lásd: *Hóman* Bálint kultuszminiszter költségvetési beszédében bejelentette a nyolcosztályos népiskola megvalósítását 913.

⁴⁴⁴ Indokolás „az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról” szóló törvényjavaslathoz 396–403.

A koncepcióval összhangban az 1940. évi XX. törvénycikk 1. § (1) bekezdése rögzítette a népiskola feladatát és a szülők kötelességét ezzel összefüggésben: „*A népiskola feladata, hogy a gyermeket vallásos és erkölcsös állampolgárrá nevelje, illetőleg a nemzeti művelődés szellemének megfelelő általános és gyakorlati irányú alapműveltséghez juttassa és ezáltal az életben való helytállásra és további tanulmányokra is képessé tegye. Ezért minden gyermek gondviselőjének (atyjának, gyámjának, gazdájának) gondoskodnia kell arról, hogy a gondviselése alatt álló gyermek népiskolai oktatásban és nevelésben részesüljön.*” Ugyanezen szakasz (2) bekezdése a szülők iskolaválasztáshoz való jogát a korábbi, az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikkhez hasonlóan biztosította: „*A gondviselőnek jogában van a gyermeket akár lakóhelyén, akár más községben lévő és bármilyen jellegű nyilvános népiskolába beíratni és járattani.*” Egyúttal az 1921. évi XXX. törvénycikket, valamint népiskolai közoktatás tárgyában megalkotott 1868. évi XXXVIII. törvénycikk iskolalátogatásra, tankötelezettségre vonatkozó szakaszait hatályon kívül helyezte.

A szülők tekintetében a törvény részletesen szabályozta a tankötelesség teljesítése elmulasztásának következményeit (13-17. §§); a szülőkkel szemben alkalmazható szankciókat a gyermek tankötelességének biztosítása érdekében írta elő. Amennyiben a szülő nem gondoskodott gyermeke iskolába való beíratásáról, a polgármester először határidő tűzésével felhívta kötelezettségének teljesítésére, valamint a mulasztás igazolására, majd ennek sikertelensége esetén a helyi népiskolai hatóság hivatalból beíratta a gyermeket az iskolába, a szülőnek pedig kihágás miatt pénzbírságot kellett fizetnie. Az igazolatlanul mulasztó gyermekekről a helyi népiskolai hatóság a szorgalmi idő első két hónapjában hetente, ezt követően kéthetente köteles volt kimutatást készíteni. A kimutatás alapján felhívták a kimaradó gyermekek szüleit arra, hogy gondoskodjanak az iskola megfelelő látogatásáról. A felhívást követő ismételt mulasztás esetén a polgármester mint községi előljárásság pénzbírságot szabhatott ki a mulasztott napok és a szülők anyagi helyzetének figyelembe vételével. Ezt követően a gondviselőt kihágás miatt vonták felelősségre és újabb pénzbírságot szabtak ki, ha a felhívás és az első pénzbírság ellenére gyermeke négy alkalommal bekerült az igazolatlanul mulasztók kimutatásába. A szülők felelőssége volt tehát, hogy tanköteles gyermekük iskoláztatásáról gondoskodjanak, amelynek elmulasztását egymásra épülő szankciók alkalmazásával igyekeztek biztosítani.

A korábban is hangsúlyozott elveket ismerhetjük fel a szorgalmi idő, illetve a fokozatos bevezetés vonatkozásában. A szorgalmi időt külön határozta meg a törvény az alsó és a felső tagozat vonatkozásában: „*A népiskola alsó tagozatában a szorgalmi idő szeptember hó elejétől*

június hó végéig tart. Ezt a szorgalmi időt megrövidíteni nem lehet. A népiskola felső tagozatában, valamint a mezőgazdasági népiskola első és második évfolyamában a szorgalmi idő legalább hat hónapig - rendszerint október hó 15. napjától április hó 15. napjáig - tart.” Ahogyan az indokolásban láthattuk, a szorgalmi idő tekintetében eltérést engedtek a nagyobb (felső tagozatos) gyermekek körében, így számukra szorgalmi idő indokolt esetben – ide tartozik a családi munkákban való segédkezés – hat hónapra csökkent. Ezzel ellentétben az alsó tagozatos diákok számára külön hangsúlyozták, hogy a törvényben előírt szorgalmi idő rövidebb nem lehet. A hatékony megvalósítás érdekében a törvény 12. §-a a vallás- és közoktatásügyi miniszter hatáskörébe utalta, hogy a fokozatosság jegyében megállapítsa, hogy *„az iskolafenntartók népiskoláikat mily sorrendben és időben kötelesek e törvény rendelkezéseinek megfelelően átszervezni.”* A törvény miniszteri indokolásából egyértelműen kiderül, hogy a rendszert nem egy lépésben kívánták megvalósítani, hanem hosszú, több éves előkészítés előzte meg. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium már az 1920-as években megkezdte a felsőbb osztályok szervezését, majd 1937-ben kiadta a hetedik és nyolcadik osztályokra vonatkozó ideiglenes tantervet is,⁴⁴⁵ végül szükségessé vált a kérdés törvényi rendezése, amely az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikk megalkotásához vezetett.

A rendelkezések és a nyolcosztályos oktatás bevezetésének fogadtatása eltérő volt a pedagógiai sajtóban. A Néptanítók Lapja úgy értékelte, mint amely intézkedést *„nemcsak a pedagógus rend, hanem az egész magyar társadalom a legnagyobb megértéssel, hálával és szeretettel fogad”*⁴⁴⁶ – tekintettel arra, hogy a Néptanítók Lapját a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium adta ki és szerkesztette benne az írásokat, ezt értékelhetjük akként is, hogy a minisztérium büszke volt alkotására, igyekezett annak támogatottságát biztosítani. E lap mellett azonban mások is értékelték a nyolcosztályos rendszer előnyeit.

Az Evangélikus Népiskola több lapszámában is foglalkoztak a kérdéssel. A folyóirat 1940 januári számában *Buti Sándor*, vásárosfalui tanító *„A falu és a nyolcosztályos népiskola”* című írásában ismertette, hogy *Hóman* költségvetési beszéde alapján az 1940-1941-es tanévben már a népiskolák 60 %-ában (kb. 3600 iskola) megkezdődik majd a nyolcosztályos oktatás. *Buti* a nyolcosztályos tanrend bevezetésének hatásait a magyar falvak tekintetében vizsgálta, méltatva azt az elképzelést, hogy a szegényebb szülők részére lehetővé teszik a felső tagozatos gyermekek munkába való bevonását, illetve azt, hogy ezáltal nem szükséges tanterem és

⁴⁴⁵ Indokolás „az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról” szóló törvényjavaslathoz 396–403.

⁴⁴⁶ *Hóman* Bálint kultuszminiszter költségvetési beszédében bejelentette a nyolcosztályos népiskola megvalósítását 913.

tanerőtöbbség. Kritikaként azonban felvetette, hogy a felső négy osztály tanulói a féléves szünetek alatt el fogják felejtani, amit megtanultak, valamint visszalépés lesz az ötödik és hatodik osztályosok számára is, akik az eddigi kilenc helyett immár hat hónapig fognak csak iskolába járni, ezért javasolta annak megfontolását, hogy csak a hetedik és nyolcadik osztályosok járjanak félévig.⁴⁴⁷

Az Evangélikus Népiskola 1939 januári számában szívhez szóló értekezést írt *Pilisi Pál* tanító a „*Család és az iskola*” címmel. Úgy vélte, a gyermekek nevelése, tanítása szempontjából nagy hatása van a családi életnek, és annak, hogy összhang legyen az iskola és a szülők között. Kiemelte, hogy az otthon látott példa milyen fontossággal bír az érzelmi, erkölcsi fejlődésben lévő gyermekek számára: a szülők egyetértése a nevelés terén, a meghitt és szeretetteljes családi légkör, a becsületes munka mind befolyásolja a gyermek viselkedését. Hozzátette, hogy természetesen rendes, becsületes, dolgozó szülők gyermeke is kerülhet rossz társaságba, amely „*el is ronthatja a gyereket*”. Úgy vélte azonban, hogy a szülői törődés ennek megfelelő gátja lehet, ezzel szemben, ha a szülők nem fordítanak kellő figyelmet gyermekükre, könnyen „*iskolába nem járó, mulasztó*” lehet belőle. Mindezek érdekében rendkívüli fontosságot tulajdonított a tanító és a szülők közötti jó kapcsolat kialakításának és ápolásának, a kölcsönös bizalom megteremtésének, amelyre a tanítóknak véleménye szerint kötelessége törekedni a gyermekek érdekében.⁴⁴⁸

Pilisi fent ismertetett írásában rávilágított a szülői nevelés, illetve annak nem megfelelő volta vagy hiánya hatására, ehhez kapcsolódik a pécsi tolvajbanda esete, amely ugyan időben korábban történt, mint a nyolcosztályos oktatás bevezetése, ugyanakkor tematikáját tekintve indokolt ehelyütt ismertetni. A pécsi állami népiskolai Gondnokságtól 1938. június 28-án levél érkezett a tanfelügyelőhöz a „*pécsi tanköteles tolvajbandája*” tárgy alatt. Jelentésében beszámolt a Gondnokság egy tanköteles gyermekekből álló társaságról, amelyet a tárgyban jelzettek szerint tolvajbandaként címkéztek fel.⁴⁴⁹ Az ügy – tekintettel az eset körülményeire, így például a tolvajbanda tagjainak életkorára – nagy érdeklődést váltott ki a város lakossága részéről. Ezt jól mutatja az is, hogy a Dunántúl és a Pécsi Napló napilapokban is jelent meg több cikk már a Gondnokság jelentését megelőzően. A Dunántúl 1938. április 21-i és 22-i számában is foglalkoztak a tanköteles gyermekből álló társasággal: az írásokból kiderül, hogy a kilenc tagú gyermek-tolvajbanda városzerte betöréseket, lopásokat hajtott végre, két hét leforgása alatt közel ötven ilyen esetről számoltak be. A banda tagjai közül kettő éppen elmúlt

⁴⁴⁷ Buti, A falu és a nyolcosztályos népiskola 13–18.

⁴⁴⁸ Pilisi, *Család és az iskola* 16–20.

⁴⁴⁹ MNL BaML VI. 502. 1087/1938.

12, hét pedig mindössze 8 éves volt a cselekmények elkövetésekor,⁴⁵⁰ tehát bőven tanköteles korúak voltak. A Pécsi Napló beszámolt az eset érdekességéeként arról, hogy a titokzatos tolvajok főként élelmiszereket vittek el, valamint – ahogyan az már másnapra kiderült – a kevés pénzt, amit szintén magukhoz vettek, mind cukorkára költötték; így természetesen a rendőség nyomozása hamar eredményre vezethetett.⁴⁵¹ A Pécsi Napló április 22-i számában a lopások és betörések számát már hatvanra tették.⁴⁵²

A Dunántúl írásában a következőképpen jellemzik a történeteket: *„Valamennyien iskolakötelesek még, de kellő szülői felügyelet és talán nemtörődömség következtében a züllés útjára sodródtak és bandát alakítva követtek el bűnöket.”*⁴⁵³ A Gondnokság ezt kiegészítette azzal, hogy a gyermekek *„a város különböző részeiben lakó oly tankötelesekből verődtek össze, akiknek szülői, gondviselői részben a legnagyobb nélkülözések között élnek, részben sok gyermekes családból valók, ahol a szülők mindegyike kénytelen nap-nap után munkába járni és gyermekeiket felügyelet nélkül hagyni, sajnos olyanok is vannak köztük, akiknek gondviselői önmaguk sem tartják tiszteletben a magántulajdont és így természetes, hogy gyermekük is a lejtőre sodródott.”*⁴⁵⁴ Ebből a jelentésből is kitűnik a szülői gondozás fontossága a tanköteles korban lévő gyermekek tekintetében, akik megfelelő felügyelet nélkül a városban szabadon követhettek el büntetendő cselekményeket. Azonban meglepő a szülők reakciója arra, hogy a rendőség leleplezte gyermekeiket: a Dunántúl arról számolt be, hogy maguk a szülők kérték gyermekük javítóintézetben való elhelyezését, arra hivatkozva, hogy *„hiábavaló minden szülői figyelmeztetésük és szigoruk, ők maguk munkába járnak és nincs aki gyermekeikre felügyeljen.”*⁴⁵⁵ Ez azonban amellet, hogy a szülőkre sem vetett jó fényt, a rendőség számára sem lehetett megoldás, hiszen 12 év alatt a gyermekekkel szemben jóformán semmit nem tehettek, ahogyan erre a Pécsi Naplóban is felhívták a figyelmet: *„A rendőség ezúton is figyelmezteti a nagyközönséget, hogy különösen a kolduló kisgyerekekkel szemben tanúsítsa a legnagyobb óvatosságot, hiszen a 12 évnél fiatalabbak büntetőjogilag nem is vonhatók felelősségre, viszont a kárösszeg megtérítését se tudja biztosítani a rendőség, hiszen — amint a példa mutatja — a kis tolvajok sürgősen cukorra, mozira vagy színházjegyre cserélik be a*

⁴⁵⁰ Gyerekekből álló tolvajbandát leleplezett le a pécsi rendőség 3.; Mi történjék a leleplezett gyermektolvajbanda tagjaival? 5.

⁴⁵¹ Ötven lopást követett el egy fiatakoruakból álló tolvajbanda 5.

⁴⁵² Hatvan lopást ismert be a tolvajbanda, melynek tagjai 7-14-éves gyerekekből állottak 4.

⁴⁵³ Gyerekekből álló tolvajbandát leleplezett le a pécsi rendőség 3.

⁴⁵⁴ MNL BaML VI. 502. 1087/1938.

⁴⁵⁵ Gyerekekből álló tolvajbandát leleplezett le a pécsi rendőség 3.

*lopott pénzeket.*⁴⁵⁶ A Dunántúl másnapi száma már arról számolt be, hogy „*a bűn lejtőjére került gyermekeket dorgálás után hazabocsátva átadták a szüleiknek.*”

Annak érdekében, hogy a gyermekek züllésének gátat vessenek, már a cikkben felmerült a napközi otthonok létesítése, ahol biztosított az otthoni felügyeletet nélkülöző gyermekek magatartásának figyelemmel kísérése.⁴⁵⁷ A gondnokság ennek megfelelően felmérést végzett – a tolvajbanda ürügyén – a megfelelő szülői gondozást nélkülöző gyermekekről. Ez alapján megállapították, hogy 335 fiú és 296 lány nélkülözi a pécsi tankötelesek közül a megfelelő otthoni felügyeletet, azonban hozzátették, hogy alaposabb vizsgálat után ez a szám valószínűleg még magasabb lenne. A problémát már a tolvajbanda létrejötte előtt felismerték, és a tendencia javítása érdekében napközit állítottak fel a Szieberth Róbert Elemi Iskolában, azonban helyszűke miatt ez nem volt képes befogadni az összes délutáni gondozásra szoruló tanköteles gyermeket.

A város polgármestere tárgyalásokat kezdeményezett újabb napközik felállítására. Ennek eredményeképpen az ún. Stockház épületét napközi létesítésére átengedték, ahol a várakozások szerint 200 tanköteles gyermeknek terveztek napközbeni ellátást adni, azonban további megoldást a Gondnokság jelentése idején (1938 június) még nem találtak. A Stockház a város nyugati felében található iskolák diákjai számára volt elegendő, ezen felül javaslatként a Gondnokság részéről felmerült az állami támogatás igénylése a keleti városrész iskolakötelesei számára felállítandó napközihöz.⁴⁵⁸ A Dunántúl már a tolvajbanda tagjainak hazaengedése másnapján megírta, hogy a gyermekek elzüllésének megelőzése érdekében – mivel többek között a javítóintézet a 12 év alatti gyermekek körében nem lehetséges – átalakítják az egyházi kézben lévő Stockházat napközi otthonná a megfelelő gondozást nélkülöző gyermekek számára. A szigeti egyházközség, a ferences rend és a városvezetés összefogásával megvalósított napköziben a tervek szerint a gyermekek orvosi ellátást és étkezést is igénybe vehetnek majd, amely hozzájárulhat egészséges fizikai fejlődésükhöz – a napközi felügyelő tanítói általi elősegítendő lelki-szellemi nevelésük mellett.⁴⁵⁹

Felkerestek további helyi egyházközségeket is újabb napközi otthonok létesítésének támogatására, azonban az evangélikus és a katolikus egyház arról értesítette a tanfelügyelőséget, hogy nem áll módjukban a költségekhez hozzájárulni;⁴⁶⁰ ezzel szemben a református egyházközség úgy nyilatkozott, hogy „*kész anyagilag is támogatni olyan napközi*

⁴⁵⁶ Hatvan lopást ismert be a tolvajbanda, melynek tagjai 7-14-éves gyermekekből állottak 4.

⁴⁵⁷ Mi történjék a leplezett gyermektolvajbanda tagjaival? 5.

⁴⁵⁸ MNL BaML VI. 502. 1087/1938.

⁴⁵⁹ Napközi otthon lesz a Szigeti országuti stockházból 2.

⁴⁶⁰ MNL BaML VI. 502. 1087/8/1938, 1087/7/1938.

és foglalkoztató otthont, melyet akár a város, akár a társadalom felekezeti jelleggel alakít.”⁴⁶¹ További kutatás tárgya lehet annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy a napközi otthonok létesítése hogyan alakult egyházi vagy állami támogatással, illetve milyen hatásuk volt a szülői felügyeleti jogok érvényesítésére és annak irányára, azonban jelen dolgozatnak ez nem tárgya.

6. 2. 2. Iskolaalapítások Baranya megyében 1932-1942 között

Az iskolalapítások kérdése a két világháború között, illetve a második világháború időszakában a közoktatáspolitikai figyelemre méltó részét képezte; a folyamat már *Klebsberg* idején megindult, hiszen a miniszter kultúrpolitikájának lényegi elemét jelentette az iskolahálózat intézményi fejlesztése, azonban az őt követő *Hóman* minisztersége alatt tovább bontakozott a gyakorlati megvalósítás. A köztudatban jellemzően előbbi nevéhez kötődik az iskolaalapítási intézkedések sorozata, ugyanakkor nem vitathatjuk el *Hómantól* sem az ebben vállalt szerepét, így jelen fejezet célja az is, hogy ráirányítsa a figyelmet arra az eddig kevésbé ismert tényre, hogy a *Klebsberg* által megkezdett infrastrukturális fejlesztés kibontakoztatása hasonló mértékben köszönhető utódjának is. A központi oktatáspolitikai keretében megalkotott iskolaépítési tervek értékeléséhez szükséges azok megvalósítását a helyi, konkrét példákon keresztül vizsgálni, így a következőkben a fő kérdést az jelenti, hogy Baranya megyében hogyan jelent meg *Hóman* kultúrpolitikája: A levéltár Pécsre és Baranyára vonatkozó Tanfelügyelőségi iratai alapján jó példákat láthatunk e célkitűzések helyi szintű megvalósulására, ugyanakkor annak akadályaira is, amelyek a téma – magyar történeti és jogtörténeti szakirodalomban kissé hiányos – feldolgozásához hozzájárulhatnak.

Hóman a nemzetnevelés elősegítése érdekében hangoztatta, hogy az iskolák fejlesztését nagy mértékben támogatni fogja: „A népnevelés korszerűbbé tételére és elmélyítésére irányuló komoly törekvés legfontosabb követelménye, de egyben alapja is annak a keresztény szellemű, népi politikának, amelyet követnünk kell. Én magam Eötvös és Wlassics, Apponyi és Klebsberg munkáját kívánom folytatni. Célom a népművelés elmélyítése az anyagi előfeltételek biztosításával, az oktatás és nevelés tökéletesítésével (...), a keresztény magyar szellem és életszemlélet kialakításával.”⁴⁶²

⁴⁶¹ MNL BaML VI. 502. 1087/6/1938.

⁴⁶² Jóború, Köznevelés a Horthy-korszakban 196-197.

Az iskolaépítések indoka az volt, hogy az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény, és még a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. *Hóman* második miniszteri ciklusa idején is központi kérdés maradt az iskolaépítés, emellett közoktatáspolitikájának irányát nagyban meghatározta a bécsi döntésekkel visszaszerzett területek oktatásügyének újjászervezése. E területek (Erdély, Felvidék) tekintetében fontos szempont volt azoknak az anyaország oktatás-igazgatásába való integrálása, szabályozás egységesítése.

A gazdasági válság miatt bekövetkezett visszaesést követően *Hóman* nagyobb összegeket különített el iskolaépítésre, ezáltal 1935-1940 között több, mint 2000 népiskolát létesítettek.⁴⁶³ Úgy látta, hogy még mindig problémát jelent a túlszűfoaltság és az iskolaépületek rossz állapota. A túlszűfoaltságot mutatta a kultuszminiszterhez interpellációt intéző képviselő, *vitéz Makray Lajos* adat-felsorolása: 1233 tanító oktat olyan osztályban, ahol a 70-80-at, 384 tanító olyanban, ahol 81-90-et, 135 esetben a 91-100-at, 102 tanító olyanban, ahol a 100-120-at, 17 tanító esetében pedig a 120-at is meghaladja a tanulók létszáma.⁴⁶⁴ A szakirodalomban rendelkezésre álló országos adatok alapján az 1940-ig tervezett 3000 iskola helyett csak 2200-at sikerült megvalósítani,⁴⁶⁵ ez azonban a szükséges mennyiséghez és az ország lakosságához képest – amely a bécsi döntéseket követően ekkorra ismét növekedett – elenyésző volt.

A vizsgált időszakban a Tanfelügyelőség iratai beszámolnak arról, hogy több község kért államsegélyt iskolaépítéshez, valamint meglévő iskolák fenntartásához – több-kevesebb sikerrel. Kérelmeiket igyekeztek megalapozni a helyi tankötelesek számának hangsúlyozásával és lakóhelyüket jelölő térképekkel, részletes költségtervekkel, helyi egyházi, illetve világi szervek támogató nyilatkozatával. Az anyagi nehézségekkel küzdő helyi iskolafenntartók (egyházak, községek, egyesületek) államsegély hiányában más megoldást kerestek: gyakori volt az iskolák állami kezelésbe vételének kezdeményezése a községi vagy egyházi kezelésben lévő intézmények részéről. Ezekben az alulról szerveződő, községektől induló kezdeményezéseken kívül találkozhatunk felülről, a minisztérium szintjéről indított államosításokkal és iskolaszervezésekkel. A következőkben mindezen esetekre láthatunk példákat, de hozzá kell tenni, hogy ezek az ügyek nagy számban fordultak elő a levéltárban, így a dolgot keretének megőrzése végett csupán a legtipikusabb szerepelnek.

⁴⁶³ Mann, Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között 95.

⁴⁶⁴ Képviselőházi napló 1935. XVI. kötet, 1937. november 17. – 1938. február 25. 163.

⁴⁶⁵ Jóború, Köznevelés a Horthy-korszakban 196.

6. 2. 2. 1. Alulról kezdeményezett államsegélyek és államosítások

A helyi hatóságok részéről kezdeményezett iskolaépítésekhez az állam általában két formában járult hozzá: egyrészt államsegély nyújtásával, amelyet nem kellett visszafizetni, másrészt ezt kiegészítették a legtöbbször kölcsönrel.

1932 augusztusában a siklói római katolikus iskola azzal a kérelemmel fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, hogy a felvett építési kölcsön összegét (8000 pengő) engedjék el, azonban a miniszteri osztálytanácsos arról tájékoztatta a plébániát, hogy „*a hitközség kérésének teljesítése elvi okokból nem áll módjában, mégis a kérvényben felhozott méltánylást érdemlő okokra való tekintettel, a kölcsön lefizetésére 1933. évi január hó 1-ig halasztást engedélyez.*” Ez nem azt jelentette, hogy fél évvel később teljesíteni kellett a teljes tartozást, hanem azt, hogy az egyházközség addig kapott haladékot a törlesztés megkezdésére. A tanfelügyelőséghez írt levélben a minisztérium azt is hozzátette, hogy a kölcsön elengedését miért nem engedheti meg: „*az O.N.É.A.-ból (Országos Népiskolai Építési Alap) engedélyezett kölcsönök megtérítése a népiskolai építési akció további lebonyolításánál számításba vétetett s az semmi esetre sem nélkülözhető. Különben is a hitközségnek a visszafizetés kötelezettségének elvállalásakor az anyagi lehetőségekkel számot kellett vetnie, annyival is inkább mert éppen a siklói r.kath. hitközséget ennél az építkezésnél kivételesen messzemenő támogatásban részesítettem.*”⁴⁶⁶ Jogos az utolsó felvetés a minisztérium részéről: az államsegély mértéke a többi vizsgált esetet tekintve igen nagy volt, a kölcsön háromszorosa, azaz 24000 pengő. A mértékek érzékeltetése végett: a beremendi római katolikus hitközség például 5000 pengő államsegélyt és 3000 pengő kölcsönt kapott iskolájára.⁴⁶⁷ A támogatások mérlegre tételekor nem szabad természetesen megfeledkeznünk arról, hogy más méretű településekről és tankötelesi létszámokról van szó, azonban ezeket számba véve is mondhatjuk, hogy a siklói államsegély kimagasló volt.

A vajszlói római katolikus iskola építésére ennél kisebb összegeket kapott, államsegélyként 15000, kölcsönként 6000 pengőt; ezen felül a Magyar Katolikus Vallásalapból részesült 9000 pengő támogatásban. Ebben az ügyben is előkerült a gyakori figyelmeztetés, miszerint, ha a hitközség az előzetesen vállaltakon túl többet épít (pl. nagyobb tanítói lakást, több tantermet), akkor ezeknek a többletköltségét neki kell viselnie, tekintettel arra, hogy ezek eredetileg nem szerepeltek a kérelemben. A vajszlói iskola ügyében többet

⁴⁶⁶ MNL BaML VI. 502. 2042/1932.

⁴⁶⁷ MNL BaML VI. 502. 1149/1933.

tudunk meg az Országos Népiskolai Építési Alapról is: a kapott kölcsönt 6 %-os kamattal kellett az alapnak visszafizetni.⁴⁶⁸ Ebből az alapból fedezték az iskolaépítések folytonosságát is – ahogyan láttuk, a siklói iskolának erre hivatkozva nem engedték el a tartozását, hiszen ez a körforgás biztosította az iskolaépítések folyamatos fedezetét.

Az alsószentmártoni iskola példáján nyomon követhető az államsegélyek igénylésének folyamata. Az alsószentmártoni római katolikus egyházközség képviselőtestülete 1938 decemberében Baranya vármegye közigazgatási bizottságán keresztül felterjesztette kérelmét a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz egy tanterem és egy tanítói lakás építésére. Minderre 1939 áprilisában 12000 pengő államsegélyt kaptak a minisztériumtól. Az államépítészeti hivatal műszaki főtanácsosa 1939 novemberében kérte a minisztert, hogy emeljék fel az államsegély összegét 12000-ról 16500-ra, mivel a végösszeg 21000 pengő, ami 1500-zal csökkenthető, ha részben vályogból készülnek a falak, és az egyházközség 3000-nél többel nem tud hozzájárulni az iskola építési költségéhez, azonban az építkezés nagyon fontos lenne, hiszen 70 tanköteles szorong kb. 50 négyzetméteren és a tanítói lakás nedvesedése már az egyik családtag megbetegedését is okozta. Egy hónappal később, 1939 decemberében már arról olvashatunk, hogy az egyházközség le is mondott iskola építéséről, mert nem tudja fedezni a költségeket. Ezt követően *Hertelendy Jenő* miniszteri tanácsos arról adott tájékoztatást, hogy „*az építési államsegélyt, méltányolva az egyházközség nehéz anyagi helyzetét, kivételesen, 6000 P-vel 18.000 P-re felemelem*”⁴⁶⁹. Kérdéses, hogy a miniszter végül miért döntött mégis az államsegély összegének emelése mellett, azonban ezzel lehetővé vált az alsószentmártoni iskola felállítása.

Az államsegély mértéke és igénylésének menete mellett fontos vizsgálni magának az iskolaalapításnak a folyamatát, először abban a vonatkozásban, amikor az iskolaalapítás alulról, a helyi közösség indítványára indul meg.

A Mohács környéki Kölked, Debrina és Karapanca területeken több éves szervező munkálatok kezdődtek. A környék tanköteleseinek beiskolázása problémát jelentett a tanyak egymástól lévő nagyobb távolsága, a nehezebben járható utak miatt. Az iskola felállítására irányuló kérelmet *Gadányi József* okleveles tanító adta be helyi lakosokkal együtt, amelyben a földrajzi helyzet mellett azt is felhozta indokként, hogy a kérdés nemzeti szempontból is fontos, hiszen tisztán magyar nyelvű lakosságról van szó – a Trianon után még határon belül maradt nemzetiségekre tekintettel különösen fontos volt a magyar nyelv tanítása illetve minél több magyar nyelvű közoktatási intézmény felállítása, ez a tendencia már az 1800-as évek második

⁴⁶⁸ MNL BaML VI. 502. 2055/1932.

⁴⁶⁹ MNL BaML VI. 502. 481/1940.

felében megkezdődött, de láthatjuk, hogy a nemzetneveléssel és a kultúrfölénnyel összhangban még ekkor is fontos szempontnak tartották. A szervezési folyamatba több hatóságot is bevontak: a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Baranya Vármegye közigazgatási bizottságán keresztül kérte fel a tanfelügyelőt, hogy az államépítészeti hivatal egyik tagjával szálljon ki a helyszínre az érintettekkel egyeztetni iskola felállításáról és jelölje ki a legalkalmasabb helyszínt az iskolának. Ezt követően a tanfelügyelőhöz levél érkezett a mohácsi járás főszolgabírójától, aki kérte, hogy a helyszíni tárgyalás időpontjáról őt is értesítsék, mivel a körjegyzővel együtt részt vennének a tárgyaláson; a főszolgabíró elmondása alapján a körjegyző értékes adatokkal szolgálhat a tanyai lakosság elhelyezkedéséről. Az egyeztetésben – megyehatáron fekvő területről lévén szó – a Bács-Bodrog vármegyei tanfelügyelő is részt vett. Mohács polgármestere erősítette meg a két megye közötti kapcsolatot azzal, hogy arról számolt be, hogy a Mohács szigethez tartozó 44 családból a tankötelesek nagy része Hercegszántóra jár át iskolába, ami Bács-Bodrog vármegyéhez tartozott. A körjegyző a többi kérdéses település (Karapanca, Debrina) 57 családja tekintetében is megküldte a kimutatást, hogy a gyermekek hova járnak jelenleg iskolába. Mindezek alapján megállapítható, hogy a környéken szétszórta élő családok gyermekeinek több különböző településre kellett iskolába járni, így célszerű lett volna számukra közös iskola létesítése. Az iskola felállítása ügyében addig a pontig állnak rendelkezésre iratok, hogy az egyeztetéseket követően a minisztérium elutasító választ adott: „*az iskola fenntartásával járó kiadásokra szükséges fedezet hiánya miatt, nincsen módomban teljesíteni*”⁴⁷⁰. Ez a helyi tanító és lakosok kérése volt állami iskola felállítására, tehát az alulról szerveződő iskolaalapítás egyik eseteként tekinthetünk rá.

A nemzeti nevelés érdekében felmerült az egyházi iskolák államosításának gondolata többek között a magyarbólyi evangélikus lelkészben is, aki 1939. július 12-én a következőket írta Baranya Vármegye Kir. Tanfelügyelőjének: „*Multkori ottlétemkor beszélgettünk arról, hogy nemzeti szempontból és az egységes magyar ifjúsági nevelés szempontjából is, mennyire óhajtandó volna a délbaranyai jugoszláv határszélen, nemzetiségi vidéken az elemi iskolák államosítása.*” Ennek érdekében sürgette azt, hogy a borjádi és a magyarbólyi egyházi iskolákat az evangélikus és római katolikus egyházak hozzájárulásával az állam vegye át. Részletezte is ennek megvalósítását: Borjádön 70 evangélikus és 30 római katolikus tankötelesre jutó iskolát az állam átvételével 3, esetleg 4 tantermesre javasolta építeni, három tanítóval, amelyek közül a tankötelesekkel arányosan 2 evangélikus és 1 római katolikus vallású lenne. Magyarbólyról a lelkész csak annyi említést tett, hogy „*szeretnénk az államnak átengedni*”.⁴⁷¹ Annak, hogy az

⁴⁷⁰ MNL BaML VI. 502. 3005/1935.

⁴⁷¹ MNL BaML VI. 502. 1489/1938.

egyház lemondott volna iskoláiról, több oka is lehetett, így például vagy őszintén hittek a nemzeti nevelés eszméjében, és az államosítást gondolták ezt legjobban szolgáló eszköznek, ahogyan a lelkész írta, vagy egyszerűen csak nem tudták fenntartani az iskolát és ezért kényszerültek államosításra. Az érintett iskolák további sorsáról, az államosítás esetleges megvalósulásáról a vizsgált korszakra vonatkozóan nem áll rendelkezésre levéltári adat.

6. 2. 2. 2. Minisztériumi szintről szervezett államosítások és iskolaépítések

A felülről induló államosítások körében felmerült az egyházak és községek mint fenntartók kérdése. A miniszteri osztálytanácsos 1932-ben írt a baranyai tanfelügyelőnek a kárászpusztai tankötelesek ügyében. Ebben emlékeztette a tanfelügyelőt arra, hogy *„Kárászpusztán a tanítás 1930. szeptember 1-je óta szünetel és 32 tanköteles oktatás nélkül áll”*. Hozzátette, hogy *„A hitfelekezetek csak jogosított iskolafenntartók, ha és amennyiben ezzel a jogukkal élni nem kívánnak, az 1868:XXXVIII. t. c. 23.§-a értelmében a politikai községnek ebbéli kötelezettsége lép hatályba. Tagadhatatlan azonban, hogy nem csupán a vallás-erkölcsös nevelés érdekei, hanem pénzügyi szempontok is a bevált hitfelekezeti népiskolák további fennmaradásának és működésének lehető biztosítását javallják.”* Felhívta a tanfelügyelőt, hogy igyekezzen egyezséget létrehozni a helyi egyházközségek és *„politikai”* (világi) községek között, utalva az utóbbiaknak arra, hogy a községnek még mindig előnyösebb az, ha az iskolafenntartó felekezeteket *„pedagógiai szempontokon kívül is”*, anyagilag bővebben támogatja, mintha önállóan tartana fenn iskolát. Azt is hozzátette, hogy amennyiben ezek a lépések nem vezetnek eredményre, keresse fel a tanfelügyelő a közigazgatási bizottságot, hogy az *„határozatilag kötelezze a politikai községet a beiskolázatlan tankötelesek számához mért községi jellegű iskola állítására.”*⁴⁷² 1933 januárjában a minisztérium részéről érdeklődés érkezett, várták a tanfelügyelő jelentését a tankötelesek beiskolázására tett intézkedések eredményéről. Mindeközben a dencsházai községi jegyző (Dencsházához tartozott Kárászpusztá) 1933. április 20-án megküldte a tanfelügyelőnek az általa kért dokumentumokat az iskola szervezéséhez, egyben összekapcsolta a kárászpusztai iskola ügyét a nemzetnevelés gondolatával: *„Végezetül nagyon kérem, hogy a már 4.ik esztendő óta vajudó kárászi iskola ügyét mielőbb dülőre hozni kegyeskedjék, mert mégis csak rettenetes állapot azon szomorú tény, hogy 50-60 gyerek most már a negyedik tanévben lennének iskolázatlanul, elvégre nem lehet közömbös senki előtt a magyar jövő generáció gyermekeinek nevelése.”* Az iskola további kalandos sorsából témánkhoz

⁴⁷² MNL BaML VI. 502. 1152/1940.

szorosan annyi kapcsolódik, hogy végül a régi iskola épületét bérelték vissza a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézetétől, és Dencsháza község lett a fenntartó, így községi iskola jött létre – hogy a felekezetekkel nem sikerült megegyezésre jutni, vagy éppen ez lett a megegyezés eredménye, ez nem derül ki az iratokból.⁴⁷³

1942 januárjában nagyméretű, felülről, minisztériumi szintről kezdeményezett iskolaépítési akció kezdődött, amellyel Baranyában több, mint 40 iskola felállítását indították el. A tankerületi kir. főigazgató márciusban sorra tájékoztatta a tanfelügyelőt, hogy mely településeken tervez az állam iskolát és hány tanítói állást szervez hozzá további intézkedésig. Ezeket az adatokat tükrözi a 3. táblázat. Az 1-2 tanítós iskolák szervezése történt a legnagyobb számban, hiszen a kisebb létszámú települések esetében volt a legégetőbb szükség iskola felállítására. Ezen felül több községnél külön kiemelték a magyar nyelv fontosságát, ahogyan már korábban megállapítottuk, ezt igyekeztek Trianon után is hangsúlyozni a nemzeti nevelés eszméjének megfelelően. Bellye község külön említést érdemel, ahol nem csak a magyar tagozat létrehozását írták elő, hanem a magyar anyanyelvűek azonnali átsorolását a német nyelvű tagozatról.⁴⁷⁴

A fentiek összegzésekképpen megállapítható, hogy a központi oktatáspolitikáé némileg nagyratörőbb volt, mint ahogyan a helyi példákon keresztül a megvalósítás ezt igazolja. Az alulról (községek és más iskolafenntartók) szervezett törekvések mellett a minisztérium szintjéről is indultak államosítások és iskolaépítések. Az iskolák történetében a 19. századtól kezdődően visszatérő kérdés volt az állam szerepe a folyamatban. Az 1930-as évek kezdetéről az államosítás azon esetére láthatunk példát, amikor állami beavatkozás eredményeként elveszíti egy egyházi iskola felekezeti jellegét, mert nem képes a tankötelesek megfelelő beiskolázását biztosítani. Az állami iskolaalapítások körében 1942-ben – a megyei arányokat tekintve – hatalmas mértékű munkálatokba kezdtek, több, mint negyven állami népiskola szervezését kezdték meg baranyai településeken.⁴⁷⁵

⁴⁷³ MNL BaML VI. 502. 1152/1940.

⁴⁷⁴ MNL BaML VI. 502. 939 – 1088/1942.

⁴⁷⁵ MNL BaML VI. 502. 939 – 1088/1942.

**3. táblázat: Minisztériumi szintről szervezett államosítások és iskolaépítések
Baranyában 1942-ben⁴⁷⁶**

A település neve	Tanítói állások	További megjegyzés
Petárda-Zrínyi vitézi telep, Benge, Jenőfalva, Kő, Dárda-Uglyespusztá, Kisdárda, Baranyavár-Cukorgyárnál, Bolmány-Ujbolmány, Bolmány-Horthy M. vitéz telep	1	
Várdaróc, Újbezdán, Keskend, Izsép, Laskó-Keskenyerdő, Kopács, Sepse, Nagybodolya, Bolmány, Baranyaszentistván, Benge-Braidaföld pusztá	2	
Torjanc, Hercegmárok	2	Magyar tagozat felállítása a magyar tanulók számára
Darázs, Laskó, Hercegszöllős, Csuzá, Lőcs	3	
Petárda, Baranyavár, Albertfalú, Dályok	3	Magyar tagozat felállítása a magyar tanulók számára
Belye	3	3 magyar nyelvű gyermek a német tagozatot látogatja, azonnali áthelyezésük szükséges a magyar tagozatra
Vörösmart, Hercegszöllős-Frigyesföld, Karancs	4	
Baranyabán	5	
Laskafalu	5	Magyar tagozat felállítása a magyar tanulók számára
Kiskőszeg, Dárda	6	
Kázsfalu	6	Magyar tagozat felállítása a magyar tanulók számára
Pélmonostor	7	Magyar tagozat felállítása a magyar tanulók számára

⁴⁷⁶ Forrás: a szerző saját összeállítása.

6. 2. 3. Az oktatásügyi igazgatás átalakításának jelentősége a nemzetnevelési koncepció végrehajtásában

„Én mint szervező, kultúrpolitikus és vallás- és közoktatásügyi miniszter az 1935. évi VI. tc.-et tekintem miniszteri életem főművének. Ennél szebbet és nagyobbat alkotni nem tudok. Annyira központi problémának tekintem ezt, hogy meggyőződésem szerint ez a törvény adja kultuszminiszteri működésemnek tulajdonképpeni jelentőségét. Ennek a törvénynek a jó végrehajtása és helyes alkalmazása az, ami igazolhatja, hogy helyes volt az én miniszteri kinevezésem.”

(Hóman Bálint, 1935)⁴⁷⁷

Hóman minisztersége időszakában, különösen a II. világháború alatt a kultúrpolitikára – ahogyan az államélet más területeire is – nagy befolyást gyakorolt a Horthy-rendszer ideológiája, így nem elhanyagolható e szempontok vizsgálata, így különösen az ún. zsidótörvények, valamint a nemzetiségekkel való kapcsolat határozta meg a közoktatás szabályozásának irányvonalát is.

A kultuszminiszter a keresztény-nemzeti nevelés kapcsán úgy gondolta, hogy a zsidóság azért nem fér bele ebbe az eszménybe, mert – ellentétben azzal a feltevéssel, amelyet a levéltári iratok is igazolnak, miszerint az akkori magyarországi nemzetiségekkel szemben a zsidók egy-két generáció alatt ekkorra magyarosodtak már, magyarul beszéltek, identitásukat tekintve is magyarnak vallották magukat – nem asszimilálódott: *„A régiek még igazodtak valamennyire a magyar közszellemhez, az újonnan jöttek teljesen elkülönültek, és ezért a magyarság is idegennek tekintette őket. Ezeknek az újonnan jött elemeknek a felforgató mozgalmakban, a romboló eszmeáramlatok fejlesztésében vitt szerepe, a zsidó értelmiségnek a magyar múlt hagyományaival és magyar fajtánk eszményeivel, társadalmunk gondolkodásával és a kereszténység eszméivel szembehelyezkedő szellemisége, mértéktelen gazdasági érvényesülése és erre alapított hatalmi törekvései napjainkban nálunk is kiváltották a ma Európa-szerte uralkodó zsidó-ellenes hangulatot. A magyarság – más népekhez hasonlóan – nem kívánja magába olvasztani, inkább kirekeszti nemzeti életéből az oda idegen testként beékelődő zsidóságot.”*⁴⁷⁸ A miniszter szavai is jól mutatják, hogy míg Trianon előtt a nemzetiségekkel szembeni magyar többség alapját képezték az asszimilált zsidók is, utána rájuk ehhez – a vezető

⁴⁷⁷ Jóború, Köznevelés a Horthy-korszakban 203.

⁴⁷⁸ Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás, idézi: Jóború, Köznevelés a Horthy-korszakban 172.

politikai irányzat szerint legalábbis – már nem volt szükség, mivel a nemzetiségi területeket elcsatolták és a zsidók nélkül is létrejöhetett magyar többség az országban. A gyakorlati példák azonban azt mutatják, hogy ez közel sem volt így: egyrészt a magyar többség számos helyen nem jött létre az országban élő nemzetiségekkel szemben, így például Baranya vármegye esetében sem, ahol németek, horvátok, szerbek voltak többségben sok esetben; másrészt a felekezeti iskolák tekintetében megjegyzendő, hogy az izraelita volt az 1940-es években Baranyában az egyetlen olyan felekezet, amelyhez tartozó gyermekek kivétel nélkül magyar anyanyelvűek voltak.⁴⁷⁹ A fenti idézet árnyalásához tartozik, hogy 1935-ben még a képviselőház előtt – minden oldalról helyeslés, éljenzés és taps közepette – *Hóman* a következőt nyilatkozta: „Méltóztassék megengedni, hogy most egy pillanatra eltérjek tárgyamtól és egészen röviden, de igen nyomatékosan, felelősségem egész tudatában figyelmeztessem ez országgyűlés minden tagját és az országházon át az egész nemzet minden részését, hogy a mi napjainkban, sajnos, nem szokatlan felekezeti torzsalkodás szítása, folytatása, továbbfejlesztése ennek a nemzetnek pusztulására fog vezetni. Mint történész és mint a vallásügyek felelős minisztere kérve kérem képviselőtársaimat, méltóztassanak országszerte odahatni, hogy ez a kérdés kiküszöböltessék, mert a vallásos gondolattal együtt bukik a nemzeti gondolat és aki a vallásos gondolatot másnál kikezdi, az saját felekezetének vallásos életét ássa alá.”⁴⁸⁰

A nemzetnevelés gondolatával előtérbe került az állami centralizáció, a felügyeleti igény erősödése. A nemzetnevelés eszméinek illetve később ugyanígy a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, ezáltal az oktatásügyi igazgatás átszervezésének kérdése összekapcsolódott az ideológiai célkitűzések megvalósításával. Ennek szellemében alkotta meg *Hóman* a közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikket.⁴⁸¹

Előzetes tárgyalás és jelentéstétel céljából a miniszter a törvényjavaslatot 1935. május 2-án a képviselőház közoktatásügyi bizottsága elé terjesztette.⁴⁸² *Hóman* a javaslat általános indokolásában az oktatásügyi igazgatással illetve annak felügyeletével kapcsolatban kifejtette, hogy „[a]z iskolai nevelés és oktatás ügyének gondozása hazánkban éppúgy, mint egész Európában, évszázadokon át egyházi feladat volt. (...) A király az egyházi ügyek és az iskolákat

⁴⁷⁹ Ezt jól mutatja az 1943-as évre vonatkozó, levéltári adatokon alapuló kimutatás: Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 220.

⁴⁸⁰ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 112.

⁴⁸¹ 1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93500006.TV&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev; 1935. évi VI. törvénycikk indokolása a közoktatásügyi igazgatásról https://net.jogtar.hu/ezerev-torveny?docid=93500006.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

⁴⁸² Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 20–42.

is felölélő kegyes-alapítványok főfelügyeleti joga (*suprema inspectio regia*) címén gyakorolt ellenőrzést a nevelés- és oktatásügy felett. Ez a királyi iskolafelügyelet azonban az állam és egyház szoros kapcsolata idején nem különült el az egyházi iskolafelügyeletről, mert a király a maga jogát az egyházi hatóságok, püspökök útján gyakorolta. (...) A népoktatás is országszerte egyházi igazgatás és irányítás alatt állt (...).⁴⁸³ A közoktatásügyi igazgatás egységesítésének és a tankerületi királyi főigazgatói pozíció létrehozásának indokát abban jelölte meg, hogy „[a]z iskolafelügyelet funkciói ezek szerint ma tizenegy különféle felügyeleti szerv között oszlanak meg, melyek közül csupán a vármegyei királyi tanfelügyelő szoros értelemben vett hatóság, míg a többiek csak hivatalok s emellett valamennyiük működése egészen szűk körre, egy-egy iskolatípusra korlátozódik. A felügyeleti szervek ily sokfélesége mellett a nemzetnevelés irányításának egységéről, elvszerű és egységes nevelőszempontok szerint irányított iskolahálózat kiépítéséről természetesen szó sem lehet.”⁴⁸⁴

A javaslaton a közoktatásügyi bizottság apróbb – a vizsgált tárgyat nem érintő – módosításokat tett, majd két nappal később benyújtotta azt a képviselőházhoz azzal, hogy a javaslat „tárgyalására a sürgősséget kimondani méltóztassék”.⁴⁸⁵ Ehhez a képviselőház hozzájárult.⁴⁸⁶ A törvényjavaslat tárgyalását a képviselőház május 7-én kezdte meg és három napon keresztül vitázott róla. A bizottsági jelentés előadója, *Szinyei Merse Jenő* a korszak kultúrpolitikai nézetével összhangban kiemelte, hogy az iskolafelügyelet kérdésénél többről van szó a vitára bocsátott javaslatban, hiszen – a kultuszminiszter indokolása alapján – a cél „a nemzeti művelődés és nevelés egységének biztosítása, az átfogó és egyetemes érvényű nemzetnevelési elvek érvényesítése valamennyi iskolatípusban, hogy ezáltal a nemzeti élet fejlődése helyes irányba legyen terelhető, és a nemzet a most sajnálatosan dúló gazdasági, társadalmi, politikai és az ezeknek alapjául szolgáló lelki válságból kivezethető legyen.” A felekezeti fenntartással működő iskolák tekintetében hivatkozott az előadó az egyházakkal történt előzetes egyeztetésre. Ez alapján elmondta, hogy a javaslat az állami főfelügyelet szempontjából a teljes egyenjogúság elvét kívánja érvényesíteni a római katolikus és a protestáns felekezeti iskolákban, a többi felekezet által fenntartott iskolákról azonban nem tett említést. *Szinyei Merse* hozzátette, hogy a főfelügyeleti jogkör keretében eljárók számára a törvényjavaslat intézkedési jogot nem ad, hanem a szükséges intézkedések megtételét az

⁴⁸³ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 27.

⁴⁸⁴ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 31.

⁴⁸⁵ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 24. szám 264–265.

⁴⁸⁶ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 26.

érdekelt iskolafenntartó egyházi hatóságra bízta, ugyanakkor emellett biztosítja, hogy az állami főfelügyelet a nemzetnevelés egysége érdekében hatékonyan érvényesüljön.⁴⁸⁷

Kéthly Anna képviselő ugyanezen az ülésen több szempontból kritizálta a javaslatot: egyrészt szóvá tette, hogy anyagi szempontból csupán minimális megtakarítást jelentene az új rendszer az állami költségvetésből, másrészt hiányolta más, nem a vallás- és közoktatásügyi minisztérium alá tartozó, de az oktatási-nevelési rendszerbe illeszkedő intézmények, így például az igazságügyminisztérium alatt működő javító-nevelő intézetek igazgatásának rendezését. Harmadikként a javaslat kerettörvény-jellegét kifogásolta; bár *Hóman* hivatkozott az angol példára, amely hatékonyan működött kerettörvényekkel, a képviselő úgy vélte, hogy „*az azonos eszközöknél nem az azonosság a fontos, hanem a felhasználás, vagyis, hogy ugyanaz az eszköz másként hat a diktátor kezében és másként az ellenőrzött végrehajtó hatalom kezében.*” A szociáldemokrata *Kéthly* a képviselők bal és jobb oldalról való, a tárgyhoz nem szorosan kapcsolódó, inkább világnézeti ellentétekből fakadó közbeszólásai közepette a következőképpen összegezte véleményét: „*Nem fogadhatjuk el tehát (...), hogy a közoktatás célja egy egyöntetű világnézet kialakítása. (...) hogy a nemzetek élete csak úgy lehet egészséges, ha a nemzethez tartozók egységes világszemlélete biztosítva van.*”⁴⁸⁸ Erre a vita során később a kultuszminiszter úgy reagált, hogy „*bátor, független és gondolkozni merő állampolgárokat kell nevelni: ezt kívánom én is. Azt kívánom, hogy ilyen állampolgárok nevelődjenek, de ez semmiképpen sem áll ellentétben egy szilárd, egységes erkölcsi világnézettel, amelyet kifejleszteni kívánok.*”⁴⁸⁹ Az ideológia megjelent *Schandl Károly* beszédében is, miszerint „*[h]a a közoktatás átviszi a nép lelkébe, a nép tudatába azt, hogy (...) a magyar nemzet szeretete megkívánja egyúttal a magyar államhoz való ragaszkodást is, akkor elértük célunkat.*”⁴⁹⁰

A javaslatot és egyben az azt megalkotó *Hómant* méltatva szólalt fel *Petrovác Gyula* képviselő, aki a tankerületek iránti támogatását fejezte ki: „*Minden kérdésnek vannak ugyanis szálai, amelyeket azok ismernek, akik a helyszínen élnek. Vannak rugói és hátterei a kérdéseknek, amelyeket a helyi érdekeltség ismer, de amelyeket aktákból fenn a minisztériumban megérteni és megismerni nem lehet.*” A pozíció elnevezéséhez hozzátette, hogy „*helyesnek tartom azt, hogy a tankerületi főigazgató eddigi címe mellé a »királyi« szót méltóztatik hozzávenni. Helyesnek tartom azért, mert ezzel a szóval ennek a hivatalnak a*

⁴⁸⁷ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 61–66.

⁴⁸⁸ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 68–72.

⁴⁸⁹ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 111.

⁴⁹⁰ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 107.

*tekintélyét emeljük, ezzel a szóval ennek a tanügyi hivatalnak a hatáskörét, ennek a tanügyi hivatalnak a megbecsülését, ennek a tanügyi hivatalnak más hasonló királyi hatóságok között való elrangsorozását szintén elő fogjuk segíteni.*⁴⁹¹

Az utána felszólalók különösen a mezőgazdasági iskolák tekintetében hiányolták a célul kitűzött egységesség megvalósítását, de általánosságban egyetértésüket és támogatásukat fejezték ki a javaslat és a miniszter céljai iránt. Élénk éljenzéssel fogadta a képviselőház *Eckhart Tibor* azon gondolatmenetét, amely a „jellemnevelés” jelentőségét kiemelve támasztotta alá a kultúrpolitikai irányvonalat: „*a világnézet egyetemességét, az egységes nevelést kell biztosítani, mert hiszen kétségtelen, hogy a nemzeti egység megteremtésének ez a helyes módja, amely az egységes nevelésen, még pedig a valláserkölcsös és hazafias nevelésen építi ki a nemzet lelkében azokat a nagy eszményeket és ideálokat, amelyek pártkülönbség nélkül minden magyar ember lelkében kell, hogy éljenek.*”⁴⁹²

A vitát jól jellemzi a *Friedrich István* által közbeszúrt „*Ez aztán az egység, ugyebár? Jó javaslat kell és megvan az egység!*”⁴⁹³ felkiáltás, hiszen minden kritika ellenére a képviselőház túlnyomó többségének támogatását élvezte a javaslat, az aggályait kifejező képviselők – még az elfogadást „*a kormánnyal szembeni elvi okoknál fogva*” megtagadó baloldali képviselő, *Malasits Géza* is⁴⁹⁴ – méltatták a benne rejlő pozitívumokat. *Pintér László* szintén azzal kezdte beszédét, hogy „*alig volt miniszter, aki annyi elismerést és bókot kapott volna, mint amivel a kultuszminiszter urat e javaslat kapcsán pártkülönbség nélkül elárasztották.*”⁴⁹⁵ Ugyanezt igazolta *Törs Tibor*, amikor azt állította, hogy „*[a]z a széleskörű, emelkedett szellemű és szakszerű vita, amely a kultuszjavaslat körül elhangzott és amelynek eddig tanúi voltunk, teljes méltánylást jelent a javaslat szervezeti elgondolása iránt épúgy, mint annak egész szellemi konstrukciója iránt. (...) a parlament minden oldaláról oly módon nyilvánult meg a vélemény, mint amely mód nem a párteretekhez igazodik, hanem valóban csak a lényegre veszi figyelembe.*”⁴⁹⁶ *Drózy Győző* a közoktatási rendszer modernizálására irányuló amerikai tapasztalatainak ismertetése után a magyar tanügyi igazgatást olyan sűrű őserdőhöz hasonlította, amelyben nem lehet kiigazodni; ehhez képest dicsérte a javaslatot, amely „*olyan szabatos, olyan egyszerű, olyan tiszta és világos, olyan természetes és észszerű, hogy valóban*

⁴⁹¹ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 75–77.

⁴⁹² Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 77–80.

⁴⁹³ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 83.

⁴⁹⁴ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 83–86.

⁴⁹⁵ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 99.

⁴⁹⁶ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 105.

*mintája lehetne azoknak a javaslatoknak, amelyeket a közigazgatás más ágában is vár ez az ország.*⁴⁹⁷

A képviselőházi vitát *Hóman* felszólalása zárta. Az „egységes nemzeti világszemlélet” kialakításának mint a javaslat céljának megvalósítását a személyi képességekben látta, ehhez szükségesnek vélte „a tanerők munkásságának állandó és céltudatos irányítását, állandó felügyeletét és ellenőrzését”. A tankerületi királyi főigazgatói pozíció vonatkozásában leszögezte, hogy „ez a főigazgatói állás nem azonos a mai tankerületi főigazgatói állással, mert a mai tankerületi királyi főigazgatói állás e törvényjavaslattal megszűnik. Ez csupán középiskolai hatóság volt, ehelyett most sokkal tágabb hatáskörű állás szerveztetik.”⁴⁹⁸ A törvényjavaslatot a következő napon a képviselőház elfogadta, tárgyalás és hozzájárulás céljából megküldte a felsőháznak.⁴⁹⁹

A felsőházban *Sebes Ferenc* előadó előrebocsátotta, hogy a javaslattal szemben érdemi ellenzék nem alakult ki sem a képviselőházban, sem a felsőházi bizottsági tárgyalás során.⁵⁰⁰ A vita során röviden csupán négyen szóltak hozzá a témához, mindannyian a javaslatot és készítőjét méltatva. Ezt követően a felsőház a javaslatot a képviselőház szövegezése szerint változatlanul elfogadta.⁵⁰¹

Az elfogadott törvény értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott (a pécsi tankerület magában foglalta Baranya, Bács-Bodrog, Somogy vármegyék, Baja és Pécs törvényhatósági jogú városok területét), megszüntetve ezzel az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk szerinti vármegyei felosztást. A tankerületek élén álló tankerületi királyi főigazgatót a vallás- és közoktatásügyi miniszter előterjesztésére az államfő nevezte ki, ugyanakkor a miniszternek volt alárendelve, ezáltal közvetlenül neki felelt és jelentett, ismerve a helyi viszonyokat. Korábban a különböző iskolatípusok felügyelete annyiban volt egységes, hogy az 1868. évi népoktatási törvény alapján az állam látta el a főfelügyeletet, amelyet – a népoktatási intézmények tekintetében – a tanfelügyelőkön keresztül gyakorolt. A tanfelügyelők az 1935. évi VI. törvénycikk alapján is tovább működtek,⁵⁰² ezzel a törvénnyel azonban létrehoztak egy közös szintet a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium és a helyi iskolai hatóságok, népoktatásügyi albizottságok valamint a tanfelügyelőségek közé. A tankerületek népoktatási kerületekre tagolódtak, ezek élén álltak a tanfelügyelők. A törvény 5. §-a alapján a

⁴⁹⁷ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 101–103.

⁴⁹⁸ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 113.

⁴⁹⁹ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 117.

⁵⁰⁰ Felsőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1936. június 26. 33.

⁵⁰¹ Felsőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1936. június 26. 33–42.

⁵⁰² 1935. évi VI. törvénycikk 4. § (4) A népoktatási kerület élén a királyi tanfelügyelő áll, aki a törvényhatósági közigazgatási bizottságnak tagja és tanügyi előadója.

tanfelügyelők jelentették továbbra is az elsőfokú tanügyi hatóságot meghatározott ügyekben, azonban ekkor följük bekerült a tankerületi királyi főigazgató másodfokként. A vallás- és közoktatásügyi miniszter inentől kezdve – immár egységesen a közoktatásügy egész területén, nem csupán a középiskolák tekintetében⁵⁰³ – a tankerületi királyi főigazgató által gyakorolta az állami főfelügyeletet más fenntartású iskolák mellett az egyháziak felett is (9. §). A tankerületi főigazgatók feladata a közoktatásügyi igazgatás vezetése, a nevelés és az oktatás irányítása,⁵⁰⁴ hatásköre pedig kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától.⁵⁰⁵ *Hóman* hangsúlyozta, hogy „*az oktatásban a nevelés gondolatát jobban ki kell domborítani, mint az a legutóbbi évtizedekben, és különösen a mi fiatalunkban történt.*”⁵⁰⁶ Ennek megfelelően a tanári munka ellenőrzése által kell örködni a nemzetnevelés alapjai felett, tehát az ideológia megteremtésének legmegfelelőbb eszköze az oktatásügyi igazgatás átszervezése oly módon, hogy a szervezetrendszer központosítva legyen, a közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá rendelt tankerületi főigazgatókon keresztül. A tanítók szakmai munkája szoros ellenőrzés alá került, folyamatos minősítéseknek vetették alá őket.⁵⁰⁷

Az állami főfelügyeleti jog tartalmát tekintve továbbra is a törvényi rendelkezések betartásának ellenőrzését jelentette. Formailag változás ebben a kérdésben ekkor nem történt az 1868. évi népoktatási törvényhez képest, ugyanakkor természetesen a végrehajtandó jogszabályok tartalma már jelentősen eltérő irányokat jelölt ki a kor ideológiájának megfelelően – például az ún. zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása kapcsán. A főfelügyeleti jog gyakorlása érdekében a tankerületi királyi főigazgató, valamint a népiskolákra vonatkozóan a tanfelügyelő is beszerezhetett jelentéseket, az iskolákat bármikor meglátogathatta abból a célból, hogy meggyőződjön a jogszabályi rendelkezések betartásáról, ennek során az oktatás és nevelés eredményét, az iskolák szervezetét, elhelyezését, felszerelését megvizsgálhatta, a tanítói testülettel értekezletet tarthatott. Ha a főfelügyeleti jog gyakorlása körében a tankerületi főigazgató megállapította, hogy a jogszabályok rendelkezéseit nem tartják be, vagy a tanulmányi eredmény a megszabott követelményeknek nem felel meg, akkor első lépésként erre az iskola igazgatóját figyelmeztetnie kellett. Amennyiben ez a figyelmeztetés nem járt eredménnyel, a tankerületi királyi főigazgató köteles volt az iskola fenntartóját

⁵⁰³ Képviselőházi irományok 1935. I. kötet, 7. szám 30.

⁵⁰⁴ Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25. 66.

⁵⁰⁵ 1935. évi VI. törvénycikk 3. § (2); Kelemen, Hagyomány és korszerűség 50–51.

⁵⁰⁶ Jóború, Köznevelés a Horthy-korszakban 204–206.

⁵⁰⁷ Kelemen, Hagyomány és korszerűség 50–54. A középiskolák vonatkozásában e téma kifejtéséhez lásd: Nagy, Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban 225–229.

megkeresni. Ha ezzel sem sikerült volna a szabálytalanságokat megszüntetni, a tankerületi királyi főigazgató a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez fordult. A miniszter ebben az esetben – a főfelügyeleti jog gyakorlása keretében – közvetlenül hívta fel az iskola fenntartóját a szükséges intézkedések megtételére. Ha az iskolafenntartó ezt a helyzetet meghatározott határidő alatt sem orvosolta, a miniszter szankcióként az iskola részére engedélyezett fenntartási, illetve tanítói fizetéskiegészítő államsegélyt részben vagy egészben megszüntethette (9. §).

A tankerületi főigazgatók hatásköre a közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítéséről szóló 1941. évi XII. törvénycikk⁵⁰⁸ nyomán tovább bővült. A vallás- és közoktatásügyi miniszter a tankerületi főigazgató hatáskörébe utalhatott ezt követően további, a törvényben felsorolt intézkedéseket, így például az állami népiskolai tanítók alkalmazása és kinevezése, a nem állami jellegű népiskolákban államsegéllyel egybekötött tanítói állások betöltésének engedélyezése, a fegyelmi eljárást megelőző vizsgálat elrendelése az állami, a királyi katolikus, a községi, az izraelita felekezeti, a társulati vagy a magán-középiszkolai, középfokú iskolai, szakiskolai és szakirányú tanonciskolai tanszemélyzet tagjai és egyéb alkalmazottak ellen.

Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyáslására, állami felügyelet alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár az 1935. évi VI. törvénycikk 8. §-a kimondta, hogy az egyházi hatóság alá tartozó népiskolákat az illetékes egyházi hatóságok saját szabályaik szerint igazgatják, a tankönyveiket, segédkönyveiket és térképeiket az iskolafenntartó hatósága engedélyezi, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek. A miniszter vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e állam-, alkotmány-, valamint törvényellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést és ezt követően az ilyen tankönyv, segédkönyv és térkép nem volt használatba vehető. Nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák (!) tananyagára, ugyanis – a törvény 8. § (1)-(2) bekezdése alapján – amennyiben a miniszter úgy találta, hogy *„a bemutatott tankönyv, segédkönyv vallásellenes tanokat vagy vallásfelekezet ellen irányuló izgatást tartalmaz, a tankönyvet, segédkönyvet a saját és az érdekelt iskolafenntartó hatóság megbízottaiból alakítandó és a miniszter által kinevezett elnök vezetése alatt működő vegyes bizottság elé utalja, amely a könyv használatbavételének engedélyezéséről vagy megtiltásáról végérvényesen dönt.”*

⁵⁰⁸ 1941. évi XII. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>.

Ez az említett kapcsolat – a nemzet- és valláserkölcös nevelés, valamint az oktatási igazgatás újjászervezése között – adott lehetőséget a második zsidótörvény iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtására is pár évvel megalkotását követően, hiszen a helyi viszonyokat ismerő tankerületi főigazgató a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium meghosszabbításaként gyorsabban beszerezhetette a szükséges nyilatkozatokat és származási iratokat a tanítóktól.

A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. törvénycikk⁵⁰⁹ 1. §-a részletesen meghatározta, kit kell zsidónak tekinteni. Az ún. második zsidótörvény az elsővel ellentétben már nem vallási, hanem faji alapon határozta meg a zsidók körét. Az 5. § tartalmazott rendelkezéseket az iskolákra vonatkozóan: *„A közép-, a középfokú és a szakiskolákban oktatást végző zsidó tanárokat, a népiskolákban oktatást végző zsidó tanítókat (...) 1943. évi január hó 1. napjáig (...) nyugdíjazni kell, illetőleg az erre irányadó szabályok szerint a szolgálatból végkielégítéssel el kell bocsátani. Nem terjed ki ez a rendelkezés arra, aki az előbb meghatározott időpont eltelte előtt a közszolgálat más ágában nyer alkalmazást. A jelen § rendelkezéseit a 2. § első bekezdésében (ez írta körül például az első világháború hadifoglyait, hadirokkantjait, akik kitüntetésben részesültek) meghatározott személyekre is alkalmazni kell. Az izraelita hitfelekezeti vallástanárookra (vallástanítókra) és az izraelita hitfelekezet szervezeteinek, intézményeinek és intézeteinek alkalmazottaira a jelen § rendelkezései nem terjednek ki. Felhatalmaztatik a vallás- és közoktatásügyi miniszter, hogy rendelettel szabályozza az izraelita hittanító iskolák és tanfolyamok számát, szervezetét, működését és felügyeletét, valamint általában az úgynevezett héber tantárgyak oktatását.”*

A rendelkezés izraelita közoktatási intézmények alkalmazottjaira nem terjedt ki, ezt bizonyítja Gerstl József mohácsi izraelita felekezeti tanító példája is: a tanítót éppen 1939-ben véglegesítették.⁵¹⁰ A levéltári iratok alapján a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén az izraelita iskolák működéséről két esetben tudunk biztosan részleteket a korszakban, Mohács és Siklós vonatkozásában. Ezen felül szintén levéltári gyűjtés utal arra, hogy 1943-ban a siklói és mohácsi iskolák mellett Pécsen és Pécsváradon is fennállt az izraelita felekezet által fenntartott iskola. Előbbi 1922-ben 6 tanteremmel, 4 tanítóval és 2 tanítónővel gondoskodott a 258 tanulóról, akik közül 250-en tartoztak az izraelita felekezethez és valamennyien magyarok voltak, rajtuk kívül 1 római katolikus és 7 evangélikus vallású diákja volt az iskolának. 1943-ban ugyan kisebb létszámmal, de még fennállt az iskola 4 tanteremmel, 2 tanítóval és 3

⁵⁰⁹ 1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42;> 1939. évi IV. törvénycikk indokolása a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50.>

⁵¹⁰ MNL BaML VI. 502. 877/1939.

tanítónővel, 103 beírt tanulóval, akik közül 102 az izraelita és 1 a római katolikus felekezethez tartozott. Ebben az évben a tanítás azonban valószínűleg szünetelt, mivel a tanítókról feljegyezték, hogy munkaszolgálatot teljesítenek. Pécsváradon is működött még 1943-ban izraelita felekezeti iskola, ugyan csak 3 tanulóval, akik mind magyarok és izraelita vallásúak voltak, őket egy tanítónő tanította 2. és 4. osztályban, míg 1922-ben még 10 izraelita gyermek osztozott az iskolán 20 római katolikus gyermekkel.⁵¹¹ Baranyában 1922-ben Mágocson is működött még egy egytantermes izraelita iskola, azonban 1943-ra ez már nem állt fenn, csupán annyi megjegyzést fűztek hozzá, hogy „1922. IX. 1-én a tanító elment”, azt nem tudjuk, milyen okból.⁵¹² 1944-ben – ahogyan az Baranya vármegye és Pécs sz. kir. város tanfelügyelőjétől a kultuszminisztériumhoz felküldött kimutatásból kiderül – a tanfelügyelő illetékességi területén már kivétel nélkül minden izraelita iskolához, így a pécsi, a pécsvárad, a mohácsi és a siklósi iskolához is az a megjegyzés van feljegyezve, hogy az iskola nem működik.⁵¹³

Mohács izraelita felekezeti fenntartású iskolája méretének változása jól nyomon követhető a levéltári iratok alapján. 1922-ben 4 tanteremmel, 70 tanulóval (vallási megoszlást tekintve 52 izraelita, 11 római katolikus, 2 református, 5 görögkeleti, nemzetiség szerint pedig 59 magyar, 5 német, 1 horvát, 5 szerb gyermek látogatta), valamint 2 tanítóval és 1 tanítónővel működött, a tanítás nyelve a magyar volt.⁵¹⁴ Ez a létszám az 1940-es évek elejére meglehetősen csökkent. Egy 1941. augusztus 26-i levélből az derül ki, hogy Mohácson – a római katolikus, a református és a görögkatolikus szerb népiskola mellett – működik egy 1 tanerős izraelita népiskola 29 mindennapi tanköteles gyermekkel. A város összes tanköteleseinek száma 1290, amelynek nagy része a római katolikus, 28 tanerős – a kor viszonyait tekintve meglehetősen nagy – iskolát látogatja, míg 78 gyermek a reformátust, 1 pedig a görögkatolikust.⁵¹⁵ 1943-ra az iskola még mindig fennállt, 1 tanteremmel és 31 tanulóval működött (mindegyik izraelita vallású és magyar nemzetiségű). A tanítóról feljegyezték, hogy éppen munkaszolgálatot teljesít,⁵¹⁶ így Pécshez hasonlóan alighanem itt sem részesültek ekkor a gyermekek oktatásban.

A siklósi izraelita iskola ügyeibe a tanítói állás megüresedése kapcsán való, egyházi és világi hatóságok közötti levelezés enged betekintést.⁵¹⁷ Egy Baranya vármegyéről szóló korabeli gyűjtés alapján, amelyet Trianon után tíz évvel adtak ki, Siklóson 1929-ben – az elemi oktatás szintjét tekintve csupán – működött egy római katolikus elemi iskola, ismeretlen

⁵¹¹ Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 244–245.

⁵¹² Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 236.

⁵¹³ MNL BaML VI. 502. 2773/1944.

⁵¹⁴ Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁵¹⁵ MNL BaML VI. 502. 1675/1942.

⁵¹⁶ Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 240.

⁵¹⁷ MNL BaML VI. 502. 2899/1933.

alapítási évvel, akkori igazgató-tanítója *Schmidt Vilmos*; egy református elemi iskola 1860 óta, amelynek vezető tanítója *Toók Gyula*, továbbá egy izraelita elemi iskola 1853-as alapítással, vezetője *Schwelb Lilly* tanítónő.⁵¹⁸ Az 1800-as évek végére az iskolát látogató gyermekek száma több, mint 100 volt, azonban az 1920-as években csökkent az iskola tanulóinak száma, emiatt megvonták tőle az állami támogatást. Ennek ellenére a hitközség továbbra is fenntartotta az iskolát, maga vállalva anyagi áldozatot.⁵¹⁹ A létszámcsökkenés azonban folytatódott, az 1922-ben még 2 tanteremmel, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, 37 magyar tanulóval (25 izraelita, 6 római katolikus, 2 református, 4 görögkeleti) működő⁵²⁰ izraelita iskola tanulóinak létszáma 1931-re 16, 1943-1944-re már csak 11 volt.⁵²¹ Ekkorra már csupán 1 tanítóval működött, akiről az 1943-as évre vonatkozóan tudjuk biztosan, hogy munkaszolgálat teljesítése miatt távol volt. Az iskola tanítási nyelve mindvégig a magyar volt.⁵²² A siklói izraelita elemi iskolába 1933-ban megválasztott tanítót, *Jakobovics Lászlót* 1936-ban vonták végelbánás alá, azonban erre nem származása miatt került sor – tekintettel arra is, hogy izraelita fenntartású iskolával kapcsolatban ez egyébként sem volt lehetséges – hanem azért, mert 1935 során tüdőgümőkór miatt szanatóriumba szállították, ahonnan a várakozásokkal ellentétben még a következő évben sem volt képes visszatérni egészségi állapota miatt.⁵²³

Ahol nem állt fenn izraelita felekezeti iskola az 1940-es évek elején, ott az ehhez a felekezethez tanulók az állami, társulati, községi vagy éppen más (jellemzően római katolikus vagy református) felekezet iskolájába jártak. Az 1943-as adatok alapján Pécsen a belvárosi fiúiskolát 7, az Egyetem utcai iskolát 1, a Felsővámház utcai fiúiskolát 3, a Fiume utcai iskolát 4 izraelita tanuló látogatta. Ugyanebben az évben Baranya megyét tekintve állami iskolában Magyarbólyon 1, községi iskolában Baksán 1, Kisvaszaron 1, Nagyharsányban 2, társulati iskolában Mecsekszabolcson 2, Sásdon 5, római katolikus felekezeti iskolában Berkesden 2, Bogdásán 1, Dunaszekcsőn 4, Hosszúhetényben 1, Lothárdon 1, Magyarszéken 2, Németbólyon 1, Szágyon 1, Szederkényben 1, Szászváron 4, Szentkatalinban 1, Szentlőrincen 3, Tormáson 1, Véménden 3, Villányban 2, református felekezeti iskolában Beremenden 2, Drávaszabolcson 1, Harkányban 1, Vajszlón 1, Zalátán 1 izraelita gyermek tanult.⁵²⁴ Ezek alapján Baranyában 1943-ban összesen 208 beírt tanuló volt az izraelita felekezet részéről, ebből 147 látogatta a pécsi, pécsváradi, mohácsi vagy siklói saját felekezeti iskolát, 61 pedig

⁵¹⁸ Matolay – Zsadányi, Baranya vármegye Trianon után tíz évvel, 46.

⁵¹⁹ Radnóti, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁵²⁰ Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁵²¹ Radnóti, Siklós zsidósága a 18-20. században 317–319.

⁵²² Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 248.

⁵²³ MNL BaML VI. 502. 908/1936.

⁵²⁴ Laki, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

elszórta egyéb iskolákat. Az 1922-ből rendelkezésre álló adatokkal⁵²⁵ összehasonlítva megállapítható, hogy az iskolába beírt gyermekek száma e húsz év alatt csökkent, e folyamat okainak vizsgálata azonban túlmutat jelen kutatás keretein.

A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete⁵²⁶ értelmében a korlátozás a keresztény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. Ez a rendelet is megerősítette, hogy „Az 1939:IV. t.-c. végrehajtása tárgyában kibocsátott 7.720/1939. M. E. számú rendelet (Rt. 1939. 1173. o.) 9. §-a értelmében a közszolgálati alkalmazásra pályázónak, vagy folyamodónak igazolnia kell azt, hogy őt az 1939 : IV. t.-c. 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az idézett §. hatodik bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá.” A rendelkezések világosan kimondták, hogy zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, bármely más köztisztület, közintézet vagy közüzem szolgálatába. Ennek végrehajtására a pályázónak igazolnia kellett, hogy őt az 1939. évi IV. törvénycikk 1. §-a értelmében zsidónak tekinteni nem lehet és hogy nem esik az 1. §. hatodik bekezdésében foglalt korlátozó rendelkezések alá. Erre a levéltári iratokban számtalan példát is láthatunk. A nyilatkozat szövege a következő volt: „Büntetőjogi követelmények terhével kijelentem, hogy az 1939. évi IV. t. c. 1. §. értelmében nem vagyok zsidónak tekinthető, továbbá az idézett t. c. 1. §.-ának 6. bekezdésében foglalt korlátozás alá nem esem.”⁵²⁷ Ezt a nyilatkozatot általában a tanítói eskü letételével együtt kérték, mivel a rendelet rögzítette, hogy az igazolásnak a közszolgálati alkalmazás előtt kell megtörténnie; az e rendelkezés ellenére történő alkalmazás semmisséget von maga után. A származást tehát előzetesen kellett igazolni, mégpedig a 7.720/1939. M. E. számú rendelet 1., 3. és 9. §-ai alapján. A nyilatkozaton felül a vallás-és közoktatásügyi miniszternek meg kellett küldeni az érintett tanító anyakönyvi kivonatát, amellyel bizonyítja, hogy 1895. október 1. előtt keresztény hitfelekezet tagjaként született; ha pedig ezt követően született, azt kellett anyakönyvi kivonatokkal kimutatnia, hogy mind ő, mind szülei keresztény hitfelekezet tagjaiként jöttek világra. A saját születési anyakönyvi kivonat, kereszténységet

⁵²⁵ Az adatokat lásd: LAKI, A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában 221–253.

⁵²⁶ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=1052&layout=s.

⁵²⁷ MNL BaML VI. 502. 2032/1940, 1313/1942 (a nyilatkozatot 1940-ből származik), 3001/1942, 3241/1943.

igazolók okiratok benyújtása⁵²⁸ mellett a tanítók és tanítónők szüleinek, ritkábban nagyszüleinek születési és házassági anyakönyvi kivonatát a baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték a származás igazolása végett.⁵²⁹

A származás igazolására találunk utalást a tankerületi főigazgató részéről a tanfelügyelőnek 1942. január 29-én küldött levelében, amelyben a következőt írta: „(...) a magyar közjog és közigazgatási jog szerint Magyarországon a közszolgálatba való felvételnek bizonyos általános és különös feltételei vannak, amelyek igazolása nélkül senki közszolgálatát meg nem kezdheti. Amennyiben a nevezett tanerők a fent jelzett okmányokat be nem mutatják, a VKM Urhoz megbízatásuk visszavonása, illetve a kérdéses Volksbund-népiskola engedélyezésének hatálytalanítása iránt leszek kénytelen előterjesztést tenni. Tanfelügyelő Urnak a tanítónők előző működésére vonatkozó adatait várom, úgy szintén minősítő lapjukat is.” Ugyanezen kercseligeti társulati fenntartású népiskola igazgatójától érkezett levél beszámol arról, hogy az igazgató maga a következő dokumentumokat küldte meg: tanítói oklevél másolata (ez értelemszerűen minden korban és helyzetben elvárható), állampolgársági bizonyítvány születési anyakönyvi kivonat és illetőségi bizonyítvány pótlására, keresztény származást igazoló bizonyítvány, nyilatkozat aláírással; maguk a dokumentumok nincsenek a levél mellett, csak a felsorolásuk ismert, vélhetően ez utóbbi lehetett az említett nyilatkozat arról, hogy az igazgató-tanító nem tekinthető zsidónak. Ezen felül a tanítótól kérték mindkét szülőjének születési anyakönyvi kivonatát, valamint szüleinek házassági anyakönyvi kivonatát. A tankerületi főigazgató továbbá igazolást várt arról, hogy korábban hol volt az illető alkalmazásban, és hogy áll-e olyan bírói vagy büntető ítélet hatálya alatt, amely állásvesztést vonhatna maga után. Utóbbiról Szatmár vármegye tanfelügyelője adott igazolást, mivel megelőzően nála állt alkalmazásban a tanító; emellett utalást tett arra, hogy véleménye szerint a tanító szüleinek házassági anyakönyvi kivonata ilyen „szabálytalan alaku és tartalmu okirat” formájában is elfogadható, ebből következtethetünk arra a körülmények teljes ismerete nélkül, hogy nem formálisan elfogadott módon lett beterjesztve az irat, azonban tartalma valószínűleg megfelelt az igazoláshoz.⁵³⁰

Hasonlóan probléma akadt egy pécsi tanítónő származásának igazolása során, mivel az érintett anyai nagyapjának keresztlevelét többszöri sürgetés ellenére nem tudta beterjeszteni, viszont tekintettel arra, hogy ennek oka az volt, hogy nagyapja születési helye Romániához elcsatolt területen volt, az igazolás ezen részétől eltekintettek és elegendőnek nyilvánították a

⁵²⁸ MNL BaML VI. 502. 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵²⁹ MNL BaML VI. 502. 3001/1942, 2143/1942, 3753/1942, 564/1943, 3241/1943, 3539/1943.

⁵³⁰ MNL BaML VI. 502. 618/1942.

házassági anyakönyvi kivonatot. A tanítónő iratainak a pécsi Közigazgatási Bizottság népoktatásügyi albizottságához való felterjesztésekor a tanfelügyelő is megerősítette, hogy „*a nevezett által bemutatott és a tárgyiratokhoz zárt származási okmányokból magukból megállapítható, hogy nevezett alkalmaztatása ellen az 1939. évi IV. t. c. 5. §-ában foglalt tiltó rendelkezések szempontjából észrevétel nem tehető*”, így ő is kérte az illetékeseket, hogy tekintsenek el a nagypapa okmányának a bemutatásától.⁵³¹

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló törvény tartalmazott korlátozásokat az iskolákra vonatkozóan, azonban az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki ezen rendelkezéseinek hatálya. A levéltári iratok alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy izraelita iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklói iskolákat. A közéleti és gazdasági életre vonatkozó törvényi korlátozás ugyanakkor más felekezet iskoláira ugyanúgy kiterjedt, mint a községi, társulati, állami iskolákra, ezek esetében sem lehetett zsidót alkalmazni. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a származás igazolása végett a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek. A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződnie az iskolai hatóságoknak. Arra azonban a szerző nem talált példát, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

⁵³¹ MNL BaML VI. 502. 3539/1943.

6. 3. A magyar-német kulturális együttműködés hatása a kultúrpolitikára

„A német-magyar barátság történelmi szükségszerűség, évszázados folyamat, nyilvánvaló tény. Átmenetileg megzavarhatják félreértések, bosszantó külső beavatkozások, mesterségesen táplált vagy tapintatlanul felállított ellentétek, de számai nem szakadhatnak el, mert a baráti együttműködés mindkét népnek nagy érdeke”
(Hóman Bálint, 1941)⁵³²

A magyar kultúrpolitika képviselői – a kultuszminiszter mellett tanítók, politikusok – a Horthy-korszakban hangsúlyt helyeztek arra, hogy gondolataikat a nemzetnevelésről, a magyar kultúrfőlényről, illetve az ezekre gyakorolt német hatásokról megosszák a baráti országokkal, így rendszeresen publikáltak 1933 és 1943 között német nyelven különböző német lapokban. Ezek körébe tartozik többek között a *Zeitschrift für Osteuropäisches Recht*, *Zeitschrift der Akademie für Deutsches Recht* és az *Ungarische Jahrbücher*, azonban az oktatás és a kultúrpolitika területével foglalkozó írások elsősorban inkább a *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* (a továbbiakban *Monatsschrift*) elnevezésű lapban kaptak helyet. A szerzők hangsúlyozták tanulmányaikban a német nemzethez fűződő kapcsolat előnyeit és fontosságát, az ideológiájukat németbarát szellemben igyekeztek megfogalmazni.⁵³³

A Magyar-Német Társaságot (*Ungarisch-Deutsche Gesellschaft*) 1939-ben alapították *Darányi Kálmán*, akkori miniszterelnök vezetése alatt. A társaság tevékenysége a német-magyar kulturális és baráti együttműködés területén jelent meg, ennek szellemében tudományos előadásokat, könyvbemutatókat szerveztek, zenei és színházi kulturális programok védnökségét látták el. A *Monatsschrift* kiadásával a német olvasóközönséget célozták meg annak érdekében, hogy megismertessék velük a „magyar kultúra egyediségét és értékeit”. A folyóirat 1940 augusztusa és 1944 szeptembere között jelent meg, 1941-ig a rövidebb *Monatsschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* cím alatt. A folyóiratot *Pukánszky Béla* (1895–1950), ismert irodalomtörténész és a Magyar Tudományos Akadémia tagja vezette.⁵³⁴

A *Monatsschriftben* publikált tanulmányok elemzésének sorát érdemes maga a vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Hóman* „*Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft*” (1941)

⁵³² Hóman, *Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft* 83.

⁵³³ A *Monatsschriftben* megjelent magyar kultúrpolitikai írások további, részletes elemzését lásd: Niklai Patricia Dominika: *Schriften über Bildung und Kulturpolitik* 151–160.

⁵³⁴ Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990. <http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm>.

című írásával kezdeni. Történészként a német és a magyar népek Európában való megjelenésének történetével kezdte okfejtését: „*két alapvetően különböző, korábban ellenségesen elkülönülő emberfaj került szomszédi viszonyba (...) A régi mediterrán birodalom klasszikus diplomáciai alapelve szerint a szomszédot mindig ellenségnek, míg annak szomszédját barátnek tekintik. A magyar történelem ellentmond ennek az elvnek, mert három vagy négy hatalom közé beékelve a magyarságnak természetszerűen meg kellett barátkoznia egy ilyen hatalommal, és meg is találta a keresett hűséges barátot a nyugati szomszéd népben*” – ez a nyugati szomszéd nép pedig nem jelentett mást, mint a németeket. Hóman szerint „*amennyiben a közös politikai és gazdasági érdekeket felismerik, ahhoz kölcsönös kulturális kapcsolatok is járulnak, ezáltal a szomszédi kapcsolatok barátsággá alakulhatnak.*”⁵³⁵ Hóman részletezte a népek közös fejlődését, majd megállapította, hogy vitathatatlan tény, hogy „*a német-magyar kapcsolatok ezer éven keresztül a politikai sorsközösség és a kétoldalú kulturális és gazdasági hatások körében fejlődtek.*”⁵³⁶ A német-magyar sorsközösség tartalmát emelkedett hangnemben foglalta össze: „*A német-magyar barátság történelmi szükségszerűség, évszázados folyamat, nyilvánvaló tény. Átmenetileg megzavarhatják félreértések, bosszantó külső beavatkozások, mesterségesen táplált vagy tapintatlanul felállított ellentétek, de számai nem szakadhatnak el, mert a baráti együttműködés mindkét népnek nagy érdeke. A Német Birodalom, amelyben a német hatalom összpontosul, a természetes hátvédelem Magyarország számára; az erős és egységes Magyarország viszont a németiség előőrse és védőfala kelet felé. A németek és a magyarok, bármennyire is különböznek ezek a népek számukban és erejükben, természetes társak a nyugati kulturális közösségben. Barátságuk ápolása, a kapcsolatok elmélyítése, a kölcsönös megértés elősegítése, és ezért minden zavaró hatás távoltartása az egyik legnemesebb kötelessége minden tudatos németnek és minden jó magyarnak, mindkét nép társadalmának és az államvezetésüknek.*”⁵³⁷

Paikert Géza (1902–1990) jogász, történész, egyetemi tanár, szolgabíró volt. 1933-tól dolgozott a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban, majd 1936-ban a Minisztérium Külföldi Kulturális Kapcsolatok osztályának főnökhelyettese lett. Amikor a pozíciót átvette, Magyarország számos külföldi kulturális jellegű intézménnyel rendelkezett: Collegium Hungaricum és magyar tanszék Bécsben, Berlinben, Rómában, magyar lektorátus Bécsben, Münchenben, Lipcsében, Berlinben, Stockholmban, Párizsban, Nijmegenben, Amsterdamban, Varsóban, Posenben, Krakkóban és Vilniusban. Paikert a már rendelkezésre állókon felül

⁵³⁵ Hóman, Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft 71–72.

⁵³⁶ Hóman, Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft 73–75.

⁵³⁷ Hóman, Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft 83.

további magyar lektorátusokat alapított Stuttgart, Tübingen, Bologna, Firenze, Milánó, Pisa, Velence, Padova, Fiume, Trieszt, Nápoly, Basel, Uppsala, Lund, London, New York, Lisszabon városában, továbbá magyar intézetet szervezett Genfben, Stockholmban és Lisszabonban. Miután a német csapatok 1944-ben megszállták az országot, a svéd Vöröskereszttel igyekezett a magyar zsidókat menteni. 1946-ban Angliába, ezután az Egyesült Államokba emigrált, ahol a Le Moyne College, majd a Lemyme egyetem oktatójaként tevékenykedett. *Paikert* segítséget nyújtott az 1956-os forradalom után oda érkező magyarok letelepedéséhez New York államban.⁵³⁸

Paikert írása a *Monatsschrift* hasábjain a téma szempontjából különös jelentőséggel bír: a minisztérium illetékes osztályának főtisztviselőjeként ő volt az, aki részletesen elemezte az 1936. évi kulturális egyezményt Németország és Magyarország között („*Das deutsch-ungarische Kulturabkommen*”, 1941). Emellett ugyanitt megjelent írásaiban ismertette a német olvasóközönséggel a magyar állam által kötött további kultúregyezményeket, így például a japán-magyar egyezményt.⁵³⁹ Hivatali idejével egybeesett ezeken felül a finn, az észt, valamint a bolgár állammal kötött kultúregyezmény.⁵⁴⁰

A magyar-német kulturális egyezmény aláírói voltak az egyik oldalról *Hóman* mint magyar kultuszminiszter, a másik oldalról *Rust*, birodalmi nevelésügyi miniszter és *Göbbels*, birodalmi propagandaminiszter. A szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezményt a magyar törvényhozás az 1937. évi V. törvénycikkkel iktatta be.⁵⁴¹ De „*Mi a célja az efféle kultúregyezményeknek?*” – tette fel a kérdést *Paikert*, amelyet a következőképpen válaszolt meg: „*összefoglalása és rendszerezése minden kulturális kapcsolatnak, amely két egyébként baráti állam között fennáll a tudományban, az oktatásban és a művészetben.*” Ugyan ez már a negyedik volt a hasonló egyezmények sorában a lengyel, az olasz és az osztrák után, *Paikert* úgy vélte, „*ez a megállapodás minden hasonló szerződést megelőz*”. A német-magyar egyezmény fontosságát azzal magyarázta – összhangban a kultuszminiszter által kifejtettekkel –, hogy „*tartós kölcsönös kapcsolatok és német kulturális hatások figyelhetők meg a magyar kultúrtörténetben*”. Ehhez történelmi példaként felidézte, hogy „*az első német egyetemek 14.*

⁵³⁸ *Paikert*, *Életem és korom* 207–208.

⁵³⁹ *Paikert*, *Das japanisch-ungarische Kulturabkommen* 159–162.

⁵⁴⁰ *Paikert*, *Életem és korom* 207–208.

⁵⁴¹ 1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93700005.TV&txtreferer=94000034.TV>; 1937. évi V. törvénycikk indokolása a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

századi alapítása óta a német befolyás egyre inkább előtérbe került. (...) A katolikus hallgatók Pázmány Péter idejéig, majd később is gyakran látogattak Róma mellett német katolikus egyetemekre is, míg a német protestáns egyetemek a protestáns szellemiség képzésével foglalkoztak. (...) Ezek a hagyományos kapcsolatok a legújabb időkig fennmaradtak, és bár Mária Terézia megtiltotta a protestáns fiataloknak, hogy külföldön tanuljanak, a német egyetemeken a 18. és 19. században is nagy számban tanultak magyar hallgatók, és fiataljainkat még ma is a német kulturális központokba vonzza a német tudomány hatalmas fellendülése.”⁵⁴²

Az egyezmény I. cikke szerint mindkét kormány gondozza és fenntartja azokat a kulturális és tudományos intézményeket, amelyek a magyar-német kultúrkapcsolatok fejlesztését szolgálják.⁵⁴³ Ezeket az intézményeket megnevezte az egyezmény és Paikert is: az 1934/1935. tanévben Berlinben megnyílt a Collegium Hungaricum, „ahol azóta körülbelül 500 ösztöndíjas – magyar tudósok és fiatal kutatók – dolgozik.” Ebben a körben említést tett a porosz kormányzat részéről 1916-ban alapított magyar nyelv és irodalom tanszékről Berlinben, amely „az ahhoz kapcsolódó magyar intézettel együtt rövid idő alatt a német-magyar tudományos kapcsolatok középpontjává vált.” Ugyanígy Németország is számos kulturális intézménnyel rendelkezett Magyarországon, ezek közül Paikert kiemelte az öt német nyelv és irodalom tanszéket, amelyek magyar egyetemeken kaptak helyet és katedráikat magyar állampolgárok töltötték be, a Budapesten vendégoktatóként működő Dr. Hans Freyert, a lipcsei egyetem történész és szociológus professzorát, valamint a Német Kultúrintézetet, amely éppen ekkor nyitotta meg kapuit Budapesten.⁵⁴⁴

A II. cikk alapján a kormányok megállapodtak abban, hogy egyetemeiken és főiskoláikon a másik állam nyelvének tanítására lektort alkalmaznak.⁵⁴⁵ „A magyarok iránti egyre növekvő érdeklődés azt eredményezte, hogy tíz éve a berlini egyetem mellett a müncheni egyetemre is küldtek magyar nyelvű lektort, 1935 őszén pedig a lipcsei egyetemen is megkezdődtek a magyar lektori eladások.”⁵⁴⁶ Magyar részről „a budapesti, a szegedi, a debreceni, a pécsi egyetemen, valamint a budapesti Eötvös Kollégiumban vannak német lektorátusok.”⁵⁴⁷ – erősítette meg írásában Paikert az egyezmény megvalósítása iránt tett intézkedéseket.

⁵⁴² Paikert, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 27–28.

⁵⁴³ 1937. évi V. törvénycikk I. cikk.

⁵⁴⁴ Paikert, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 28–29.

⁵⁴⁵ 1937. évi V. törvénycikk II. cikk.

⁵⁴⁶ Paikert, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 29.

⁵⁴⁷ Paikert, Das deutsch-ungarische Kulturabkommen 31–32.

A III–XII. cikkek oktatók, hallgatók, kutatók számára nyitott csereprogramokról szóltak. A VII. cikk jelentősége, hogy az a máig aktív Alexander von Humboldt Alapítványról rendelkezett: „*A Német Birodalom Alexander von Humboldt Alapítványa évente három ösztöndíjat biztosít magyar jelentkezőknek.*“⁵⁴⁸ Paikert nem részletezte különösebben az Alapítvány tevékenységét, mindazonáltal az alábbi adatokat fűzte hozzá: „*A Magyarországon tevékenykedő német ösztöndíjasok, tudósok és kutatók száma évente 10-15 fő; irányításukért a Német Akadémiai Cserekapcsolatszolgálat budapesti irodája felel, amely a magyar hallgatóknak is mindig jelentős számú németországi ösztöndíjat ad.*”

Az egyezmény további cikkei rendelkeztek a tudományos és irodalmi művek, kiadványok, hivatalos jelentések, közlemények kétoldalú kicseréléséről és fordításáról, valamint a magyar és a német írók és művészek munkásságának az egyezménnyel összhangban végzett munkásságának támogatásáról.⁵⁴⁹ Maga a *Monatsschrift* is ezt a célt szolgálta, hiszen – tudományos és hivatalos írások mellett – költeményeket is közölt neves magyar íróktól, költőktől, így például *Petőfi Sándor, Vörösmarty Mihály, Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Krúdy Gyula, Márai Sándor, Móra Ferenc, Ady Endre, József Attila, Illyés Gyula, Juhász Gyula, Tóth Árpád* tollából. A két világháború közötti időszakban megszokott volt a jogi folyóiratokban is, de költőknél és íróknál még inkább, hogy keresztnevéket a *Monatsschriftben* megjelent írásaikon német formában tüntették fel.

Paikert összegzése alapján tehát a kulturális egyezmény tárgyát a „*kulturális intézmények, professzorok, egyetemi intézetek, lektorátusok, professzorok, tudósok, kutatók és ösztöndíjasok cseréje, tanulmányutak, nyári tanfolyamok, művészeti kiállítások szervezése, könyvtárak és levéltárak közötti kapcsolatok, tudományos kutatások irányítása, zene, színház, film, rádió, turizmus és sport területén való együttműködés*” adja.⁵⁵⁰

A német-magyar kulturális kapcsolatok történelmi és ideológiai indokolása, valamint az ebből következő kulturális együttműködés egyezményben való rögzítésének ismertetését követően érdemes még egy írást megvizsgálni a *Monatsschrift* tartalmából, amely a magyar kultúrpolitikát és az asszimilációs törekvéseket tárgyalja. *Willer József* (1884–1972) az első világháborút megelőzően karnagyként és hivatalnokként tevékenykedett, 1919 után az erdélyi Lugos helyettes-polgármestere lett.⁵⁵¹ A Magyar Kisebbség című romániai magyar folyóirat egyik alapítója és kiadója volt, amelynek célkitűzése többek között a demokráciára és a

⁵⁴⁸ 1937. évi V. törvénycikk VII. cikk.

⁵⁴⁹ 1937. évi V. törvénycikk XIV–XVII. cikk.

⁵⁵⁰ Paikert, *Das deutsch-ungarische Kulturabkommen* 32.

⁵⁵¹ Horváth, *Elutasítás és alkalmazkodás között* 289.

kisebbségi jogok védelmére irányult. A német olvasók számára is közölt fontosnak ítélt parlamenti beszédeket magyar képviselőktől német, francia és román nyelven. Részben a romániai Magyar Párt sajtótermékeként jelent meg, amelynek irodáját szintén *Willer* vezette Bukarestben 1926-tól.⁵⁵² Tökéletes román nyelvtudásával a magyar kisebbség érdekeit képviselte a román parlamentben 1938-as visszavonulásáig.⁵⁵³

Willer írása a nemzeti gondolat és a magyar iskola kapcsolatáról értekezett („*Der nationale Gedanke und die ungarische Schule*”, 1943). Állítása szerint „*a nemzeti gondolat fogalma a magyar iskolával olyan szorosan összekapcsolódott, hogy szinte szinonimái egymásnak*”. *Willer* foglalkozott a „*nemzet*” és a „*nép*” fogalmak kettősségével, hiszen ezek nem ugyanazzal a jelentéssel bírnak mindenütt. Úgy vélte, egyes államoknál, mint Franciaország vagy Németország, e kettő azonos értelmű lehet, ugyanis ezeket az országokat „*egy nyelvileg és történelmileg egységes nép*” lakja, ezáltal „*a kulturális-szociális nép fogalma és a politikai-történelmi nemzet fogalma egybeesik*”. Más a helyzet azonban a vegyes lakosságú országokban, mint Magyarországon: „*Könnyen érthető tehát, hogy Magyarország mindig is igyekezett kiegyenlíteni a nagy nemzeti különbségeket, és mindig is törekedett rámutatni az egyesítő erejű kötődésekre, az azonos és közös dolgokra, egyszóval egy nemzetet, azaz etnikailag és nyelvileg eltérő, de történelmileg, politikailag, gazdaságilag és kulturálisan egységes népet felépíteni.*” *Meglátása szerint „a magyar nacionalizmus humánus jellegét (a magyar karakter természetes hajlamai mellett) főként egy erős tényezőnek: a magyar iskolának köszönheti.*”⁵⁵⁴

Willer – a magyar iskola lényegét és nemzeti munkáját megalapozva – idézte *Kornis Gyula*, egyetemi oktató és a korszak kultúrpolitikusának gondolatait a nacionalizmus magyar formájáról: „*A nemzet alapvetően értékközösség, a nemzeti szellem pedig az értékszemlélet leghatékonyabb közössége. Valódi kultúra soha nem alakulhatott ki nemzeti közösség nélkül, hiszen a kultúra történelmileg éppen a nemzet önálló és egységes szelleme; ezzel szemben azonban nem alakulhat ki nemzeti közösség kultúra nélkül, mert az emberek egy nagy csoportja akkor válik nemzetté, ha kultúrájában egy bizonyos hagyományos érték- és szellemközösség tudatosul. A kultúra és a nemzet tehát elválaszthatatlan egységet alkot, és a nemzet mindenekelőtt szellemi termék.*”⁵⁵⁵

⁵⁵² Horváth, *Elutasítás és alkalmazkodás között* 61.

⁵⁵³ Horváth, *Elutasítás és alkalmazkodás között* 289.

⁵⁵⁴ *Willer*, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 376–377.

⁵⁵⁵ *Willer*, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 378.

A nemzetneveléshez kapcsolódóan Willer idézett 1887-ből egy tantervet, miszerint „A magyar nyelvoktatás célja elsősorban a nemzeti érzés- és gondolatvilág átörökítése a következő nemzedéknek, olyan nemesen, erkölcsileg kifinomultan, mint ahogyan az irodalmunk mindig értékes lapjain felismerhető.” Fontos azonban, hogy a fiatal lelkek befolyásolása ne egyoldalúan történjen, ezért hozzáteszi, hogy „a másik oldalról minden idegen nyelv oktatásának az az igazi értéke, hogy megismerteti a fiatalokat egy kulturálisan értékes idegen szellem képviselőivel, kifejezi kellő megbecsülésüket, és ezáltal fejleszti az emberiség közös érdekeinek tudatát.”⁵⁵⁶ E gondolat további megalapozására felhozta egy iskolaigazgató gondolatait, aki kiemelte, hogy jelentősége van a saját haza mellett más nemzetek megismerésének ugyanúgy annak érdekében, hogy megfelelő összehasonlítás mellett felismerjük azon tulajdonságainkat, amelyekre büszkék lehetünk, ugyanakkor fejlesztésre szoruló hiányosságainkat is. Ugyanakkor „a hazafias érzés soha nem mehet odáig, hogy figyelmen kívül hagyja azt, ami általában emberi, mert ezzel elveszítené erkölcsi létjogosultságát. Azt az egyoldalú, túlzó nacionalizmust, amely erre az útra téved, sovinizmusnak nevezik.”⁵⁵⁷

A nemzetnevelés és a magyar iskola témakörén belül Willer „önmagukról megfeledkező és gyakran vonakodó, hálátlan néptársakról” beszélt mint a magyar nemzet belső ellenségeiről és hangsúlyozta, hogy „ezek a néptársak sérelmeiket éppen arra a magyar iskolapolitikára alapozták, amely hasonló körülmények között nemzeti értelemben egyedülállónak és feltűnően nagyvonalúnak nevezhető - különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a 19. század második felében a magyarság sok és nagy alkotmányos küzdelem után szabad kezet kapott saját sorsának irányításában, és mégsem követte a dinasztikus politika rossz példáját, amely abszolutista hatalommal és mindenféle hatalmi eszközzel egyszerűen el akarta törölni e népek természetét.”⁵⁵⁸

Írásának második felében Willer összefoglalta a magyar iskolaügy történetét Szent István korától kezdődően. Ennek keretében tért ki az oktatás nyelvének kérdésére. A latin után az 1777. évi Ratio Educationis bevezette az anyanyelvi és a német nyelvű tanítást, majd II. József a németet tette hivatalos nyelvvé egész birodalmában. „Rendelkezései természetesen a leghevesebb tiltakozást váltották ki birodalma valamennyi népéből – különösen a magyarokból –, és a latin nyelv az európai szabadságharcok idejéig megőrizte pozícióját. (...) A kiegyezés

⁵⁵⁶ Willer, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 378–379.

⁵⁵⁷ Willer, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

⁵⁵⁸ Willer, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule 379.

után a magyar iskolarendszert (...) nemzeti irányban építették fel és az 1868-as törvény⁵⁵⁹ olyan nagyvonalúan szabályozta Magyarország népeinek kulturális szabadságát és oktatási lehetőségeit, hogy ezt a törvényt körültekintésben és humanitásában máig nem sikerült felülmúlni.”⁵⁶⁰ Ezt követően bemutatta saját korának oktatásügyi reformjait, méltatva *Klebelsberg* és *Hóman* munkáját és felhívva annak jelentőségére a német olvasók figyelmét. Előbbi tekintetében kiemelendő az ún. A, B és C típusú iskolák felállítása, amelynek az oktatás nyelve szempontjából volt szerepe: az A típusú iskolákban kisebbségi nyelven, a B típusban vegyesen, a C típusban magyarul zajlott a tanítás. E rendszer átszervezésére *Hóman* idején került sor, amikor az ún. egységes rendszert, majd a teljes anyanyelvi oktatást bevezették – ennek gyakorlati megvalósításának bemutatása a következő fejezet tárgya. *Hóman* reformjai közül kiemelte az oktatásügyi igazgatásban bevezetett változásokat, így különösen a tankerületi főigazgatók szerepét⁵⁶¹, amelyet a korábbi fejezetben mutattunk be.

Összegezve a fentieket megállapítható, hogy a magyar-német kulturális egyezmény 1936-ban keretet adott a kultúrpolitika irányvonalainak kiszélesítéséhez. A magyar szerzők – mint *Hóman*, *Paikert*, *Willer* – német nyelven publikálták gondolataikat a két ország közötti kapcsolatról, a közös gyökerekről, a kulturális együttműködés formáiról, valamint a nemzetnevelés és a kisebbség-, valamint asszimilációs politika kérdésköréről. A *Horthy*-korszak magyar oktatáspolitikájának irányultsága jól szemléltethető *Willer* németül megfogalmazott gondolataival: „A magyar iskolaügy felemelésére irányuló törekvésekben ismét a nemzeti eszme az a megtermékenyítő erő, amely iskoláinkat inspirálja és minket folyamatosan új erőfeszítésekre sarkall az európai népek fáradhatatlan kulturális harcában.”⁵⁶²

⁵⁵⁹ Willer itt a korábban már bemutatott 1868. évi XXXVIII. törvénycikkre utal, amely a népiskolai közoktatás rendszerét szabályozta.

⁵⁶⁰ Willer, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 380–381.

⁵⁶¹ Willer, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 381–382.

⁵⁶² Willer, *Der nationale Gedanke und die ungarische Schule* 382.

6. 4. A nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések a közoktatás területén – Balázs Ferenc munkássága

„az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerői között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni horderejét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „honmentő” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.” (Balázs Ferenc, 1940)⁵⁶³

Ahogy a kultúrpolitikai írások és azok német nyelvű publikálása, különösen *Willer* gondolatmenete is mutatta, az asszimilációs politika megnyilvánult Trianont követően az ország területén maradt nemzetiségek irányába is. Gyakorlati példák alapján válik világossá a központi oktatáspolitikai *Balázs Ferenc* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenysége nyomán. Az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül átfogó kép rajzolódik ki a nemzetiségi közoktatásügyi helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére

*Balázs Ferenc*⁵⁶⁴ 1938 és 1944 között a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IX. ügyosztályára – amelynek ügykörei közé tartoztak a kisebbségi iskolákon kívül például a közoktatásügyi igazgatás egyes személyi kérdései, az iskolahálózat fejlesztésére vonatkozó elvi kérdések, szabályrendeletek, iskolaszervezések, a tanügyi igazgatásban követendő eljárás egységességének biztosítása, tanulmányi és körzeti iskolafelügyelői megbízások, tanügyigazgatási tisztviselők, illetve a nevelés és oktatás egyes elvi kérdései⁵⁶⁵ – beosztott nemzetiségi iskolaügyi referensként tevékenykedett. A gyakorlati példák baranyai vizsgálatának kiválasztását alátámasztja az a körülmény, hogy e pozícióra éppen pécsi személyt neveztek ki; ha volt is az országban ugyanebben az időszakban hasonló tevékenységet ellátó tisztviselő, arról forrás a kutatás jelen állása szerint nem áll rendelkezésre, így *Balázs* tevékenysége nem csupán baranyai – illetve a Dunántúl egészére kiterjedő illetékessége alapján

⁵⁶³ MNL BaML XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka, 96/1940.

⁵⁶⁴ Született Rezsőháza (Torontál vármegye), 1887. január 17., meghalt Pécs (Baranya megye), 1971. szeptember 15. MNL BaML XIV. 70. Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről.

⁵⁶⁵ Magyarország tiszti cím- és névtára 1938 278.

még tágabb – vonatkozásban jelentős, hanem országos viszonylatban is. Munkásságának célirányosságát megerősíti a levéltári iratanyag feldolgozása is, amely alapján egyértelműen egy szilárd erkölcsi meggyőződéssel bíró, és azt következetesen képviselő személy képe rajzolódik ki. *Rajczi Péter*⁵⁶⁶ a *Balázsról* szóló iratokhoz fűzött beszámolójában a következőképpen írta le: „*nagyon ügyelt arra, hogy a kényes ügyekben is mindig objektív magatartást tanusítson. (...) Megnyilatkozásaiban távol állott minden tulzott – és akkoriban bizony néha divatos – nacionalizmustól, és hirdette az anyanyelven való művelődéshez való jogot. Természetesen ez a jog a magyar anyanyelvűekre is vonatkozott ott, ahol a magyarság volt kisebbségben. (...) Az anyanyelven való tanulás jogát Balázs, emlékezetem szerint minden nemzetiségre értette, noha ebben az időben a nemzetiségi kérdés a Volksbund erősödő szervezkedése miatt főleg a németésre vonatkozott.*”⁵⁶⁷ A következőkben konkrét példákon keresztül meggyőződhetünk a fenti állítások mindegyikének helyességéről. E megállapítást azért fontos kiemelni, mert a gyakorlat vizsgálata során nem feledkezhetünk meg az emberi tényezőről sem: a jogpolitikai szándék és a helyi gyakorlat nem feltétlenül áll összhangban, a lakosság önkéntes jogkövetésének hiánya folytán jelentős torzulásokkal jelentkezhethet a felülről érkező elképzelés, amelyre csak akkor derül fény, ha egy *Balázshoz* hasonló őszinte és gyakorlatias ember örökíti meg ezeket a mozzanatokat.

Balázs a kinevezését megelőzően is a közoktatásban működött, így volt már rálátása a helyi viszonyokra; a kinevezéssel korábbi osztályvezetési és Baranya vármegye hegyháti járásának iskolafelügyelői tisztsége alól felmentették, hogy hatékonyabban tudja ellátni új feladatát. A minisztérium jelölte ki számára a népiskolákat, amelyeket köteles volt felülvizsgálni, hozzátéve, hogy a minisztérium és IX. ügyosztálya által adott utasításoknak megfelelően tartozik az ügyeket elintézni. A minisztériumnak címzett jelentéseit – anélkül, hogy azok tartalmát rajta kívül bármely szerv tudomására hozta volna – a pécsi tankerületi kir. főigazgatóságon keresztül kellett továbbítania. Amellett, hogy a tankerületi főigazgatóságon keresztül kellett benyújtania jelentéseit, tartalmát nem tárhatta fel előttük „*még abban az esetben sem, ha a jelentés, az ügydarab vagy munkálat a pécsi tankerületre vonatkozik*”, viszont az iskoláknál felülvizsgálat céljából tett látogatásait köteles volt a tankerületi főigazgatónak előzetesen bejelenteni.⁵⁶⁸ Fontos ehelyütt megjegyezni, hogy e bejelentési kötelezettsége a tankerületi főigazgatók felé állt fenn, de az iskolák közvetlen vezetői felé nem, ennek megfelelően látogatásait később túlnyomó részben bejelentés nélkül vitte véghez, annak

⁵⁶⁶ 1917-2006, tanár, jogász, Balázs Ferenc idején tanügyi fogalmazó.

⁵⁶⁷ MNL BaML XIV. 70. Dr. Rajczi Péter 1983. június 21-én kelt levele Balázs Ferencről.

⁵⁶⁸ MNL BaML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

érdekében, hogy hiteles képet kapjon az állapotokról.⁵⁶⁹ Az oktatásügyi igazgatás szervezetrendszerében elfoglalt helyét tekintve Balázs közvetlenül volt a Minisztérium alá volt rendelve, oda tette meg jelentéseit minden közbeeső hatóság kizárásával és onnan kapta utasításait.⁵⁷⁰ Szerepe szerint lényegében egy közvetlen kapocs volt a helyi szervezetrendszer (különösen tanítók, szülők) és a minisztérium között.

Illetékességi területe a kisebbségi iskolákhoz igazodott, így az évek során változó területet vizsgált Baranya, Somogy és Tolna nagy részében, emellett a területi revíziók során ekkor visszatért Bács-Bodrog, valamint Zala, Pest, olykor Fejér és Veszprém megyékben.⁵⁷¹ 1938-ból és 1939-ből fennmaradt a pontos lista azokról az iskolákról, amelyeket látogatott. Az 1939-ből származó lista felsorolta azokat az iskolákat, ahol az egységes oktatási rendszerre még nem tértek át, ezeket is *Balázs* hatáskörébe utalta a korábbiak megőrzése mellett, valamint továbbiakkal is bővítette a felsorolást Somogy, Zala és Fejér vármegyékre vonatkozóan.⁵⁷² 1942-ben a minisztérium felkérte javaslatételre a fenti listákat alapul véve, hogy a teljes anyanyelvi áttérés kapcsán az eddig hozzá tartozó iskolák közül melyekben térnek át a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint az anyanyelvi oktatásra, valamint felkérte, hogy egészítse ki a listát azokkal az iskolákkal, amelyek a részére eddig kijelölt vármegyék területén működnek és a rendelet jegyzékében szerepelnek, de eddig nem tartoztak hatáskörébe.⁵⁷³ Ennek megfelelően ezt a két listát alapul véve jelölte meg *Balázs* azokat az iskolákat, amelyek közülük a 25.370/1941. sz. VKM rendelet szerint a német anyanyelvi oktatásra kötelesek áttérni, valamint kiegészítette a felsorolást azokkal az iskolákkal, amelyek az érintett vármegyék területén a fenti rendelet szerint anyanyelven kötelesek tanítani, de eddig nem tartoztak felülvizsgálati körébe, viszont a jövőben számításba jöhetnek látogatandó intézményként az anyanyelvi oktatásra való átállásra tekintettel. Az általa javasolt bővítés számszerűen összesen 186 iskolát jelentett, megyei bontásban Baranyában 60 (51 római katolikus, 7 evangélikus felekezeti és 2 községi jellegű), Bács-Bodrogban 11 (10 római katolikus felekezeti és 1 állami jellegű), Fejérben 9 (7 római katolikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Pest-Pilis-Solt-Kiskunban 42 (13 római katolikus, 2 evangélikus, 1 református felekezeti, 1 községi és 25 állami jellegű), Somogyban 4 (2 evangélikus felekezeti, 1 községi és 1 állami jellegű), Tolnában 38 (22 római katolikus, 13 evangélikus és 3 református felekezeti jellegű), Veszprémben 22 (19

⁵⁶⁹ Lásd erről összegző jelentéseit: MNL BaML XIV. 70. 136/1939, 11/1940, 96/1940, 6/1941, 105/1941, 16/1942, 55/1943, 6/1944, 34/1944

⁵⁷⁰ MNL BaML XIV. 70. 137/1941.

⁵⁷¹ MNL BaML XIV. 70. 112.011/1938 IX.ü.o.

⁵⁷² MNL BaML XIV. 70. 135.048/1939 IX.ü.o.

⁵⁷³ MNL BaML XIV. 70. 38.455/1942 VI/6.ü.o.

római katolikus felekezeti, 1 községi és 2 állami jellegű). Hozzátette ugyan, hogy ezek közül az időközben lefolytatott helyi szavazások során néhányan valószínűleg nem térnek át a teljes anyanyelvi oktatásra, hanem megelégednek az egységes oktatási rendszerrel.⁵⁷⁴

Balázs munkája során általánosan foglalkozott a kisebbségi iskolákkal, itt kiemelendő, hogy a magyarokat is annak tekintette, ha adott községben a magyar lakosság volt kisebbségben, így munkássága két fő részre osztható: elhatárolható a nemzetiségek, illetve a szórvány magyarok iskoláinak helyzete. A kisebbségek között nagyobb részt a németek tették ki, de például Baranyában és Bács-Bodrogon nagy számban voltak szerbek, sokacok (horvátok) is, ennek megfelelően tevékenysége tovább differenciálható, azonban az értekezés tárgyát ezek közül elsősorban a német nemzetiséggel kapcsolatos munkássága képezi.

Az iskolák felülvizsgálatához a minisztérium által meghatározott kérdőívet kellett kitöltenie, majd ezek eredményéről minden év november, február hó végén és június hó 15-én kellett jelentést tennie, csatolva hozzá a kitöltött kérdőívet.⁵⁷⁵ Ezeket igen részletesen meg is tette, kifejtette az adott időtartamban lelátogatott iskolák nemzetiségi viszonyait, helyzetét, ezek az összefoglaló jelentések fellelhetők az iratanyagban, vizsgálatukra e fejezetben később kerül sor. A jelentésekhez részletes munkatervek is kapcsolódnak, amelyek végrehajtásához a minisztérium jóváhagyása volt szükséges.⁵⁷⁶

6. 4. 1. Az egységes oktatási rendszer

„a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangoztatott kisebbségi tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összezsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak.”

(Balázs Ferenc, 1939)⁵⁷⁷

Balázs hivatali ideje első felében feladata az 1935-ben bevezetett egységes oktatási rendszer megvalósulásának ellenőrzése volt. Az 11.000/1935 M. E. számú rendelettel⁵⁷⁸ megszüntették

⁵⁷⁴ MNL BaML XIV. 70. 58/1942.

⁵⁷⁵ MNL BaML XIV. 70. 112.027/1938 VKM IX.ü.o.

⁵⁷⁶ Lásd például: MNL BaML XIV. 70. 115/1941, 10/1941, 43/1941, 42/1941, 32.389/1941 Eln.E., 63/1941, 114/1941.

⁵⁷⁷ MNL BaML XIV. 70. 136/1939.

⁵⁷⁸ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s.

a korábbi A, B, C típusú iskolákat, amelyeket *Klebsberg* idején, 1923-ban alakítottak ki a nemzetiségi oktatás elősegítésére. Ezt követően „*ahol a törvényes előfeltételek fennforognak, a nyelvi kisebbséghez tartozó tanköteles gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történik*”. Az egységes rendszerű iskolákban – az 1935-ben bevezetett rendszer szerint – a magyar nyelvi és nemzetismereti tantárgyak (magyar beszéd- és értelemgyakorlat, olvasás és olvasmánytárgyalás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázatok, földrajz, történelem, polgári jogok és kötelességek, ének), valamint a testnevelés oktatása magyar nyelven történt, a többi tantárgyat, azaz az ún. anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyakat (anyanyelvi beszéd- és értelemgyakorlat, szülőföld ismerete, olvasás, írás, fogalmazás, helyesírás és nyelvi magyarázat, ének), valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteket (számolás és mérés, természetrajz, természettan és vegytan, gazdaságtan és háztartástan, egészségügy, rajz és kézimunka) anyanyelven tanulták a gyermekek. Ennek következtében az anyanyelv oktatása nagyobb hangsúlyt kapott, mint korábban. A hit- és erkölcsoktatási nyelvét továbbra is az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendelet rendezte olyképpen, hogy azt anyanyelven kellett biztosítani a tanulók számára - ez utóbbi V. K. M. rendelet az állami, községi, magán és társulati intézményekre vonatkozott, ugyanakkor a miniszter felhívta az egyházi főhatóságokat, hogy a felekezeti iskolákra vonatkozóan is hasonló rendeletet adjanak ki.⁵⁷⁹

Bár a rendelet 2. §-a világosan rögzítette, hogy a korábbi A, B, C típusú iskolák átszervezési eljárását egységes rendszerűvé legkésőbb az 1938/1939. tanév megkezdése előtt be kell fejezni, a folyamat nem volt gördülékeny a legtöbb helyen – ahogy erről Balázs első jelentésétől kezdődően beszámolt. A rendszer megvalósításával még 1939-ben is akadtak problémák, ekkor a minisztérium a tanfelügyelők jelentései alapján megküldte *Balásznak* azoknak a kisebbségi iskoláknak a jegyzékét, amelyek az egységes oktatási rendszerre nem tértek át. Felszólította, hogy az érintett iskolákat soron kívül vizsgálja felül és hívja fel a hatóságokat a rendelkezések haladéktalan végrehajtására, majd az eredményt azonnal jelentse a minisztériumnak. A felsorolt iskolák közül néhányánál az a megjegyzés szerepelt, hogy az egységes oktatási rendszer bevezetésére vonatkozó jelentés még nem érkezett be, tehát ezekben ennek ellenőrzése volt a feladat, míg más esetekben egyéb problémákat volt szükséges feltárni és kezelni, így például Ibafa községi iskolája „*vonakodik a német nyelv tanítására oda kiküldött kiegészítő tanerő helyi javadalmát biztosítani*”, Németboly római katolikus felekezeti iskolájában „*6 tanerő közül 4 helyett csak 2 tanit az egységes oktatási rendszer szerint*”, Gyód ugyanilyen

⁵⁷⁹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=1528&layout=s.

jellegű iskolájában pedig „*magyar tagozatnak is kellene működni. E helyett az iskolaszék az I-II. osztályban valamennyi tanulóra kötelezővé tette a kisebbségi tagozat látogatását, míg a III-VI. osztályokban a tanítás csak magyar nyelven folyik*”.⁵⁸⁰ A jegyzékben megküldött iskolák mellett természetesen továbbra is felül kellett vizsgálnia azokat az iskolákat, amelyek egyébként hozzá tartoztak, ezen kívül azokat, amelyekre az előző tanévben nem maradt ideje, valamint a miniszter külön megjelölt Somogy (8 db), Zala (2 db) és Fejér (8 db) vármegyében iskolákat, amelyek felülvizsgálata más szempontokból szükségesnek bizonyult.⁵⁸¹

A kisebbségi népiskolák felülvizsgálata és az egységes oktatási rendszer ellenőrzése során *Balázs* az 1938/1939. tanév március 1. – június 15. közötti időszakában 55 népiskolát látogatott meg Bács-Bodrog, Baranya, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna és Zala vármegyék területén, különös figyelmet fordítva „*a nemzetnevelés, az állampolgári nevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére szintugy a kisebbségi iskolákban a két nyelv helyes, párhuzamos alkalmazására*”. Ezeket a szempontokat a későbbiekben is kiemelte, illetve továbbiakkal is bővítette. A felülvizsgált iskolákról szóló összefoglaló táblázatot – ahogyan minden későbbi alkalommal is – csatolta jelentéséhez. Részletes jelentésében felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét az iskolaépületek több helyen nem megfelelő állapotára, felszerelésbeli hiányaira, a tanerők munkavégzésére, valamint javaslatokat fogalmazott meg az érintett iskolák tantervével kapcsolatban is. Az egységes rendszerre való áttérés a vizsgált időszakban fokozódott, azonban még nem volt teljes; több helyen kérték a korábbi rendszerű oktatás fenntartását vagy legalább az egységes rendszernek a következő tanévre halasztását. Rámutatott arra is, hogy az olyan helyeken, ahol a magyar környezet vagy helyben lévő felsőbb iskola hatására a tanulók jobban beszélnek a magyart és „*németül szinte nehezen beszélnek, magyarul érintkeznek egymás között még a játékban is*”, célszerűbb lenne fenntartani az egységes rendszer helyett a magyar nyelvű tanítást, mellette a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának alkalmazásával az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyak, valamint a számtani, természeti és gazdasági ismeretek keretei között a tanulók anyanyelvükön szerezhetnék meg ismereteiket; a fenti példákon túl *Balázs* nevesítette is ezeket az iskolákat, ahol szükség lenne a magyar tanítás ilyen fokú megőrzésére. Jelentéseit a későbbiekben is általában a német lakosság politikai viszonyulásával zárta, ezzel kapcsolatban ez alkalommal is beszámolt arról, hogy „*a kisebbségi kérdésben a szélsőséges vagy éppenséggel megengedhetetlen elveket valló elemek (...) szaporodnak. Ezek szemében az azelőtt oly fontosnak hangoztatott kisebbségi*

⁵⁸⁰MNL BaML XIV. 70. Kimutatás azokról a kisebbségi népiskolákról, amelyek az egységes oktatási rendszerre a kir. tanfelügyelők megállapításai szerint még nem tértek át. 135.048/1939 IX.ü.o.

⁵⁸¹ MNL BaML XIV. 70. 135.048/1939 IX.ü.o.

tanítás ügye jelentőségében most lényegesen összezsugorodott, mert ők vágyaikban már jóval messzebb járnak. (...) a falu és város magyar intelligenciája a hivatalos külpolitikai vonalvezetés hallgatólagos tudomásulvétele mellett lelke mélyén egyre veszít a német nemzet iránt azelőtt táplált rokonszenvéből és ennek magánvéleményében igen gyakran leplezetlenül kifejezést is ad. Bármilyen kellemetlenül hangzik, ez a helyzet valódi képe. (...) A kisebbségi iskolákban működő tanerőket a nemzethűség szempontjából feltétlen megbízhatóknak tartom és határozott aggodalmaskodásra okot adó jelenséget sehol konkrét formában nem tapasztaltam. Mégis – kivételesen – a legfiatalabb korosztály egyik-másik tagjánál – talán a hazai nyilaskeresztes mozgalom nyomán – szinte túlaradó rajongást véltem érezni a harmadik birodalom rendszere és vezére iránt, mely jelenség legalább is csendes figyelmet érdemel.”⁵⁸²

Sorain érezhető, hogy mindig gondosan ügyelt arra, hogy ne tanúsítson elfogult magatartást, óvatosan fogalmazott, szélsőségek – se a német nemzeti szocialista, se a magyar hazafias irányban – nem jellemezték jelentéseit.

A következő, az 1939/1940. tanév 1940. január 31-ig terjedő jelentése alapján a vizsgált időszakban Baranya, Somogy, Tolna vármegyék területén 42 népiskolát látogatott meg. Elmondása szerint különös figyelmet fordított *„a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolákban az egységes rendszerre való áttérés módozatának tisztázására, a pedagógiai- és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv párhuzamos, helyes használatára, végül az iskola életében megnyilatkozó szellem általános megfigyelésére és vizsgálatára”*. Megemlítette az iskolaépületek elhanyagolt állapotát és a felszerelések hiányosságait több község vonatkozásában ez alkalommal is. Az egységes rendszerre való áttérés legkönnyebben az egynyelvű kisebbségek által lakott helyeken történt meg, míg a vegyes lakosságú települések esetében nehezebbnek vélte az átállást és *„sokszor kiérezhető, hogy mintegy másodrendű iskolát látnak az egységes rendszerű iskolában. Különösen ott észlelhető e jelenség, ahol a helyi vezetők /lelkész, tanító, jegyző/ nem látják, vagy nem akarják látni és megérteni az egységes rendszerű iskola rendeltetését és célkitűzését és jobb hazafiságuk vélt hitében és érzetében még táplálják a népben mutatkozó ezirányú aggodalmaskodást és ezzel nem egyszer a könnyeb megértésnek útját állják.”* Ugyanakkor beszámolt olyan esetekről is, ahol a magyar és nem magyar lakosság hosszú együttélés után jó viszonyt ápol, így a nemzetiségek ragaszkodnak a magyar nyelvű oktatáshoz is, amellett, hogy írni-olvasni anyanyelvükön szeretnének; ezekben az esetekben *Balázs* javasolta a magyar nyelvű tanítás fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-ának korábban már ismertetett

⁵⁸² MNL BaML XIV. 70. 136/1939.

alkalmazásával. Külön említést tett a német lakosságról, akiknek *„hangulata a nyár folyamán tapasztalt izgatott állapothoz képest lényegében megnyugodott és kisebbségi igényeikben most halk szavúak, aminek oka a minduntalan felröppenő áttelepitési hírekben keresendő, és mindenestre beszédes bizonyítéka itteni előnyösen megalapozott anyagi helyzetüknek és boldogulási lehetőségüknek.”*⁵⁸³

Ugyanezen tanév 1940. január 1-től június 15-ig terjedő időszakban 63 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Fejér, Pest-Pilis-Solt-Kiskun, Somogy, Tolna, Veszprém és Zala vármegyékben, hasonló szempontokra figyelemmel, mint a tanév első felében. Továbbra is problémát jelentett az egységes rendszerre való áttérés során a helyi hatóságok és a tanítók azzal szemben való tartózkodása, amely alátámasztja azt a korábbi feltevést, hogy az országos és a helyi elképzelések nem feltétlenül találkoztak. Ez már olyan mértéket öltött, hogy Balázs szükségesnek vélte a legfelsőbb hatóság – a minisztérium – részéről történő közbelépést a rendszer céljának tisztázása végett, ennek érdekében kilátásba helyezett erre irányuló eseti jelentéseket a különös figyelmet igénylő községek tekintetében, *„[u]gyanis az iskolák helyi hatóságainak elnökei és az iskolák tanerei között el nem hanyagolható számban még mindig vannak olyanok, akik helyi viszonyaik szűkös perspektívájában nem látják a kérdés tulajdonképpeni horderejét, hanem, mint mindenkinél hazafiasabbak és mindent jobban látók a kormánnyal szemben a saját elgondolásaiknak megfelelő helyi közvélemény kialakításával és hangoztatásával külön „honmentő” tevékenységgel megakadályozzák a kisebbségi igényeknek a kormányzat részéről oly szépen elgondolt, a nemzeti érzést és nyelvet, valamint a kisebbségi anyanyelvi igényét oly megnyugtatóan és harmonikusan szolgáló mérsékelt tervének keresztülvitelét.”* További indokolása alapján is az derül ki, hogy a helyi látásmód a legtöbb községben nem egyezett a kormányzat elképzeléseivel, amely jelentősen megnehezíti bármilyen jogszabály végrehajtását. Ezt követően jelentést tett az iskolaépületek általános állapotáról, eszközeikről, tanulók egészségi és szociális helyzetéről, tanítási eredményről, egyes tantárgyakban mutatkozó nehézségekről, a tanítók katonai besorozása miatti folytonosság hiányáról (különösen az egy tanítós iskoláknál okoztak az ilyen esetek problémát), továbbá a felekezeti iskolák esetében a tantervek egyházi főhatóságok részéről történő lassú jóváhagyásáról vagy éppen annak hiányáról, amely következtében a tanítás nem lehetett hatékony a tanévben.⁵⁸⁴

Az 1940/1941. tanév első félévéről szóló jelentés alapján 1941. január 31-ig 33 népiskolát látogatott meg, ekkor kivételesen mindet csupán Baranya vármegye területén. A

⁵⁸³ MNL BaML XIV. 70. 11/1940.

⁵⁸⁴ MNL BaML XIV. 70. 96/1940.

vizsgálat során figyelmet fordított „a nemzetnevelés módjának és eszközeinek ismertetésére, az egységes rendszerű oktatásra való áttérés módozatainak tisztázására, a követendő pedagógiai és didaktikai elveknek nyomatékos kidomborítására, a két nyelv arányos, párhuzamos és helyes használatára, végül ez új típusú iskola életében megnyilatkozó általános szellem megfigyelésére”. Jelentését az egységes iskolák vonatkozásában az előző félévhez hasonlóan azzal kezdte, hogy az áttérést akadályozza a helyi vezetők és tanítók hozzáállása, miszerint a rendszert ideiglenesnek, átmenetinek gondolják, amelyhez rövid időre kényszerűen alkalmazkodniuk kell, de nem hisznek a hosszútávú fennmaradásában – „Igen sokan csak a napi külpolitika függvényét látják benne”. A helyzet hosszú elemzését követően kitért ismét az iskolaépületekre, iskolák felszereléseire, tanulók egészségére, beiskolázására, iskolalátogatására, tankönyvekkel való ellátására, valamint az előző félévhez hasonlóan felhívta a miniszter figyelmét a tanmenettel kapcsolatban arra, hogy azt megakasztja egyrészt a felekezeti iskolákban a jóváhagyás megkésettisége, másrészt a tanítók besorozása katonának. Ez utóbbira is előállt megoldási javaslattal, hogyan lehetne a fiatal férfi tanerőket az oktatásnak és a katonaságnak is megőrizni.⁵⁸⁵

Az 1940/1941. tanév 1941. február 1. – június 30. közötti időszakában 64 népiskolát vizsgált felül Baranya, Fejér, Somogy, Tolna, Veszprém, Zala vármegyékben. A szempontok között ezúttal „a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek ismertetésére, a kisebbségi iskolában való oktatás módozatainak és elveinek tisztázására, a követendő pedagógiai- és didaktikai eljárások kidomborítására, a két nyelv arányos, párhuzamos és helyes használatára, az iskola életében megnyilvánuló általános szellem, valamint az iskola helyi hatóságai, szintúgy a tanerők és a nép között fenálló viszony megismerésére” fordított figyelmet. Tekintettel arra, hogy az ekkor látogatott iskolák legtöbbször német többségű községben volt, Balázs kitért ezek vonatkozásában arra, hogy a nép és a tanítók közötti „bensőséges lelki találkozás” a *Volksbund* (*Volksbund der Deutschen in Ungarn*, a továbbiakban: *Volksbund* vagy Magyarországi Németek Szövetsége)⁵⁸⁶ tevékenysége folytán a legtöbb helyen hiányzik, a helyzet egyre rosszabb, amelyet kölcsönös engedékenységgel javítani lehetne. Hosszan elemzi ennek lehetőségeit, kitérve a magyar nyelv oktatásának szerepére is a helyi magyar-német viszonyban, azonban továbbra is elfogulatlanul és objektívan szemlélve a helyzetet azt állítja, hogy „Ezt nem tartom lehetetlennek, ha a *Volksbund* szervezetében élő németiség nem téveszti össze a népi

⁵⁸⁵ MNL BaML XIV. 70. 6/1941.

⁵⁸⁶ A *Volksbund* tevékenységéről lásd például: Vitári, *Volksbund és ifjúság: Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből, 1925-1944*; Vitári, *A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon mint identitást erősítő intézmény*; Vitári, *Volksbund és Német Ifjúság*.

lelkiséget a hazafias szellemmel, viszont faluvezető intelligenciánk meg tud szabadulni ama benne mélyen gyökerező és mégis téves hittől, hogy a magyar nyelv tanítása és tanulása más nyelvű polgártársaink közt egymagában biztosíték a nemzethűségre és hazafiasságra, hogy vele megtettünk mindent, nélküle semmit.” Az egységes rendszerű oktatás helyzete ekkor már úgy tűnt, kedvezően alakul, a tanerők német nyelvtudása fejlődött, azonban hozzátette, hogy az – ekkor már előkészítés alatt álló – 700/1941. sz. M.E. rendelet keresztülvitele esetén még sok lesz a tennivaló ezen a téren: a tanítók nyelvtudását még emelni kell, tanfolyamokat kell szervezni számukra a kormány részéről, a nyelvtudás alapján tanerők átosztása lesz szükséges, a felügyeletet ellátó hatóságok munkája e tekintetben is nagyobb hangsúlyt kell kapjon, továbbá az éppen megvalósítási szakaszban lévő nyolcosztályos iskola felső tagozatának rövidebb szorgalmi ideje is kérdéseket vet fel a nyelvi szempontok érvényesítésénél. Előrevetítette, hogy *„a 700/1941. M.E. sz. r. életbeléptetése esetén a szükséges nyugalomnak végleges elérése és biztosítása érdekében mind a nép-, mind az iskolai helyi hatóságok, a tanerők, valamint közigazgatási hatóságok részéről a legmesszebbmenő tárgyilagosságra és őszinteségre lesz szükség, mert csak így sikerülhet a kisebbségi igényeiben sokszor szélsőségekben mozgó nép követeléseit és a nemzeti gondolat védelmében megtalálni azt a megnyugtató megegyezést, amely a további összhang nélkülözhetetlen ígérete, illetve biztosítéka.”* Ezekon kívül jelentésében említést tett még ismét az iskolaépületek állapotáról, valamint kitért a tanterv megvalósításának és a tankönyvek terjedésének nehézségére.⁵⁸⁷

Az egységes rendszerű oktatás megvalósításával kapcsolatban a megfelelő nyelvtudású tanerő hiányából indult ki egy összetettebb ügy a hirdi iskolánál 1941 elején. A *Volksbund* útján helyi lakosok beadványt nyújtottak be a minisztériumhoz, amely intézkedésre kérte fel *Balázst*,⁵⁸⁸ aki ezt követően az iskolaszékhez fordult. Kérte, hogy hívják össze az érintetteket látogatása alkalmára, hogy a helyzetet tisztázhassák helyszíni vizsgálata során. Ebbe a körbe tartoztak egyrészt azok a helyi lakosok, akik panasszal fordultak a miniszterhez, másrészt az iskolaszék azon tagjai, akik szintén (különálló) panasszal éltek. E vizsgálat eredményéről beszámolt a miniszternek: egy tanerős iskoláról van szó, az állás éppen betöltés alatt áll, a tanítás szünetel. A tanulók anyanyelvi meghatározásában *Balázs* hibát fedezett fel, ugyanis a felvételi napló szerint 45 magyar, 16 német és 1 horvát gyermek volt beírva az iskolába, azonban ez nem állt összhangban az iskolaszéki elnök és a községi bíró adatszolgáltatásával, miszerint a község lakosságának 60-65%-a német, ebből arra következtetett, hogy a beíratást végző akkori tanerő önkényesen járt el – ezt támasztja alá az iskolában a vizsgálatkor

⁵⁸⁷ MNL BaML XIV. 70. 105/1941.

⁵⁸⁸ MNL BaML XIV. 70. 32.001/1941 Eln.E.

megkérdezett tanulók anyanyelvükről való nyilatkozata is, amely szerint 24 gyermek magyarnak, 30 németnek vallotta magát. A lakosság megosztott magatartásának okát inkább a korábbi tanítóválasztás során felmerült személyes ellentétekben, mintsem a nyelvre vonatkozó elvi kérdésekben látta. A német szülők beérnék a magyar nyelvű tanítás mellett német nyelvi tárgyak oktatásával, a magyarok viszont egy olyan tanítót választanának meg éppen, aki nem tud németül, tehát ez az elképzelés nem vezetne eredményre. Az ideális megoldásnak az iskola két tanerőssé fejlesztését látta, amely a nyolcosztályos rendszer bevezetésével, a tanulók nagyobb számára tekintettel egyébként is indokoltá válik. Anyagi okokból azonban ez nem volt megvalósítható, így a tanulók együttes oktatására kellett megfelelő módot találni. Ez lehetséges is volt, mivel a német tanulók is jobban beszéltek magyarul, mint németül és szüleik is megelégedtek azzal, hogy a németet nyelvi tárgyként oktassák. Erre hivatkozva *Balázs* javasolta a 11.000/1935. M. E. rendelet 3. §-ának⁵⁸⁹ alkalmazását, azaz az anyanyelvi és szülőföldismereti tantárgyaknak, valamint a számtani, természeti és gazdasági ismereteknek a tanulók anyanyelvén, jelen esetben németül történő oktatását amellelt, hogy az új tanító megválasztásának a jóváhagyását, valamint fizetésekiegészítő államsegélyét is a német nyelvtudástól tegyék függővé.⁵⁹⁰

A *Volksbund* igyekezett határozottan fellépni a német nyelvű tanítás ügyében, azonban arra is találunk példát, hogy olykor túlzásba esett a helyi német lakosság igényeihez képest, így például Egerágon, ahol a németek a lakosság 25%-át tették ki, azonban a magyar lakossággal szoros együttélésük nyomán a gyermekek együtt jártak iskolába és így németül is alig tudtak már. Ebben a keretben a *Volksbund* kérése – amely nem is nevezhető túlságosan messzemenőnek más községekhez viszonyítva – az egységes oktatási rendszerben a német tanulók külön csoportban való oktatására irányult. A helyi körülmények között azonban a külön csoportot *Balázs* nem tartotta célszerűnek mind a gyermekek, mind a tanítók gyenge német nyelvtudása folytán. Szükségesnek tartotta, hogy „a 11.000/1935 M.E. sz. r. 3. §-ában biztosított és ezentul komolyan foganatosítandó kisebbségi nyelvtanítással a tanulók a német nyelvben szóban és írásban” megerősödjének, ezt követően tudnak boldogulni az egységes rendszerben, ezalatt az idő alatt a tanerők is fejleszthetik német nyelvtudásukat. A szülők és a

⁵⁸⁹ A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról, 3. § (1) Azokban a községekben, amelyekben kisebbségi nyelvű népiskolai oktatás nincsen, de az egy és ugyanazon nyelvi kisebbséghez tartozó legalább 20 mindennapi tanköteles gyermek szülei (gyámjai) ezt kívánják, ezeknek a gyermekeknek számára a népiskolában az anyanyelvi ismereteket az 1. § (3) bekezdése b) pontjában meghatározott keretben tanítani kell.

⁵⁹⁰ MNL BaML XIV. 70. 5/1941.

Volksbund ezt az átmeneti megoldást elfogadták azzal, hogy pár év elteltével határoznak majd arról, hogy ezt a rendszert fenntartják vagy áttérnek egységes oktatási rendszerre.⁵⁹¹

6. 4. 2. A teljes anyanyelvi oktatás

„Olyan községekben, ahol a nem magyar tanítási nyelvű tagozat mellett magyar tanítási nyelvű iskola is működik, különös figyelemmel kutattam a kettő közötti érintkezési viszonyt, ügyelve mindenkoron a nemzeti sorsközösség felé vezető út szorgos egyengetésére, mert ilyen községekben ez a körülmény szerény meglátásom szerint megkülönböztetett odaadást kíván.”
(Balázs Ferenc, 1942)⁵⁹²

A megvalósítás hiányosságai mellett, amelyekre jelentéseiben *Balázs* igen részletesen felhívta a vallás- és közoktatásügyi miniszter figyelmét, nemzetiségi szempontból az egységes oktatási rendszer bevezetése sem bizonyult elegendőnek, így többek között a *Volksbund* támadásaira is reagálva szükséges volt a teljes (jelen esetben német) anyanyelvi oktatás bevezetése, amely 1941-ben történt meg. A bevezetés tervéről a minisztérium *Balázst* 1941. január 3-án már tájékoztatta, amikor az a németbólyi római katolikus felekezeti iskoláról szóló felülvizsgálati íven feltüntette, hogy az iskolában működő tanítás „*sem a tiszta magyar tannyelvű iskolának, sem az egységes oktatási rendszernek nem felel meg.*”⁵⁹³ Erre válaszul a miniszter rendeletéből a miniszteri osztálytanácsos tájékoztatta, hogy a helyzet rendezésére irányuló intézkedéseket egyelőre nem tart szükségesnek, „*mert a németbirodalmi kormány és a m. kir. kormány között létrejött bécsi egyezmény alapján előreláthatóan új oktatási rendszer bevezetésére kerül a sor.*”⁵⁹⁴ Ugyanígy tájékoztatta a minisztérium a gyódi római katolikus felekezeti iskola esetében is⁵⁹⁵, ahol ugyan csupán 7 magyar anyanyelvű tanuló volt 56 német mellett, de utóbbiak mindegyike is beszélt magyarul, ezért *Balázs* arról számolt be, hogy az iskolaszéki elnök és a tanerők az egységes rendszer helyett tiszta magyar nyelvű tanítást kívánnak, viszont a tanulók – bár magyarul tudnak – szüleikkel és egymással való érintkezésben a németet használják, ezért „*a tiszta magyar nyelvű tanítás nem indokolt, hanem a német anyanyelv valamilyen formában való szolgálata szükséges.*”⁵⁹⁶

⁵⁹¹ MNL BaML XIV. 70. 14/1941.

⁵⁹² MNL BaML XIV. 70. 16/1942.

⁵⁹³ MNL BaML XIV. 70. 141/1940.

⁵⁹⁴ MNL BaML XIV. 70. 173.307/1940 Eln.E.

⁵⁹⁵ MNL BaML XIV. 70. 173.024/1940 Eln.E.

⁵⁹⁶ MNL BaML XIV. 70. 131/1940.

Az anyanyelvi oktatás bevezetése az egységes oktatási rendszerre épült, az azzal működő egyes iskoláknak kellett átalakulniuk teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Az anyanyelvi oktatás bevezetésének keretét a 700/1941. M. E. rendelet⁵⁹⁷ adta, amely alapján az ezt követően azokat a tárgyakat, amelyeket eddig magyarul oktattak, ettől kezdve az adott kisebbségekhez tartozó gyermekek anyanyelvén kellett tanítani. Ugyanakkor lehetőség volt a korábbi egységes rendszer szerinti tanítás fenntartására is, amennyiben azt a szülők kérték; erről a vallás- és közoktatásügyi miniszter a miniszterelnökkel egyetértésben, a helyi viszonyok figyelembevételével volt jogosult dönteni. Az egységes rendszer teljes anyanyelvi oktatással szemben való fenntartására a levéltári iratokban példákat is látunk, e tekintetben is rendkívül fontos volt *Balázs* munkája, hiszen a „*helyi viszonyok figyelembevétele*” általa tudott megvalósulni.

E rendeletet egészítette ki és pontosította a vallás- és közoktatásügyi miniszter 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelete a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról, amellyel teljes anyanyelvi oktatást vezetett be meghatározott iskolákban. Mielőtt ennek részleteire rátérnénk, a teljes kép érdekében fontos megemlíteni az ezt közvetlenül megelőző 25.360/1941. sz. V. K. M. rendeletet,⁵⁹⁸ amely a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról rendelkezett. Ez jelentette az alapot az ún. szórvány magyar, tehát nem magyar többségi lakosságú községben élő magyar gyermekek iskoláztatása során. A rendelet 1. §-a értelmében a „*Magyarország területén lakó olyan magyar anyanyelvű iskolaköteles gyermeket, aki nem magyar anyanyelvű környezetben él, magyar iskolai tagozatban, vándortanító útján, magyar internátusban, vagy egyébként magyar anyanyelvű környezetben elhelyezve kell iskoláztatni.*” Ez alapján erre irányuló szervező munkálatok sokaságával találkozhatunk a levéltári iratok között az 1941-es évre vonatkozóan, mivel a többségi lakossághoz igazodóan kialakított teljes anyanyelvi oktatás bevezetése több községben ahhoz vezetett, hogy a magyarok iskoláikból kiszorultak. E témakör részletezése azonban szorosan nem kapcsolódik jelen értekezéshez.⁵⁹⁹

A 25.370/1941. sz. V. K. M. rendelet⁶⁰⁰ 1. § (1) bekezdése alapján át kellett térni a teljes anyanyelvű oktatásra és az eddig magyar nyelven tanított tárgyakat is anyanyelven kellett

⁵⁹⁷ A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=312&layout=s.

⁵⁹⁸ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s.

⁵⁹⁹ Balázs Ferencnek a szórvány magyar gyermekek iskoláztatásának ellenőrzésével kapcsolatos tevékenységéről lásd: Niklai, A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben.

⁶⁰⁰ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s.

oktatni azokban az iskolákban, amelyekben a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek oktatása egységes rendszer szerint történt az 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelet alapján. A (2) bekezdés rögzítette, hogy melyek azok az iskolák, ahol be kell vezetni a teljes anyanyelvi oktatást, ezek jegyzékét csatolták a rendelethez. A csatolt jegyzék értelmében összesen 372 iskola alakult át teljes anyanyelvi oktatási rendszerűvé. Mivel a legtöbb iskola a Dunántúlon alakult át, a *Balázs* által látogatott ilyen iskolák az országos számnak jelentős részét jelentették, mindezek alapján jelentései igen reprezentatívnak nevezhetők országos viszonylatban is. A megyék számadatai közül magasan kiemelkedik Baranya, ahol 108 iskolát nevezett meg a rendelet. A második helyen állt Tolna 62 iskolával, ezt követte Pest-Pilis-Solt-Kiskun megye 45 iskolával, majd Veszprém 24, Sopron 24, Győr, Moson, Pozsony 20, Fejér 17, Somogy 14, Bács-Bodrog 13, Vas 13, Komárom 12, Csanád, Arad, Torontál 6, Esztergom 6, Nógrád 3, Bars és Hont 2, Zala 2, Bihar 1 iskolával szerepelt a jegyzékben. Az iskolák jellegét tekintve elmondható, hogy a legtöbb, amelynek teljes anyanyelvi oktatással kellett a továbbiakban működnie, felekezeti iskola volt; ez Baranyában a következőképpen alakult: 81 római katolikus, 15 evangélikus és 1 református (tehát összesen 97 felekezeti iskola) mellett csupán 9 községi és 2 állami iskolát érintett az átszervezés.

A rendelet 2. § (1) bekezdése értelmében – a 700/1941. M. E. rendelethez is igazodva – lehetőség volt arra, hogy a rendelethez csatolt jegyzékben feltüntetett iskolák esetében a teljes anyanyelvi oktatás bevezetése helyett megőrizték az egységes rendszer szerinti (tehát kisebbségi anyanyelvi és magyar nyelvű vegyes) oktatási rendszert. Erre legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme alapján volt lehetőség, amelyet 1941. augusztus 25-ig kellett benyújtaniuk az illetékes tanfelügyelőn keresztül a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.⁶⁰¹ Ugyanezen szakasz (2) bekezdése értelmében a miniszter az említett kérelem alapján az iskola oktatási rendszerének megállapítása végett titkos szavazást rendelhet el a nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselőinek részvételével. Fontos megjegyezni, hogy a kérelem alapján elrendelhető titkos szavazás ezen esete a nem magyar anyanyelvűek gondviselőire vonatkozott, akiknek belátására volt bízva, hogy gyermekük számára a teljes (saját) anyanyelvi oktatást szeretnék biztosítani, ezzel nemzetiségükhöz való kapcsolatot és annak megfelelő identitásukat erősítenék vagy pedig szükségét érzik az egységes rendszer

⁶⁰¹ A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról 2. § (1) Ha az 1. §. (2) bekezdése alá eső községben (népiskolához tartozó körzetben) a nem magyar anyanyelvű gyermekek közül legalább húsznak a gondviselői a gondviselésük alatt álló gyermekek számára a 700/1941. M. E. sz. rendelet 3. §-a alapján az eddig követett vegyes tannyelvű, egységes oktatási rendszer fenntartását kérik, erre vonatkozó, kérelmüket az 1941. évi augusztus hó 25. napjáig kell a kir. tanfelügyelőnél benyújtani; a kir. tanfelügyelő a kérvényt haladéktalanul felterjeszti a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez.

fenntartásának, amely által bizonyos tárgyakat magyar nyelven tanulnak továbbra is gyermekeik, ezzel esetlegesen megkönnyítik későbbi boldogulásukat Magyarországon. Előnye és hátránya mindkét változatnak lehetett, ezért volt fontos a lépés az, hogy ennek eldöntését a szülőkre bízta a minisztérium, biztosítva választási szabadságukat.

A hercegszentmártoni római katolikus felekezeti jellegű iskola esetében arra látunk példát, hogy a rendelet 2. § (1) bekezdésében megállapított minimum számtól (azaz legalább húsz érintett tanköteles gyermek gondviselőinek a kérelme) nem is tértek el. A *Volksbund* – amely igen aktívan szemmel tartotta azokat az iskolákat, ahol teljes német anyanyelvi oktatásra kellett áttérni – 1941-ben panaszt tett az iskola ügyében, amelyben kifejtette, hogy *„Hercegszentmártonon annak ellenére, hogy az idevonatkozó törvényes rendelkezések értelmében a tiszta német tannyelvet kellene bevezetni, vagy legalább is egy átmeneti oktatást életbe léptetni, minden maradt a régiben.”* A minisztérium erre válaszolva sürgette a német oktatásra való áttérést, hozzátéve, hogy a vegyes tanítási rendszer fenntartására irányuló kérvényt – amelyet a rendelet 2. § (1) bekezdésének megfelelően benyújtottak ugyan – csupán 19 hercegszentmártoni tanköteles gondviselője írta alá, ennek megfelelően azt nem lehetett figyelembe venni az átalakulás során.⁶⁰²

Akadtak olyan települések, ahol a helyi német lakosság szólalt fel azért, mert a községükben a teljes német anyanyelvű oktatási rendszerre át kellett volna térni, mivel a vegyes tanítási rendszer fenntartása iránt a tankötelesek szülei nem nyújtottak be szabályszerű kérvényt. Erre példaként hozható a baranyaszentgyörgyi római katolikus iskola tanulói szüleinek, illetve az egyházközségi képviselőtestület tagjainak jelentése illetve kérelme, amelyben kifejtették, hogy a tanító *„nem tartja be a miniszteri rendelkezést”*, azaz nem tért át a teljes német nyelvű oktatási rendszerre, nem tanítja németül a gyermekeket, és hozzátették, hogy meggyőződésük szerint – noha a tanító is német származású – nem is lenne képes megfelelően németül oktatni, *„de a legnagyobb hiba ott van, hogy nem is akar németül tanítani”*.⁶⁰³

A kérelmekre vonatkozó példákat követően a szavazás menetét érdemes feltárni helyi vonatkozásban. A szavazást a rendelet 2. § (2) bekezdése szerint *„külön bizottság bonyolítja le; a bizottság elnökét a vallás- és közoktatásügyi miniszter küldi ki, egyik tagját a községi előjáróság saját kebeléből választja, a másik tagját az érdekelt nem magyar anyanyelvű gyermekek gondviselői bízzák meg. Ha a népiskola egyházi hatóság alatt áll, a szavazatszedőbizottságba a községi előjáróság tagjai helyett egy tagot az egyházi főhatóság*

⁶⁰² MNL BaML XIV. 70. 2886/1941, 1618/1941.

⁶⁰³ MNL BaML XIV. 70. 1052/1942.

küld ki.” A szavazás eredménye alapján a vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskola, vagy annak része vagy tagozata tekintetében az egységes oktatási rendszer fenntartásáról rendelkezett. A minisztérium 1941 novemberében kereste fel *Balázst* a Baranya vármegyében tartandó szavazások tárgyában. A rendelet felhatalmazása alapján meghatározta, melyek azok a népiskolák, amelyek tekintetében titkos szavazás szükséges: Bezedek, Nagybudmér, Sárook, Villánykövesd, Virágos, Hercegtöttös, Versend, Kisujbánya, Gorica és Kátoly. Gorica kivételével, amely állami iskola volt – Baranya tekintetében az elsők között hoztak létre itt állami iskolát a századfordulón –, az iskolák római katolikus felekezeti jellegűek voltak, és Kátoly kivételével, amely esetében sokac tagozatról volt szó, német tagozatba beírt tankötelesek szülői részéről történt a szavazás.⁶⁰⁴ Ebben a körben december 29-én (két nappal a szavazások utolsó lehetséges időpontja előtt) változást jelentett be a minisztérium: Goricát törölni kell, Szajk római katolikus iskoláját pedig fel kell venni a listára.⁶⁰⁵ A hivatalos értesítés e megkétszerezésének élet valamelyest csökkenti az, hogy informálisan valószínűleg ez már letisztázott volt, mivel a bizottságok tagjainak kijelölése során mind az egyházi, mind a világi hatóságok már Gorica helyett Szajkot említették december elején.⁶⁰⁶ A minisztérium *Balázst* hatalmazta fel – az érdekeltekkel, azaz a tanfelügyelővel egyetértésben, valamint a pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő és a *Volksbund* pécsi megbízottja meghallgatását követően – az időpontok kitűzésére belátva azt, hogy központilag meghatározni ezeket lehetetlen és nem is célszerű. Az időpontokat úgy kellett megállapítani, hogy december 31-ig befejeződjenek a szavazások. A rendelet fent idézett bekezdésének megfelelően a vallás- és közoktatásügyi miniszter kijelölte *Balázst* a lebonyolító bizottság elnökének. A többi tag tekintetében a rendelet egyrészt előírta, hogy egyházi iskolák esetében a bizottság egy tagját az egyházi főhatóság küldi ki, ennek megfelelően a miniszteri tájékoztatásban szerepel, hogy ennek megtételére felkérte a pécsi római katolikus megyéspüspököt; másrészt kijelölhetnek a községek is képviselőt, erről való intézkedésre a tanfelügyelőt bízta meg a miniszter, valamint a *Volksbundot* is tájékoztatta, hogy *Balázs* megkeresésére jelöljön ki tagot a bizottságba.⁶⁰⁷ A pécsi egyházmegyei főtanfelügyelő hamarosan meg is küldte *Balázsnak* a névsort, hogy mely iskolához kit küld ki a szavazást lebonyolító bizottságba – a legtöbb esetben plébánost jelölt meg.⁶⁰⁸ A tanfelügyelő is tájékoztatta *Balázst* a községek képviselőiről, akik minden esetben körjegyzők voltak.⁶⁰⁹ A

⁶⁰⁴ MNL BaML XIV. 70. 33.832/1941. Eln.E.

⁶⁰⁵ MNL BaML XIV. 70. 33.867/1941 Eln.E.

⁶⁰⁶ Lásd MNL BaML XIV. 70. 2894/1941 tanf.; 4208/1941.

⁶⁰⁷ MNL BaML XIV. 70. 33.832/1941. Eln.E.

⁶⁰⁸ MNL BaML XIV. 70. 4208/1941.

⁶⁰⁹ MNL BaML XIV. 70. 2894/1941 tanf.

titkos szavazáson csak az 1941/1942. tanévre beiratkozott, német (Kátoly esetében sokac) anyanyelvű mindennapi tanköteles gyermekek szülői, gondviselői vehettek részt; az anyanyelv illetve nemzetiségi hovatartozás tekintetében az illető kifejezésre juttatott elhatározása volt irányadó, tehát az a szülő vehetett részt a szavazáson, aki magát német (illetve sokac) anyanyelvűnek tartotta.⁶¹⁰ *Balázs* ennek megfelelően tájékoztatta az iskolaszéki elnököket a szavazások időpontjáról és menetéről a fentiek alapján, hozzátéve, hogy a gyermekek apjának mint a család fejének megjelenését kéri, az ő elháríthatatlan akadályoztatása esetén helyettesítheti őt az édesanya, mindkettőjük elhalálózása vagy máshol való tartózkodása esetén a gyermek gyámja vagy nevelésével megbízott személy jelenjen meg.⁶¹¹ December 17-én *Balázs* megírta jelentését a szavazások eredményéről a miniszternek; ez alapján 5 község (Nagybudmér, Sárok, Virágos, Hercegtöttös, Versend) át kívánt térni teljes német tanítási nyelvre, míg 4 község (Bezedek, Villánykövesd, Kisujbánya, Szajk) a vegyes tanítási nyelv mellett szavazott, Kátoly pedig magyar tanítási nyelvet választott. Utóbbihoz hozzáfűzte, hogy itt eddig is magyar nyelven folyt az oktatás. Beszámolt arról is, hogy a *Volksbund* állítólag igyekezett előzetesen hatást gyakorolni a lakosságra, azonban *Balázs* véleménye szerint ennek befolyásoló ereje nem mutatkozott.⁶¹²

A baranyai szavazásokhoz érintőlegesen kapcsolódik a gorikai tanító magatartásáról szóló jelentések vizsgálata, mivel ez magyarázatot szolgáltat arra a körülményre, hogy miért vették le Goricát a szavazást tartandó községek listájáról. E tanító kapcsán 1941 decemberében panasz merült fel az erőszakos németesítési szándékai miatt. Az óvatos politikai hozzáállást mutatja, hogy több levélváltás történt a minisztérium, a tankerületi főigazgatóság, illetve a tanfelügyelőség között, amelyben tapintatosan igyekeztek feltárni az esetet. A helyi körjegyző részletesen beszámolt a tanító magatartásáról: a *Volksbund*ba való belépésre a tanulókat többször igyekezett rábírn; azt a kijelentést tette a népnek és a gyermekeknek, hogy neki csak németül köszönjenek („*Sieg, Heil!*”); az iskolában a vegyes tanítás ellenére egy héten egyszer tart magyar írást és olvasást, ezen felül mindent németül oktat; amikor a községben népszámlálást tartottak, igyekezett azt befolyásolni azzal, hogy megmagyarázta, hogyan kell kitölteni a nemzetiségi rovatot, hangsúlyozva, hogy „*senki ne szégyellje beírni, hogy német, ők a világ első nemzete és erre csak büszkék lehetnek!*”; az iskolában betiltotta a magyar beszédet, német dalos könyvet vetetett a gyerekekkel. A tanítási nyelvről való titkos szavazás során már

⁶¹⁰ MNL BaML XIV. 70. 33.832/1941 Eln.E.

⁶¹¹ MNL BaML XIV. 70. 135/1941.

⁶¹² MNL BaML XIV. 70. 135/1941 (megjegyzés: Balázs Ferenc az iskolaszéki elnököknek valamint a Vallás- és Közoktatásügyi Miniszternek címzett levele ugyanazon a számon – 135/1941 – van iktatva, azonban két külön dokumentumot jelöl.).

korábban kihívta a *Volksbund* képviselőjét és közösen igyekeztek befolyásolni a szülőket, hogy német tagozatra adják le voksukat; ennek ellenére 20-ból 16 szavazat a magyar tanítási nyelvre érkezett, de ő mégis úgy döntött, németül fog tanítani – más kérdés, hogy a szavazások fenti vizsgálata során kiderült, hogy Gorica esetében végül egyáltalán nem is kellett volna szavazást tartani, mivel a kijelölt községek listájából kivették; lehetséges, hogy ebben az érintett tanítónak volt szerepe, mivel jelen jelentés arról számol be, hogy a szavazást követően „*Budapestre utazott és a szavazási eljárást megfellebbezte*”. A feljelentést követően a következő tanév kezdetén már arról számolnak be jelentések, hogy az iskola tanító nélkül maradt, mivel az érintett állásáról eltávozott, „*anélkül, hogy az állásról lemondott volna*”.⁶¹³

A szavazások lebonyolítását végző bizottság elnöki tisztségére *Balázst* nevezték ki Tolna vármegyében is.⁶¹⁴ A tolnai események részletezésétől eltekintve egy körülményre érdemes felhívni a figyelmet: a bonyhádbörzsönyi iskolánál lefolytatott szavazásról *Balázs* különjelentést terjesztett fel a minisztériumhoz, amelyben a *Volksbund*dal kapcsolatban több aggályos esetre is utalt. Az egyik ilyen tényező a *Volksbund* kiküldöttjeinek a szavazást 1-2 nappal megelőző érkezése a községbe, ahol „*a lakóssággal közvetlenül a legbizalmasabb érintkezésbe léptek, ami a befolyásolásmentes szavazás szempontjából nem megnyugtató. Sőt a központjukból kapott írásbeli megbízatásuk nemcsak a szavazáson való jelenléttel bizza meg őket, hanem annak előkészítésére is felhatalmazza őket, ami pedig a törvényes rendelkezéssel szöges ellentétben áll, és azt teljesen megengedhetetlennek tartom*”; a másik pedig az, hogy a bonyhádbörzsönyi kiküldött feleségével jelent meg, az asszony a szavazásra jogosultak között helyet foglalt, majd *Balázs* mint bizottsági elnök szavazásra jogosultságról szóló tájékoztatását – amely arra is irányult, hogy a szavazásra nem jogosultak hagyják el a termet – követően helyén maradt, így kiprovokálva a személyes felszólítást a távozásra. Utóbbi azért bír jelentőséggel, mert jelenléte és maga a helyzet alkalmas volt a szavazók akaratának befolyásolására, „*ami a szavazás eredménye után ítélve elég valószínűnek látszik*” – írta *Balázs*.⁶¹⁵

Az anyanyelvi oktatás megvalósításához értelemszerűen szükséges volt a nyelvi szempontból megfelelően felkészült tanítók alkalmazása. Ennek biztosítása érdekében a minisztérium jelentéseket készíttetett – először 1939-ben, majd 1940-ben az egységes rendszerű iskolák vonatkozásában, a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követően tanévente ismétlődően –, tekintettel arra, hogy gondoskodni kívánt a megfelelő tanítók rendelkezésre

⁶¹³ MNL BaML XIV. 70. 2807/1942.

⁶¹⁴ MNL BaML XIV. 70. 33.605/1941 Eln.E.

⁶¹⁵ MNL BaML XIV. 70. 125-1/1941.

állásáról, akik képesek arra, hogy adott kisebbségi nyelven tanítsanak. Ennek megfelelően a tanfelügyelőségeknek jelentést kellett készíteni név szerint az egyes tanítókról: kik azok, akik az anyanyelvi oktatást ellátni nem tudják és az iskola esetleges magyar tagozatának vezetésével sem foglalkoztathatók; megfelelő nyelvtudás híján kisebbségi nyelvű oktatást ellátni képtelenek és ezért más állomásra áthelyezendőek; ezek figyelembevételével mellett mely állami népiskolához hány állami helyettes tanerőt, nem állami iskola esetében kiegészítő tanerőt kellene beosztani, hogy az anyanyelvi oktatást zavartalanul végezhessek.⁶¹⁶ *Balázs* mind összegző, mind eseti jelentéseiben kitért ugyanezen szempontokra. A jelentések alapján vegyes képet kapunk: több helyen megvolt a szükséges nyelvtudás, néhány esetben pedig a tanítók ígéretet is tettek képességeik fejlesztésére, azonban akadtak olyan iskolák is, ahol a tanító a kisebbségi nyelven való oktatásra képtelennek bizonyult, így áthelyezés és új tanító alkalmazása volt szükséges.⁶¹⁷

A nyelvtudás körében – magyar oldalról – érdekes kitérni a *Volksbund* által fenntartott iskolákra, ahol a probléma nem a német, hanem a magyar nyelvtudás hiányában állt, amelyet a tanítóktól elvártak teljes német nyelvű oktatási rendszer esetében is. A kercesligeti *Volksbund* fenntartású iskola 1943. március 11-én történt felülvizsgálatáról szóló jelentésében *Balázs* beszámolt arról, hogy a tanulók két csoportban, egy alsó és egy felső tagozatban tanulnak két tanerővel, akik közül az egyik csak gyengén tud magyarul és tanítói képesítését is csupán a folyó tanév végén akarja megszerezni. A német anyanyelvi oktatást kielégítő eredményűnek találta, azonban a tanulók magyar nyelvtudása rohamos visszaesést mutatott. Ezzel együtt a „magyar nyelv és a magyar nemzeti gondolat meglátásom szerint nem részesül oly melegen, amilyen az édes hazánk bármilyen jellegű népiskolájától elvárható és megkövetelhető.” Ennek részletezése során kifejtette, hogy se az iskola épületén, se a tanteremben nincsen magyar címer, a tanteremben *Adolf Hitler* képe *Horthy Miklós* kormányzóéhoz képest sokkal hangsúlyosabb, valamint feltűnő a német birodalom térképe is. A felső tagozatban egyáltalán nem gyakorolják a magyar olvasást, nincs magyar olvasókönyv, viszont a magyarországi német tankönyvek mellett még német kiadású olvasókönyvet és számtankönyvet is használnak. A tanerőket és az iskola vezetőjét figyelmeztette a hiányosságokra, azonban hozzátette: „Mindezek ellenére szükségesnek látom az iskola további működésének az ellenőrző közegek által való beható, következetes megfigyelését egyrészt abból a szempontból, hogy az említett fogyatékoságokat kiküszöböljék-e, másrészt hogy további nevelő-tanító munkájukban a tanerők a magyar nemzeti életbe való beilleszkedés

⁶¹⁶ MNL BaML XIV. 70. 134.910/1939 IX.ü.o., 171.684/1940 Eln.D.ü.o., 33.357/1941 Eln.E.

⁶¹⁷ Lásd például MNL BaML XIV. 70. 1463/1939, 1896/1940, 1097/1941, 292/1942, 1855/1943, 1605/1944 tanf.

*szempontjából nagyobb készséget tanusítanak-e és így egyész működésük a hazafias nevelés szempontjából a követelményeknek megfelel-e”.*⁶¹⁸

A szintén a *Volksbund* által fenntartott, romonyai iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy az iskola alacsony szinten működik. A tanítás ugyan már harmadik éve németül folyik, viszont a tanulók német nyelvtudása igen gyenge, emiatt az oktatás nem hatékony. Az iskolában nehézséget okoz a tanerők sűrű váltakozása is; a felülvizsgálat idején működő tanító ugyan lelkiismeretes, felkészületlen és magyar nyelvtudása is hiányos.⁶¹⁹

A nyelvtudásban fellelhető hiányosságok enyhítésére *Balázs* – ahogyan arra már az 1938/1939-es tanévben, első összegző jelentésében is utalást tett – több konkrét esetben javasolta a teljes anyanyelvi, illetve korábban az egységes rendszerű oktatás bevezetése helyett a magyar tanítási nyelv fenntartását a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-a alapján, amelyre konkrét példaként szolgál a következő, 1943-ban rögzített eset. A bőszenfai római katolikus felekezeti iskola a háború éveiben – hivatalosan egységes rendszerű oktatási rendben – tanerőhiánnyal küzdött, majd 1941-től teljes német anyanyelvi oktatásra kellett volna áttérnie. A két tanerős iskola második tanítói posztját harmadik éve pályázó hiányában nem tudták betölteni, majd az első tanítót is katonai szolgálatra hívták be, így sűrűn tanerő nélkül volt az iskola, esetenként a lelkész önkéntes munkája nyomán volt csupán tanítás. A tannyelv tekintetében a problémát az jelentette, hogy a meglévő tanító saját bevallása szerint németül gyengén tudott, teljes anyanyelvi tanításra képtelennek vallotta magát. Mivel a tanulók fele magyar anyanyelvű, illetve a németek közül a kisebbek társaiktól hamar megtanulják, a nagyobbak pedig egészen jól tudják már a magyar nyelvet, a szülők is beérnék néhány tantárgy németül való oktatásával, *Balázs* javaslata az volt, hogy a tanítás folyamatosságának biztosítása érdekében a magyar tanítási nyelv fenntartása mellett a 11.000/1935. M.E. rendelet 3. §-ának szerinti rendszert, azaz csak meghatározott tárgyaknak a németül való oktatását vezessék be, amely a tanerők hiányos német nyelvtudása mellett is megvalósítható lenne.⁶²⁰

A nyelvtudásban jelentkező akadályok mellett a tanítók körében nehézséget okozott az is, hogy többször összetűzésbe kerültek a helyi *Volksbund*dal. A német-magyar helyi lakosság viszonyát negatívan befolyásoló tevékenység mindkét oldalról felmerült. A mecsekfalui tanító olyannyira szembekerült a szervezettel, hogy ellene a *Volksbund* panaszt emelt, amelyben azt állították, hogy a tanító „közismert ellensége a *Volksbund*nak és nem kíméli annak vezetőit sem, ahol és amikor csak alkalma van, rágalmazza és durva szavakkal illeti Szövetségünket. Sőt, a

⁶¹⁸ MNL BaML XIV. 70. 22/1943.

⁶¹⁹ MNL BaML XIV. 70. 13/1944.

⁶²⁰ MNL BaML XIV. 70. 98/1943.

*Nagy-Német Birodalom vezetői ellen is felemeli szavát, amikor azokat hazudozóknak és békebontóknak nevezi.*⁶²¹

Balázs 1942 decemberében a vepródi állami iskolával kapcsolatban említette, hogy az oda kiküldött helyettes tanító „egyre azt hangoztatja, hogy őt titkos megbízatással küldték ide és ő majd elintézi a Volksbundot. Ezzel a községben a magyarság és németnyelvű lakosság között amugy is eléggé kiéleződött viszonynak nem használ, hanem ellenkezőleg, tapintatlanságával még nem kívánatos módon és formában növeli az amugy is elég nagy surlódási felületet. (...) Mint új tanerő, aki a község többségében lévő német nyelvű lakosság nyelvét alig tudja, így is nehezebben tudja megszerezni a lakosság bizalmát, fölényes, fenyegető hazafiaskodással pedig éppen nem fogja e községben a kívánatos célt szolgálni, mert a magyarsághoz való közeledést általában, de e faluban különösen csak a tapintatos, megértő, bizalomkeltő érintkezéssel és magatartással lehet előmozdítani” Balázs még hozzátette, hogy nem tud az illető tanító titkos megbízásáról, de ha mégis ilyen céllal küldték volna, akkor úgy hiszi, nem a megfelelő személyt választották, hiszen nem rendelkezik azokkal a létfontosságú tanító tulajdonságokkal, amely a hazafias és erkölcsös nevelést elősegítené.⁶²² Az iskola felülvizsgálati lapja arról tanúskodik, hogy a szülők német anyanyelvi tanítót szeretnének az iskolához. A tanerők közül a két hitoktató, illetve az igazgató, aki egyben az első osztályt tanítja, *Balázs* jelentése szerint tökéletesen beszélnek németül, emellett még öt tanító „jól”, az említett helyettes tanító „gyengén”, egy tanerő pedig egyáltalán nem beszél a németet, néhányan viszont szerbül is tudnak. A szülők kívánsága azonban mindenképpen indokolt, hiszen a német nyelvtudás ezen iskolában, ahol 429 tankötelesből 345 német (valamint 76 magyar, 2 szerb, 1 horvát, 5 rutén) anyanyelvű, elengedhetetlen volt. A német tanulók magas számával hozható összefüggésbe, hogy a hazafias nevelés eredményéről *Balázs* úgy nyilatkozott, hogy a „*magyar tagozatban kifogástalan, a német tagozatban a tanerők a szülői ház és a Volksbund sokszor nem kívánatos megnyilatkozásaival kénytelenek viaskodni.*”⁶²³

A *Volksbund* tanítókra gyakorolt hatása fedezhető fel *Balázs* majosi evangélikus felekezeti népiskoláról szóló jelentésében. A helyi tanító a „*Magyarországi Németek Szövetségének híve és beszervezett tagja*” volt, azonban az iskolaszéki elnök elmondása alapján – bár a község lakossága körében felfedezhető a tanító tevékenysége – az iskolában nem érződik felfogásának hatása.⁶²⁴ Azonban a *Volksbund* tevékenysége nyomán több községben erőteljes

⁶²¹ MNL BaML XIV. 70. 34/1941.

⁶²² MNL BaML XIV. 70. 169/1942.

⁶²³ MNL BaML XIV. 70. 169/1942.

⁶²⁴ MNL BaML XIV. 70. 45/1942.

német-irányultság volt érzékelhető. Voltak olyan esetek, amikor magyar szülő német tagozatra járatta gyermekét, németnek vallotta magát, amikor bizonyíthatóan nem volt az. Mivel a szülők voltak jogosultak meghatározni gyermekük anyanyelvét, ennek megfelelően döntöttek a német tagozatba való beírásról is. Ezt kihasználva a *Volksbund* tagjai a szülőket célozták meg tevékenységükkel, nem csupán a németeket, hanem a magyarokat is igyekeztek németesíteni, erre példa a három bolmányi család esete. A kácsfalui evangélikus lelkész – aki a hittant tartotta a bolmányi tanulóknak, a tanító jelentése szerint a gyermekek anyanyelvére tekintet nélkül mindnek németül, ezzel megsértve az 1.797/1914. sz. V. K. M. rendeletet, miszerint a hitoktatásban anyanyelven kell részesíteni minden gyermeket; illetve gót írást is tanított nekik önszorgalomból – és felesége aktívan szerepet játszottak a lakosság német ügynek való megnyerésében. 1942-ben nagyobb ügy kerekedett ebből, helyi hatóságok sorra küldték jelentéseiket a *Volksbund* erőszakosságáról a gyermekek német iskoláztatásával kapcsolatban. E körben például két gyermek édesanyja, aki férjével együtt a községben közismerten magyar származású volt, lányait a német tagozatba íratta be, azt állítva, hogy németek. A helyi magyar tanító felhívta a szülők figyelmét arra, hogy illetékes helyen szerezzenek engedélyt gyermekeiknek a német tagozatban való oktatására, mivel ők ekkor már a magyar tagozatra be lettek jegyezve. Erre reagálva az édesanya az említett evangélikus lelkész feleségéhez fordult, aki mint a *Volksbund* tagja, igen határozott hangvételű levélben, németül oktatta ki az iskolai hatóságokat, hogy a leányok a német nyelvű tagozatba járhassanak. A hölgy tevékenysége valószínűleg többek ellenszenvét kiváltotta, mivel már a tanító is gúnyosabban írta, hogy „*ugy látszik a kácsfalui ág. ev. lelkész úr feleségét tekintik illetékes fórumnak*”. A tanító hangsúlyozta levelében, hogy három magyar családról van szó, akiknek gyermekeit „*német iskolába szánta a Volksbund*”. A gyermekek anyanyelvéről minden tanévben nyilatkoztatni kellett a szülőket, így a tanfelügyelő felhívta a tanítót jegyzőkönyv felvételére a szülők megjelenésével korábbi nyilatkozataikról. Az apa megjelent, de a jegyzőkönyv felvételénél nem volt hajlandó közreműködni; elmondta, hogy ő magyarnak érzi magát, gyermekeit nem azért akarja német tagozatba járatni, hogy „*németek legyenek, hanem télvíz idején a hosszú uttól akarja megkímélni szegény, tehát rosszul öltözött gyermekeit*”. Ezzel együtt a tanító kifejtette, hogy a *Volksbund* vezetői mozgatják a szálakat. A községi jegyző vette fel végül a jegyzőkönyvet, amely szerint az érintett gyermekeknek az édesanyja „*kifogástalan magyar nyelvtudása mellett németnek tartja magát*”. A jegyzőkönyvhöz fűzött jelentésében a jegyző kérte, hogy a „*lelkész feleségének nemzetellenes káros viselkedését*” korlátozzák „*a magyarság, magyar eszme és fennmaradásunk biztosítására*”. Hozzátette, hogy a jegyzőkönyvet aláíró édesanya ugyan „*magát német nemzetiségűnek érzi, ami nem is csoda ily kártékony és nemzetellenes nevelés*

következtében, amilyent felmutat a kácsfalui evangélikus pap felesége, de férje ezen magyarságából kivetkezett asszonynak magyarnak tartja magát, és talán csak Magyarországon nem lehet arra kényszeríteni magyar apa lányát, hogy gyermekét tiszta magyar származása mellett német iskolába járassa...A másik két család, akiről a Volksbund átiratban említés tételik szintén tiszta magyar családok, (...) jelenleg a bolmányi iskola magyar tagozatának növendékei.” Egy hónappal később a Volksbund – immár magyar nyelven, de a szülők nyilatkozatát németül felvéve – ismételten kérte a három család gyermekeinek a német tagozatba való felvételét.⁶²⁵

A magyar és a német lakosság kapcsolatában a nemzeti és hazafias nevelés szimbolikus megjelenésére jelent példát az alábbi eset. Az újfutaki állami népiskola minden termében Horthy Miklós kormányzó képének megfelelő elhelyezésén felül azzal szemben szimmetrikusan, ugyanolyan hangsúllyal (azonos nagyságban, ugyanolyan színű és méretű keretben) helyezték el Adolf Hitler képét is. A különbség a korábbi hasonló esethez képest, hogy míg az a Volksbund által fenntartott, ez magyar állami iskola volt, ami a kérdést némileg árnyalja – amellett, hogy a Volksbund iskolája esetében sem nézték jó szemmel a szimbolikát. Balázs ezt úgy értékelte – miután az aktuális politikának megfelelően kifejezte tiszteletét a Führer iránt -, mint amelyben „lehetetlen meg nem látni a tüntető szándékot és a község lakosainak szemléletét, ami a magyar nemzeti gondolkodásunkra és érzületünkre nem lehet közömbös, még kevésbé megnyugtató”. Hozzátette, hogy könnyebben indokolható lenne a helyzet, ha a másik nagy szövetséges, a Duce képe is kint lenne. A kérdéstről egyeztetett az iskola igazgatójával, aki állítása szerint nem tudott a kép kihelyezéséről, csak utólag vette észre, hogy a Volksbund távollétében azt a termekben elhelyezte. Az aktuális közhangulatról árulkodik, hogy az igazgató úgy érezte, nem is távolíthatja el a képeket, „mert a község hangulatának ismeretében tudja, hogy ez messzire ható felzudulást okozna, őt pedig kivernék a faluból, esetleg agyon is vernék.” A szövetségesi viszonyra tekintettel Balázs – ez alkalommal is körültekintő eljárást tanúsítva – nem adott utasítást a kép levételére, hanem a helyzetet jelentette a miniszternek és tőle kért állásfoglalást. Problémája érezhetően nem önmagában a kép kitételével volt, hiszen ez más iskolákban is előfordult (ugyanakkor kisebb méretben, kevésbé hangsúlyosan), hanem inkább azzal, hogy a magyar hazafias szellemet látta csökkenni a német vezér ilyen mértékű ábrázolásával a magyar kormányzóval szemben.⁶²⁶ Az iskola felülvizsgálati lapján tett megjegyzés szerint a kép kihelyezése összhangban állt a helyi

⁶²⁵ MNL BaML XIV. 70. 2889/1942.

⁶²⁶ MNL BaML XIV. 70. 104/1942.

lakosság magatartásával, ugyanis „*A tanerők azonban a község lakosságával együtt a Volksbund keretében a német nemzeti szocialista életszemléletet vallják és képviselik.*”⁶²⁷

A nemzeti nevelés törekvései szempontjából tanulságos *Balázs* 1942. november 10-én kelt beszámolója a három nyelvű (magyar, német, szerb) Regőce község állami népiskolájáról, amelyet a minisztérium felhívására tett. A minisztérium *Balázs* korábbi, délvidéki magyarságról szóló jelentései alapján részletesebben kíváncsi volt többek között arra, hogy „*1, Mely délvidéki községekben, vagy iskolákban van mostoha helyzetben az ott létesített magyar tagozat. 2, Való-e, hogy ezekben a népiskolákban a nem magyar tagozatok elhelyezése lényegesen jobb. 3, Melyek azok az iskolák, amelyeknek magyar tagozatából a tanerőt elvonták, ugyanakkor, amikor a nem magyar tagozat tanerőlétszáma változatlan maradt.*”⁶²⁸ A regőcei iskola jelentős tanerőhiányban szenvedett, mivel rövid idő alatt felére csökkent a tanítók száma különböző okokból (katonai szolgálat, házasságkötés stb.), így a három különböző nyelvű tagozatra 1-1 tanerő jutott, ezért szükséges volt a hiányzó tanítókat pótolni. Beszámolt arról is, hogy a magyar anyanyelvű tanulók szociális helyzete gyengébb, viszont elhelyezésük lényegében azonos a nem magyar anyanyelvűekkel. A német tagozat tanítójával kapcsolatban arra figyelmeztetett, hogy „*egyéniségében és felfogásában erősen hajlik a német nemzeti szocialista eszmevilág felé, így működése ebből a szempontból (...) megkülönböztetett szemmel tartást követel.*”⁶²⁹

Meg kell említeni, hogy a német lakosság egy része a *Volksbund* tevékenysége ellenére is szeretett volna magyarul tanulni, tekintettel arra, hogy gazdasági okokból, Magyarországon való életvitelüket tekintve ez érdekükben állt. Ezt legjobban Bonyhád esete példázza, amelyről *Balázs* 1942. április 16-i jelentése szolgáltat szempontokat. A bonyhádi evangélikus felekezeti népiskolában a 700/1941. M. E. rendelet alapján négy tanerő közül kettőnek magyarul, kettőnek németül kellene tanítania, azonban az iskola továbbra is egységes oktatási rendszer szerint működik. Az áttérés elmaradásának indokolása az iskolaszéki elnök, az igazgató, valamint a tanerők egybehangzó állítása szerint az volt, hogy az egységes rendszer fenntartása mind a német, mind a magyar lakosság kifejezett kívánsága volt. A helyi ipari és kereskedelmi viszonyok ugyanis megkövetelték a felnövő generációtól mindkét nyelv ismeretét, továbbá a helyben való továbbtanulási esélyeiket is növelték. *Balázs* ugyan elismerte, hogy „*a bonyhádi kétnyelvű lakosság a községnek ipari és kereskedelmi szempontból betöltött megkülönböztetett fontosságú szerepe miatt, a messzire kiterjedt gazdasági vonzása miatt, másrészt a már említett*

⁶²⁷ MNL BaML XIV. 70. 104/1942.

⁶²⁸ MNL BaML XIV. 70. 39.685/1942 VI.6.ü.o.

⁶²⁹ MNL BaML XIV. 70. 149/1942.

középfoku iskolák miatt különleges helyzetben van” és ez indokolná a tanulók együttes oktatását, ugyanakkor a jogszabályi rendelkezés – 25.360/1941. VKM rendelet – folytán magyar anyanyelvű gyermek kizárólag magyar nyelvű iskolába járhat és így ez a fajta vegyes rendszer nem tartható fenn. Javaslata a helyzet megoldására az iskola magyar tanítási nyelvűvé minősítése volt azzal, hogy minden német anyanyelvű – „és az önként jelentkező magyar anyanyelvűek” – számára beszéd és értelemgyakorlatot, írást, olvasást, nyelvi ismereteket, fogalmazást német nyelven tanítanak. Ez lényegében megegyezne a fennálló állapottal és a lakosság is megelégedne vele.⁶³⁰ A minisztérium válasza a javaslatra nem ismert, a látogatási jegyzőkönyvek körében is (1939-től kezdődően több is volt) az 1942. április 10-i az utolsó az iratok között.

Balázs a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését követő első, az 1941/1942. tanév első felére vonatkozó összefoglaló jelentése szerint 14 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Pest-Pilis-Solt-Kiskun és Tolna vármegyék területén. A meglátogatott iskolák alacsony számával kapcsolatban mentséggént felhozta, hogy ezalatt az időszak alatt egyidőben részt vett a fent már részletezett titkos szavazások lebonyolításában bizottsági elnökként, valamint tantervi munkálatok is lekötötték idejét, de hozzátette, hogy az új rendszer bevezetése folytán még a legtöbb helyen nem is nyugodtak le kellően az állapotok a felülvizsgálat megtartásához. Jelentéseiben már megszokott módon feltárta azokat a szempontokat, amelyekre figyelmet fordított, így különösen foglalkozott „a nemzetnevelés módjainak és eszközeinek megfigyelésére és megismertetésére, a követett pedagógiai és didaktikai eljárások számbavételére, esetleges helyesbitésére, a két nyelvnek a tantervi követelmények szerint való helyes alkalmazására és tanítására, az iskola életében megnyilatkozó általános szellemre, valamint az iskola helyi hatóságai, szintugy a tanerők között fennálló viszony megismerésére és az esetleges fonák felfogások kellő megvilágítással való eloszlatására. Olyan községekben, ahol a nem magyar tanítási nyelvű tagozat mellett magyar tanítási nyelvű iskola is működik, különös figyelemmel kutattam a kettő közötti érintkezési viszonyt, ügyelve mindenkoron a nemzeti sorsközösség felé vezető út szorgos egyengetésére, mert ilyen községekben ez a körülmény szerény meglátásom szerint megkülönböztetett odaadást kíván.” A német nyelvű községek nyugtalansága, a *Volksbund* működése is lecsendesedni látszott ekkor. *Balázs* meglátása szerint ebben nagy szerepe volt a 700/1941. M.E. és a 25.370/1941. VKM rendeleteknek, amelyekkel teljesült tiszta anyanyelvi oktatás iránti igényük. Ezzel szemben a helyi vezetők többségének ellenszenve most a németnyelvű tanításra irányult, ahhoz

⁶³⁰ MNL BaML XIV. 70. 46/1942.

viszonyítva az egységes rendszerű oktatással már megbarátkoznának. A vallás-erkölcsös nevelést a felülvizsgált iskolában megnyugtatónak találta. A teljes anyanyelvi (német) oktatás bevezetésének nehézségei közé sorolta a tanterv eltérő értelmezését, jóváhagyásának hiányát, valamint a katonai behívások és állásváltoztatások miatt fellépő tanerőhiányt. Ezek orvoslására javaslatot tett az áttérési folyamat gyorsítására, a nem magyar tanítási nyelvű iskolák tanterveinek a tanév végéig való megjelentetésére, az üres állások mihamarabbi betöltésére, betegszabadságok szigorú felülvizsgálatára, fiatalabb tanítók „*álláscsere*lgetési hajlamának” megfékezésére és általában a tanítók pályán tartására, elhelyezésüknél nyelvtudásuk körültekintő mérlegelésére.⁶³¹

Az 1942/1943. tanév második felében, azaz az 1943. február 1. – június 15. közötti időszakra vonatkozó jelentése alapján 23 népiskolát vizsgált felül Baranya, Bács-Bodrog, Somogy és Tolna vármegyékben, amelyek kisebb részben tiszta nemzetiségi, nagyobb részben vegyes lakosságú községekben működtek és elsősorban német vagy magyar tanítási nyelvben voltak érintettek. Más nyelvű intézményeket hivatalosan nem, vagy csak informálisan ellenőrzött ebben a körben. Vizsgálati szempontjai az előző félévhez hasonlóan alakultak. Az iskolákban érezhetőek voltak a háború okozta nehézségek, mint például a tanerőhiány, a nagy létszámú osztályok az összevonások következtében, a megrövidült tanítási idő, illetve a váltakozó tanítás a tantermek hiánya miatt. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében megállapította, hogy általánosságban megnyugtató a helyzet, azonban a *Volksbund* nagyobb iskolás gyermekekre gyakorolt hatása nevelési akadályokat okoz. Erre vonatkozó véleménye szerint „*a Volksbundnak az iskolás gyermekekre gyakorolható ingerenciája a legszabatosabban körvonalazandó, a legszűkebb területre, határozott keretek közé szorítandó és ellenőrizendő, a tanerőknek pedig fáradozásukban a felettes hatóságok részéről a legmesszebbmenően lehetséges támogatás nyújtandó.*” A hazafias nevelés kapcsán így folytatta: „*Közvetlen megtorló intézkedést igénylő esettel e vonatkozásban sehol nem találkoztam, mivel azonban a németnyelvű tagozatok tanerői között helyenként – sőt a visszatért Délvidéken elég jelentékeny számmal – akadnak, akik a német nemzeti szocialista felfogásra hajlanak, vagy azt nyíltan vallják és cselekvően támogatják, a felügyeleti szervekre bizonyos iskolák, illetve inkább az azokban működő egyes tanerők behatóbb megfigyelésének kötelessége háramlík. Ez természetesen tapítatosan és körültekintéssel végzendő, de el nem mellőzhető.*” A konkrét tanerőket és iskolákat is felsorolta, ahol erőteljesebb ellenőrzést igényel a kérdés. Ismételten felhívta a miniszter figyelmét a tanterv szükségességére, hiszen ennek hiányában a német

⁶³¹ MNL BaML XIV. 70. 16/1942.

tagozatokban a tanerők „*nélkülözik azt a szilárd alapot, amelyre nevelő-tanító munkájukat ráépíthetnék*”, mindazonáltal „*A tanítási nyelv kérdése a legtöbb helyen már nyugvópontra került és általánosságban kielégíti a lakosságot. Az anyanyelv tanításának módszere is fokozatosan kialakul, szintugy kedvezően halad a tanerők német nyelvtudása is.*” Ezzel szemben kitért a magyar nyelv tanításában, illetve a visszatért területeken lévő tanerők eleve gyenge magyar nyelvtudásában fellelhető problémákra, valamint megfogalmazott – mint a legtöbb esetben, amikor egy problémás helyzetet ismertetett – megoldási javaslatokat is. Jelentésének nagy részében a visszacsatolt területek speciális kérdéseiről értekezett.⁶³²

Az 1943/1944. tanévre vonatkozó, 1944. január 31-ig terjedő jelentése szerint a vizsgált első félévben 31 népiskolát látogatott meg Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén, különös figyelmet szentelve ezen belül az ún. baranyai háromszögnek, ahol több helyen ellenőrizte hivatalosan és nem hivatalosan egyaránt az itt nagyobb számban előforduló szerb iskolákat. A vizsgálat során figyelembe vett szempontokat ez alkalommal sokkal részletesebben fejtette ki, mint a korábbi jelentéseiben: „*A mindenirányu nevelés-tanítás általános pedagógiai és didaktikai elveinek számbavétele mellett különös gondot fordítottam a ma mindennél fontosabb nemzetnevelés módozatainak megfigyelésére, főként a közösségi érzés és gondolat odaadó szolgálatának szemeltartására. Megkülönböztetett figyelmet szenteltem ez iskolákban a magyar nyelv helyes és eredményes tanításának, de szorgalmaztam az egymás mellett élő különféle nyelvű állampolgáraink anyanyelvi igényeinek jogos és készséges szolgálatát is. Kiterjedt figyelmem továbbá a különféle nyelvű lakosságnak a közös magyar nemzeti célkitűzések és törekvésekbe való önkéntes és készséges beilleszkedés folyamatára, illetőleg megfigyeltem, hogy a tanerők népnevelő munkájukban e beillesztést milyen tervszerűséggel és lelkeséggel szolgálják, s így tevékenységük a nemzetépítő szolgálatban milyen hozzájárulást jelent és milyen értékelés alá esik. Minden lehetséges esetben a tantestület tagjaival közös megbeszéléseket tartottam, amelyeken rámutattam a rendkívüli viszonyok között végzett munkájuknak következményeiben jelentkező sorsdöntő nemzeti jelentőségére, megtárgyaltam velük a nemzetnevelés általános vezetőelveit és figyelmeztettem őket a kölcsönös megértés jegyében a ma elengedhetetlen nyugalomnak és békességnek nemcsak hivatalbeli, hanem hivatásbeli szolgálatára. Ezenfelül a felülvizsgálat folyamán felszínre került pedagógiai és módszeres kérdéseket is megtárgyaltuk. A községben uralkodó együttműködés mérlegelhetése céljából minden lehetséges esetben tiszteletemet tettem a közigazgatás helyi vezetőjénél és az egyes felekezetek lelkeszeinél, hogy ez uton is bepillanthassak a való állapotokba.*” Összegző

⁶³² MNL BaML XIV. 70. 55/1943.

jelentése során *Balázs* ismételten beszámolt a tanerőhiány gondjairól, a háborús nehézségekről, egyes tanítókkal szemben felmerülő aggályokról a hazafias nevelés tekintetében (különösen a baranyai háromszögben), valamint a tanterv és tankönyvek hiányáról és a nyolcosztályos oktatás megvalósítása kapcsán jelentkező problémákról. Részletesebben kitért a szórvány magyarság iskoláztatásának kérdésére. A tanítási nyelv megállapítása vonatkozásában javaslatot tett a miniszternek arra, hogy – mivel a minisztérium döntése sokszor hosszú időt vesz igénybe – kivételes esetekben a helyi hatóságok (tankerületi kir. főigazgatóság és kir. tanfelügyelőség) a helyzet teljes ismeretében közvetlenül intézkedhessenek a minisztérium utólagos jóváhagyása mellett. Figyelmeztetett arra körülményre, hogy a tiszta anyanyelvű népiskolákban a tanulók magyar nyelvtudása csökken. A vallásos és erkölcsös nevelés tekintetében ez alkalommal is felhívta a miniszter figyelmét a *Volksbund* tevékenységére, amely „*az általánosságban tapasztalható lehiggadás ellenére még mindig szélsőséges formában megnyilatkozik*”.⁶³³

Balázs utolsó, az 1943/1944. tanév második félévéről szóló jelentése – a fentiekben is ismertetett körülmények folytán – igen rövidre sikerült a korábbi, átlagosan 6-8 oldalas beszámolókhöz képest, mindössze fél oldal terjedelemben tett ekkor jelentést 1944. március 31-ig bezárólag. Betegsége miatt csekély számú népiskolát tudott meglátogatni, amelyek felülvizsgálati ívét csatolta, viszont ezek alapján általános elveket nem tudott levonni.⁶³⁴

A politikai helyzet éleződése érezhető 1944. október 17-én kelt levelén is, amelyet nyugdíjazása iránti kérelmének benyújtását követően írt. Kérte a minisztérium hozzájárulását az iskolalátogatások felfüggesztéséhez, mivel „*a közlekedési viszonyok majdnem lehetetlenültek és az időközben beállott politikai változás folyamán esetleg e kérdés újabb mérlegelést és elbírálást kíván*”.⁶³⁵ A miniszteri osztálytanácsos hozzájárult ahhoz, hogy további intézkedésig csak a könnyebben megközelíthető német tannyelvű iskolákat látogassa.⁶³⁶ *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett munkájának befejezése ahhoz nem volt kifejezetten méltó. 1944-ben „*működésének gyakorlása közben egyik baranyai községben megszálló német SS katonák őrizetbe veszik és csak hosszas igazoló telefoninformációk után bocsájtják szabadon*.”⁶³⁷ Egészségi állapota ekkorra megromlott, így ezek együttes okán kérte nyugdíjazását. A minisztérium *Balázs* lemondását követően a

⁶³³ MNL BaML XIV. 70. 6/1944.

⁶³⁴ MNL BaML XIV. 70. 34/1944.

⁶³⁵ MNL BaML XIV. 70. 61/1944.

⁶³⁶ MNL BaML XIV. 70. 77.419/1944 VI.ü.o.

⁶³⁷ MNL BaML XIV. 70. Ifj. Balázs Ferenc 1983. június 21-én kelt életrajzi vázlata Balázs Ferencről.

következőket írta neki: „*megértem Igazgató ur indokait is és nem csodálkozom rajta, hogy e jelen körülmények közt nem vállalja tovább ezt az odiozus szerepet.*”⁶³⁸

Balázs nemzetiségi iskolaügyi referensként közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelten teljesített szolgálatot 1938 és 1944 között, ezt eljárása során igyekezett ki is hangsúlyozni, érzékeltetve munkája fontosságát. *Balázs* nem csupán a nemzetiségi tanítási rendszer szűken vett eredményességével foglalkozott, hanem kitért a közoktatásügyet általánosságban érintő kérdésekre az iskolaépületek állapotával, a felszerelések hiányosságaival, a tanulók szociális helyzetével és egészségügyi állapotával, tanerők felkészültségével kapcsolatban, továbbá részt vett az iskolák mindennapi működését befolyásoló olyan nagyobb horderejű eseményekben, mint például a teljes anyanyelvi oktatás bevezetését megelőző titkos szavazások lebonyolítása, a tanerők nyelvtudásának ellenőrzése, a tantervek és tanmenetek elkészítésének felügyelete, de például a tanítás során használt ima szövegét is ő fordította német nyelvre. Jelen eset is azt mutatja, hogy országos viszonylatban is nagyra értékelték munkáját. Tevékenysége során több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben. A magyarországi németek szerveződéseinek fellépéseikben az iskolaügyet is tárgyalták, amihez hozzájárult a német birodalom ugyanilyen irányú politikai nyomása is. Ebben a helyzetben *Balázs* munkája igen fontos volt, hiszen a minisztérium számára tett jelentéseit aztán a kormányközi tárgyalásokon fel is használták⁶³⁹; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a német tanítók alkalmazása, a tanítók és tanulók német nyelvtudása, a német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya. *Balázs* illetékességi területe szinte az egész Dunántúlra kiterjedt, így Pécsről elindulva hatalmas területeket kellett bejárnia, amelyet lelkiismeretesen meg is tett annak érdekében, hogy a kisebbségi iskolaügy alakulásáról hitelesen, személyes tapasztalatok alapján közvetítsen információkat. Feladata hivatali ideje első felében elsősorban az egységes rendszerű oktatás bevezetésének figyelemmel kísérése, majd 1941-től a teljes anyanyelvi oktatásra való áttérés feltárása volt. Számos akadálya jelentkezett már az előbbinek is, a teljes anyanyelvi tanítás bevezetése pedig még több nehézséget vetett fel: ilyen volt a tanítók

⁶³⁸ MNL BaML XIV. 70. A vallás- és közoktatásügyi minisztérium 1944. szeptember 5-én kelt levele *Balázs* Ferencnek.

⁶³⁹ Bővebben lásd: Szita, A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944 443.

nyelvtudásának nem megfelelő szintje, illetve, ha beszéltek is az adott nyelvet, az új módszertan okozhatott nehézségeket; emellett a tanulók nyelvtudása sem volt sok esetben megfelelő, ha velük otthon németül is beszéltek szüleik, az iskolában nem feltétlenül gyakorolták eddig a nyelvet. Ezek mellett tekintettel kellett lennie a *Volksbund* tevékenységére, amely határozottan lépett fel; *Balázs* az esetek nagy részét a dokumentált történések alapján objektívan tudta kezelni. Iratanyagában részletesen szerepelnek a *Volksbund* helyi szervezeteinek névsorai, alapszabálya, tevékenységével kapcsolatos vizsgálatok, az erre vonatkozó minisztériumi utasítások. Míg a német lakosság szélsőséges része egyre nagyobb igényekkel jelentkezett, addig a magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták a végrehajtást, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgysem kell alkalmazkodniuk.

7. Következtetések, a kutatási eredmények összegzése

A 18. századig valamennyi európai államban, így az értekezésben vizsgált területeken is a felekezetek gondoskodtak az iskolák fenntartásáról és az oktatási tevékenységről az évszázadok óta fennálló gyakorlatnak megfelelően. A *Mária Terézia* és *II. József* politikájához köthető reformokkal azonban ez már nem volt összeegyeztethető, így a felvilágosult abszolutista uralkodók állami felügyeletet valósítottak meg az oktatási intézmények felett.

A felekezeti iskolák modernizációja tekintetében elsőként említendő *Mária Terézia* 1777-es *Ratio Educationis*a, amely az oktatási rendszer egységesítése keretében az állam felügyeletét határozta meg az iskolák felett. *II. József* a császárné által meghatározott irányt folytatta a közoktatás területén a birodalom centralizálása érdekében, ugyanakkor a tolerancia jegyében megengedte az evangélikus, ortodox és zsidó felekezeteknek is az iskolaalapítást amellet, hogy az e felekezetekhez tartozó gyermekek járhattak a katolikus iskolákba is. A századfordulón még mindig napirenden volt az oktatás modernizációja, eredménye azonban a korábbiak felé való visszafordulás lett: az *I. Ferenc* által kiadott *II. Ratio Educationis* 1806-ban az iskolák feletti egyházi befolyást erősítette. Bár a két *Ratio Educationis*t számos kritika érte és igyekeztek a polgári átalakulásnak megfelelően megreformálni, szerepe mégis kiemelkedőnek tekinthető abból a szempontból, hogy egységes rendszerbe foglalta a magyar oktatásügyi rendszert.

A korszak intézkedéseinek jelentősége abban áll, hogy felvetették a közös, állami iskolák létrehozásának szükségességét, ezzel megkezdték azt a folyamatot, ami közel száz évvel később teljesebben ki. Az elkövetkező évtizedekben az oktatás színvonalának csökkenése okán a szabadelvű gondolkodók az egyház visszaszorítását szorgalmazták más területek mellett az oktatásban is. A 19. század során a közoktatás kérdésének rendezése fontos helyen szerepelt, hiszen annak jellege és minősége nagyban kihatott az állam egyéb területeire is. Ez a reformhullám kisebb eltérésekkel ugyan, de többnyire párhuzamosan zajlott a vizsgált magyar, osztrák és porosz területeken tekintettel arra, hogy az intézkedések kibontakozása szempontjából időben egybeesett e három terület fejlődése, amelyek a polgári modernizáció folyamatába – e tekintetben és az ún. centrum államokhoz viszonyítva legalábbis – megkésettén csatlakoztak.

Az 1848-as magyar törekvések között meg kell említeni a vallás dolgában megalkotott 1848. évi XX. törvénycikket, amely megfogalmazta az iskolák állami finanszírozását, valamint az egyházi iskolák mindenki számára nyitottságát, vallásra tekintet nélkül. Ezzel azonban nem

került sor – egyéb hiányosságok mellett – a népoktatás korszerűsítésére sem. Bár a katolikus egyház államegyházi pozícióját lebontották, az továbbra sem volt következetesen elkülönítve az állami intézményrendszertől. Ugyanebben az évben a vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Eötvös József* által kidolgozott oktatási törvénytervezetben elsősorban közös, felekezeti jellegtől mentes iskolák felállítását fogalmazták meg, emellett a felekezeteket nem zárták volna el attól, hogy saját iskolákat alapítsanak és tartsanak fenn. Az ekkor meghatározott irányok végrehajtásának a forradalom és szabadságharc leverése, majd az elkövetkező évek politikai válsága gátat vetett, így a törvénytervezetet sem fogadták el. A magyar törekvések mégis haladónak tekinthetők Ausztriához viszonyítva, hiszen ekkor az osztrákok részletes törvényt, illetve tervezetet nem dolgoztak ki a közoktatás kérdésében.

Az 1848-as osztrák alkotmányozási folyamat során is csak részeredményeikről beszélhetünk, az iskolák államosítása tervként jelent meg. Ugyanekkor az egyház is élesen igyekezett érdekeit képviselni, így tárgyalások keretében fogalmazták meg álláspontjukat a felekezeti jelleg fenntartása fontosságát illetően. A katolikus egyház törekvése támogatásra lelt a központi politika által és megkezdtek a Szentszékkal együttműködve egy konkordátum kidolgozását, amely az állam és az egyház viszonyán belül természetesen az iskolákra is kiterjedt.

A közoktatásügy területén a leginkább részletes rendelkezéseket a 19. század közepén a Porosz Királyságban fedezhetjük fel. Az 1850. évi porosz alkotmány tartalmazta a tanszabadságot, az oktatási tevékenység folytatását ugyanakkor erkölcsi, tudományos és gyakorlati felkészültséghez, valamint állami hatóság általi jóváhagyáshoz kötötte. Állami engedély kellett ugyanígy az iskolaalapításhoz és -fenntartáshoz, előírásai szerint az oktatásról nyilvános iskolákban kellett gondoskodni, amelyek felállításakor viszont a felekezeti viszonyokra lehetőség szerint tekintettel kellett lenni. Minden nyilvános és magán oktatási-nevelési intézmény az állam felügyelete alá került. Az alkotmány 26. cikke számos vita alapját képezte, eszerint külön törvénynek kell szabályoznia a teljes oktatásügyet. A probléma nem abból fakadt, hogy a felekezeti és állami iskolák közötti ellentmondást törvényhozás útján és ezen a jogforrási szinten kell rendezni, hanem abból, hogy egy egyetlen egységes törvény megalkotását tette szükségessé. Az 1850-es évektől kezdődően mutatkoztak törekvések ennek a kijelölt törvénynek a megalkotására, az egymást követő kultuszminiszterek készítettek tervezeteket is, ezek elfogadása azonban rendre meghiúsult. Az alkotmány rendelkezései megalapozták a porosz iskolarendszer államosítását, végrehajtásuk elégtelensége azonban a század végéig kifogás alá esett.

A három vizsgált állam összehasonlítása során megállapítható, hogy bár elméletben a porosz szabályozás tekinthető a legkiterjedtebbnek, a gyakorlatban itt sem valósult meg a rendszer reformja ugyanúgy, ahogy Eötvös 1848-as népoktatási tervezete sem vezetett azonnali eredményre a magyar közoktatásügy modernizációja folyamatában. Közös azonban bennük, hogy az oktatásügy rendezése során a következő évtizedekben merítettek belőlük. Míg Eötvös tervezete csupán kiindulási alapot jelentett és 1868-ban végül azzal ellentétes megoldásra jutott az országgyűlési képviselők többsége ugyanúgy, ahogy maga a miniszter is, addig a porosz alkotmány a század végéig politikai viták keresztüztüében gátolta az oktatásügy törvényi szabályozását.

A neoabszolutizmus időszakában a római katolikus egyház meghatározó pozíciót élvezett, hiszen a hívei között tudhatta az uralkodó mellett a lakosság jelentős részét, így az egyháznak fontos szerepe volt abban, hogy a birodalom nemzetiségeit összefogja, tekintet nélkül a nyelvi, történelmi vagy etnikai különbségekre. Ennek megfelelően *Ferenc József* igyekezett támaszkodni az egyházra, ezt elősegítendő 1855-ben konkordátumot kötött az egyházi állammal. Ennek következtében a római katolikus egyház kivételezett helyzetbe került és erőteljes befolyást nyert az oktatásügyre, így az állam megszüntette 1848-ban megfogalmazott semlegességét a felekezetekkel szemben és létrejött az ún. konkordátum-iskolák rendszere. Az oktatás felekezeti jellegét erősítették a korábbi gyakorlatnak megfelelően, de a korszellemmel ellentétesen. Ennek jelentősége, hogy a 19. századig felekezeti fenntartással működő közoktatási rendszerrel szemben jelentkező modernizációs törekvéseknek – ha nem is hosszú időre – gátat vetett, méghozzá mind a többi felekezet, mind a világi oktatás támogatóival szemben. Ez az oktatási rendszer az elkövetkező években markáns pontját képezte a római katolikus egyház, valamint a többi felekezet és a liberálisok vitáinak, amely végül a konkordátum felbontásához és az állami iskolák kialakításához vezetett.

A konkordátum felbontására, illetve az állam és az egyház viszonyának rendezésére az osztrák képviselők részéről több megoldási javaslat érkezett, amelyek alapját az 1867. évi ún. Decemberi Alkotmány, illetve az állam és az egyház viszonyát rendező, 1868-ban elfogadott ún. Májusi Törvények jelentették. Az oktatás és a felekezetek kapcsolatáról rendelkező májusi törvény az oktatási és nevelési ügyek felett az állam felügyeletét határozta meg, míg a vallásgyakorlatról való gondoskodás az adott felekezet feladata volt, azonban olyan módon kellett ezt megvalósítani, hogy a többi tantárgy oktatása független legyen minden felekezeti befolyástól. Az oktatáshoz való jog minden állampolgárt megilletett vallásra való tekintet nélkül, az állam által alapított iskolák mindenki számára hozzáférhetőek voltak.

A következő közjogi töréspontot jelentő dualizmus idején az osztrák és a magyar politikusok természetesen hatással voltak egymás gondolkodására, ugyanakkor alapvetően eltérően rendezték a felekezetek és az oktatás kapcsolatát, hiszen ezt külön vallás- és közoktatásügyi miniszterük hatáskörében meg is tehették. Az eltérés alapja abban állt, hogy míg az osztrákok – a májusi törvényekre alapozva – az állami iskolákat részesítették előnyben, a magyar országgyűlés a lakosság felekezeti sokszínűségére is tekintettel ekkor már nem a közös iskolákat támogató képviselők felszólalásaitól volt hangos, hanem a felekezeti iskolák mellett állást foglalók voltak többségben, akik a felekezeti iskolák megtartása mellett kiegészítő jelleggel támogatták a közös iskolák létrehozását állami költségen ott, ahol nem álltak fenn egyházi iskolák.

Osztrák oldalon a *Hasner* oktatásügyi miniszter által előterjesztett, 1869-es birodalmi népoktatási törvény közös, felekezeti jellegtől mentes, állami iskolákat állított fel. Bevezették a kötelező 8 éves oktatást, amely ingyenes és a felekezettől független volt. Emellett azonban a törvény hangsúlyozta a vallásoktatás fontosságát, amelynek biztosításáról és ellenőrzéséről az adott felekezet volt köteles gondoskodni. Az iskolák céljaként határozták meg a gyermekek vallási és erkölcsi neveléséről való gondoskodást, érzékeltetve azt, hogy az állam továbbra is számít az egyházak közreműködésére az iskolákban, azonban már egészen más mértékben és más szervezeti keretek között, mint ezelőtt. Az egyházi iskolák magániskolaként fennmaradhattak a közös intézmények felállítása mellett, ha megfeleltek az állami törvényeknek, illetve megkapták erre a jogot (*Öffentlichkeitsrecht*).

A Monarchia magyar felében *Eötvös* vallás- és közoktatásügyi miniszter nevéhez kötődik az 1868. évi népoktatási törvény, amely a korábbi felekezeti iskolarendszer fenntartása mellett a községi iskolák elsődlegességét határozta meg célként. Fontos hangsúlyozni ennek megfelelően az alapvető különbséget az osztrák és a magyar szabályozás között: rendelkeztek felekezeti és közös (állami vagy községi) iskolákról mindkét oldalon, ugyanakkor a hangsúly ellentétes volt ezeken, hiszen a *Hasner*-féle törvény elsődlegesen állami iskolákat írt elő, egyházi iskolák pedig legfeljebb magániskolaként működhettek, *Eötvös* viszont – a népességbeli eltérésekre is tekintettel – meghagyta a felekezeti iskolákat és kiegészítő jelleggel rendelt közös iskolákat létrehozni. Ez utóbbiak ezt követően a magyar gyakorlatban létesülhettek új iskolákként, vagy úgy, hogy a felekezeti iskolák ilyen jellegüket elvesztették és községivé alakultak át. Ezen utóbbi esetekben is igyekeztek a felekezetekkel való együttműködést szem előtt tartani, így elsődlegesen ott volt köteles a község iskolát állítani, ahol nem állt fenn felekezeti iskola. Az így felállított községi iskolák közös tanintézetek lettek, amelyek felekezeti különbség nélkül nyitva álltak a községi lakosok gyermekei részére.

Lehetővé tették a felekezetek számára azt is, hogy amennyiben fenntartható volna a felekezeti iskola, de a község különböző felekezetei úgy döntenek, hogy közösen tartanak fenn iskolát, akkor igénybe vehetnek erre állami támogatást és létrehozhatnak közös iskolát, illetve állami közös iskolává alakíthatnak meglévő felekezeti iskolát. Minden felekezeti iskola az állam felügyelete alá került, az állam e körben jogosult és köteles volt a felekezeti iskolákat rendszeresen ellenőrizni. Ennek megvalósítása érdekében a királyi tanfelügyelők, akik állami tisztviselők voltak, ellenőrizték a törvényi feltételek betartását a felekezeti iskolákban is.

A magyar népoktatási törvény megalkotását követő évtizedekben a közoktatásügy területén nem történt jelentős előrelépés, és mindinkább előtérbe kerültek a felekezetekkel kötött kompromisszum ellenzői. Az 1890-es években már többen hangoztatták, hogy bár szellemében szép a törvény, megvalósítása hiányos, és ennek okát az állami befolyás gyengeségében, az oktatás felekezeties jellegében látták. A századfordulón még mindig messze a felekezeti iskolák voltak túlsúlyban az országban. Az 1897/1898. tanévben a felekezeti népiskolák száma 13453 volt, amelyből 5452 római katolikus, 2097 görögkatolikus, 1793 görögkeleti, 1391 evangélikus, 2160 református, 38 unitárius és 522 izraelita iskoláról tudunk, emellett 1511 állami, 1876 községi, 166 magán és 92 társulati fenntartású iskola működött. Az 1868-1880 közötti időszakban alapított állami iskolák száma elenyésző volt országosan is (217), Baranyában egyet sem hoztak létre. 1881 és 1907 között már 5 állami iskolával rendelkezett a vármegye, az országban eddigre alapított 1939 iskolához képest ez azonban rendkívül alacsony volt továbbra is. A legtöbb állami iskola Erdélyben és a Felvidéken jött létre, ezek alapján is látható az a törekvés, hogy az iskolákat a nemzetiségek magyarosítására kívánták fordítani; ez a jogpolitikai cél végigkísérte a kutatást, amely során körvonalazódott az a kép, miszerint a 19. század második felében még a felekezetek és az iskola kérdése dominált, a 20. században azonban mindinkább előtérbe került az oktatás vonatkozásában is a nemzetiségekkel való viszony. A felekezetek és a nemzetiségek közös említését indokolja, hogy például a görögkeleti, görögkatolikus és több evangélikus iskola a nemzetiségek számára nyújtott védelmet identitásuk megőrzésére.

Wlassics vallás- és közoktatásügyi miniszter kezdte meg az érdemi szervezési munkálatokat közös iskolák létrehozására 30 évvel a közoktatási törvény elfogadása után. Ebben a folyamatban szintén nyomon követhető, hogy az iskolák létrehozását elsődlegesen a magyar nyelv oktatására és magyarosítási célokra kívánták használni, így kialakításuknál is nemzetiségi szempontokat vettek figyelembe. A minisztérium 1898-as szervezési akciója után 1906-ban ismét felméréseket végzett, amely során kikötötte, hogy mely esetekben nem vár javaslatot állami iskola felállítására; e szempontok jelzik az oktatáspolitikai irányt: az egyház

ellenállására kell számítani az iskola államosítása esetén; a felekezeti iskola a törvényes követelményeknek megfelel; a magyar nyelv tanítása eredményes; az iskola mérete olyan, hogy a mindennapi iskolások elhelyezhetők; a hazafias nevelés biztosítva van; kevés a mindennapi iskolára kötelezett, de gyenge felekezeti iskola fennáll. A miniszter megadott további szempontokat is, amelyekre tekintettel kellett lenni, így a nyelvi és nemzetiségi aspektusok mellett a felekezeti megoszlás is figyelmet kapott. Több járás jelentése arról számolt be, hogy állami elemi népiskola felállítását inkább nemzetiségi, mint felekezeti szempontok indokolják. A felmérések eredményei összességében azt a benyomást erősítik, hogy az állam csak akkor lépett fel iskolaalapítóként, illetve fenntartóként, ha más lehetőség nem volt, így elsősorban a községekre kívánták bízni ezt a feladatot. A vizsgált iratok alapján megállapítható, hogy az iskolák államosítása, illetve állami iskolák felállítása során elsősorban magyarosítási szempontokat vettek figyelembe, így a legtöbb előrelépés nemzetiségek lakta területeken történt, ahol a lakosság ilyen összetétele párosult az iskola teljes hiányával vagy a fennálló felekezeti iskola gyenge minőségével, valamint a felekezet együttműködésre való hajlandóságával. Baranyában jelentős számú volt a német, horvát, szerb lakosság, ezzel együtt is azonban kevés állami iskola felállítására került sor a 19-20. század fordulóján.

A felekezeti, illetve világi iskolák kérdésének vizsgálata során a központi oktatáspolitikai és a helyi hatóságok általi gyakorlati megvalósítás mellett nem tekinthetünk el egy harmadik tényező feltárásától sem. Az iskolai reformok alanyai az intézményekben tanuló gyermekek és szüleik, akik – a kutatás témája szempontjából – két vonatkozásban érintettek: egyrészt az iskolaválasztás szabadságának kérdése merül fel a különböző jellegű oktatási intézmények kialakítása során, másrészt a tankötelezettség teljesítése is nagyban függ a rendelkezésre álló lehetőségektől. Mivel a tanköteleesség a 6. életévtől kezdődött, így felekezeti oktatás választása esetén a gyermeknek már abban az intézményben kellett megkezdeni a kötelessége teljesítését, amelybe szülei – saját vallásuk szerint – beírták. A felekezeti iskolát ők választották ki, így ebben az esetben befolyásoló tényező lehetett, hogy a szülők melyik felekezethez tartoztak. Az iskolaválasztásnak természetesen sokszor praktikusabb okai is voltak, hiszen, ha egy kisebb község csupán egyetlen iskolával rendelkezett, amelyet valamely felekezet tartott fenn, a szülők számára jelentős nehézségeket okozott volna, ha más községbe kell elvinniük gyermeküket azért, mert saját felekezetük nem tart fenn iskolát. Az ehhez hasonló problémák kiküszöbölését is jelenthette a községi vagy állami oktatási intézmények létesítése, amelyekben egyházi befolyástól mentesen folyt a tanítás, és a felekezetek csupán a hittanoktatás kapcsán jutottak szerephez.

Az iskola és annak típusa megválasztása után a szülőnek kötelessége volt gondoskodni arról, hogy gyermeke megfelelően látogassa is az iskolát. Az iskolafenntartók körének széles meghatározása is azt az elképzelést támogatta, hogy a tankötelességet minél tágabb réteg számára biztosíthassák. Ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy lényegtelen volt, ki a fenntartó – egyház, község, állam, egyesület, magánszemély –, de legyen minél több iskola, ahova a gyermekeket el tudják helyezni anélkül, hogy azok túlszűfoltta válnának. A tankötelesség betartása érdekében mind az állami, mind az egyházi tanügyi igazgatás szervei kötelesek voltak fellépni. A jogalkotói szándék arra irányult, hogy a szülők ne azért írassak gyermeküket felekezeti iskolába, vagy döntsenek a házi tanító alkalmazása mellett, hogy ezzel bújjanak ki a tankötelesség tényleges teljesítése alól. A népoktatási intézetekre vonatkozó szabályok kialakítása során igyekeztek biztosítani a kereteit annak, hogy a megfelelő tartalmú és időtartamú oktatás biztosítva legyen minden tanköteles gyermek számára, bármely intézményi formát veszik is igénybe szülei, továbbá akkor is, ha úgy döntenek, hogy magánúton gondoskodnak a gyermekük oktatásáról. Bár az 1868. évi népoktatási törvény már elég széleskörűen rendezte a tankötelesség teljesítésének részleteit és elmulasztásának következményeit, az elkövetkező évtizedekben nem feltétlenül jutott érvényre mindenhol hatása. A gyermekek kimaradása az iskolából több körülményre volt visszavezethető, így például a mezőgazdasággal foglalkozó területeken a munkálatokban való részvételre, az első világháború idején az iskolák helyzete is nehéz volt, mert a tanítók bevonultak, több esetben épületeikben katonákat szállásoltak el.

A Monarchia osztrák felében a polgári modernizáció korának liberális törvényhozásával szemben a század végére ismét megerősödött a katolikus-konzervatív párt, amely kormányának megalakításakor igyekezett visszaszerezni befolyását az iskolákban a népiskolai törvény 1883-as novellájával. A reform hangsúlyt helyezett a vallásra és az egyház szerepére, visszalépve a felekezeti oktatás felé, szemben a századvégi magyar tendenciával.

A Porosz Királyságban a közoktatás ügyében ugyan a politikai vita folyamatos volt a 19. század közepétől kezdődően, konkrét jogszabályi rendelkezést nem fogadtak el évtizedeken keresztül. Az első előrelépés – időben már a Német Császárság megalakulását követően – 1872-ben történt. A hivatalos célkitűzés a reformokkal az iskolafelügyelet szakmai alapokra helyezése volt a korábban ezt a feladatot ellátó egyházi személyek lecserélésével, az egyház vallásoktatásra gyakorolt befolyásának a csökkentésével, katolikus és protestáns iskolák összevonásával interkonfesszionális iskolákká, valamint a felekezeti partikularizmus felszámolása és ezáltal a német nemzeti öntudat növelése. Utóbbi ebben a korszakban Európában másutt is megjelent törekvésként, de különösen fontos politikai szempont volt a

vallási és kulturális tekintetben ekkor igen színes új német államban, ahol a nemzethez tartozás érzetét összetartó erővé kellett formálni a különböző területek egységbe kovácsolásához. Az 1872-es iskolafelügyeleti törvény nem foglalkozott az iskolaügy egészével, hanem a felügyeletre koncentrált mind nyilvános, mind magán intézmények esetében: az oktatás irányítását állami hatáskörbe helyezte. Az egyházi befolyás csökkentését szolgálta a törvény azon rendelkezése, hogy az iskolafelügyelői hivatal állami hivatal lett és a posztról bármikor visszahívható volt a hivatal vezetője. Jóllehet egyházi személyek továbbra is betölthették ezt a funkciót és tanítóként is alkalmazhatóak voltak, az állam szoros felügyelete alatt álltak ezt követően. Az iskolafelügyeleti törvény széleskörű vitát és ellenállást váltott ki a *Kulturkampfhoz* köthető többi törvényhez mérten is. Az állami felügyelet megvalósítása a gyakorlatban természetesen akadályokba ütközött, tekintettel arra, hogy a fennálló felekezeti iskolarendszerrel ellentétes volt.

Az iskolaügy rendezése körüli vitában említésre méltó a Centrumpárt szerepe, amelyet *Windthorst* alapított 1870 végén annak érdekében, hogy a katolikus érdekek védelmében hatékonyabban léphessenek fel az alapvetően protestáns többségi vallású és protestáns dinasztikus hagyományokkal rendelkező porosz területen. A párt ellenzékét jelentett *Bismarck* politikájával, 1890 után pedig általában a liberális, illetve egyházellenes törekvésekkel szemben. Többnyire sikerrel igyekezett fellépni az egyház és az iskola elválasztásával, az iskolák felekezeti jellegének megszüntetésével szemben. Támogatóinak köre megalapításától kezdve nem volt elhanyagolható, a század végére sem csökkent népszerűsége amellet, hogy a nem katolikusok körében is szimpátiára lelt. Közös vonást jelentett a három vizsgált területen az, hogy katolikus körökben elterjedt volt a szervezett keretek közötti fellépés az iskolák államosításával szemben, így a Centrumpárt mellett említhető az osztrák Katholische Schulvereine, illetve a magyar Katolikus Néppárt tevékenysége.

Az 1872-es iskolafelügyeleti törvény *Falk* kultuszminiszter nevéhez kötődik, az őt hivatalában követő személyek körében *Gößler* és *Zedlitz* is készített több tervezetet, amelyek a századforduló politikai vitáin fennakadtak. Az ún. *Schulkompromiss* volt szükséges ahhoz, hogy közös nevezőre hozzák az álláspontokat a különböző felekezetek, valamint politikai irányzatok között. Ennek értelmében 1906-ban az iskolák fenntartásáról szóló törvény az elemi iskolák anyagi költségeit a községi önkormányzatokra hárította, ezzel együtt a konzervatív nézethez igazodva rögzítette az iskolák felekezeti jellegét, rendes iskolaként elismerve ezeket. A közös iskolák kivételként voltak meghatározva, felállításuk különösen ott volt lehetséges, ahol ezt nemzeti szempontok vagy a történelmi hagyomány indokolta. A felekezeti és közös iskolák közötti ilyenfajta kompromisszumos megoldás az előző évtizedeket tekintve haladásnak

nevezhető annyiban, hogy realizálták az alkotmány rendelkezéseit és eredményre jutottak egy több évtizedes vitát követően, azonban a nyilvánosság tekintetében visszalépésként értékelhető a felekezeti jelleg elsődlegességének rögzítése.

A Német Császárság esetében, ahol a vallási pluralizmus volt jellemző – ahogyan ez a magyar területre is érvényes volt –, a felekezeti iskolarendszer fenntartása nem vitatható, amíg az a polgárok lelkiismereti- és vallásszabadságának érvényesülését segíti elő. A probléma ennek megfelelően nem az egyházi oktatás léte, sokkal inkább annak elsődlegessége a közös iskolák alapításának és fenntartásának lényegesen szűk körre való szorítása mellett, korlátozva ezzel a különböző vallásúak választási lehetőségét a meggyőződésüknek megfelelő intézmények között. A magyar oktatási rendszerre gyakorolt hatását tekintve előzetes feltevésként merült fel, hogy jogátvétel vagy legalábbis erősebb befolyás érvényesült, mivel az Osztrák-Magyar Monarchia idején a magyar politikusok rendszeresen hivatkoztak a porosz iskolarendszer mintájára. Ezzel szemben a porosz kultúrpolitikusok az 1850-es alkotmányt követően évtizedekig vitáztak nagyobb eredmény nélkül, miközben Magyarországon már 1868-ban megszületett Eötvös népoktatási törvénye. Mire a poroszok 1906-ban eljutottak oda, hogy végül mégis a felekezeti jelleget rögzítették, addigra Magyarországon már létrejöttek az állami iskolák. Hasonlóság látható azonban abban, hogy a felekezeti mellett kiegészítő jelleggel a poroszoknál is lehetett közös iskolát létesíteni, bár ezek köre szűkebben volt behatárolva, mint a magyar szabályozás esetében, emellett a magyarhoz képest évtizedekkel későbbi megvalósítást is jelentett.

A Tanácsköztársaság idején a központi oktatásügyi igazgatás tekintetében a magyar vallás- és közoktatásügyi minisztérium helyét a Közoktatásügyi Népbiztosság vette át. A közoktatási intézményeket tekintve az 1868. évi népoktatási törvény által felállított rendszer érvényesült a Monarchia bukását követően is, azonban a Tanácsköztársaság idején az egyházak háttérbe szorítása abban a vonatkozásban is megjelent, hogy iskoláikat ekkor államosították és alapjaiban szervezték át az iskolarendszert. Ideológiai alapon a vallássemlegesség megvalósítására törekedtek, ennek érdekében az iskolákat – fontos hozzátenni, hogy nem csak a felekezetek által fenntartott intézményeket, hanem ugyanúgy a községi, a társulati és a magán fenntartású iskolákat is – államosították, a nevelés terén elsődleges szerepet az államnak szántak. Ennek jogi keretét a Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya, a Forradalmi Kormányzótanács rendelete, illetve a közoktatásügyi népbiztos, *Kunfi 7.* számú rendelete adta. A községi, felekezeti, társulati, nyilvános és magán fenntartású elemi iskolák államosításának gyakorlati teendőiről a megyei tanácsok művelődési osztályai gondoskodtak.

A kutatás új eredményei körében figyelemre méltó, hogy – ellentétben a kommunista ideológia szellemében született szakirodalmi művek állításával – a Tanácsköztársaság alkotmánya nem rendelkezett a vallásoktatás megszüntetéséről kötelező jelleggel. Ez ugyan az iskolák államosításának fontos eleme volt, azonban erről nem alkotmányos módon és központilag döntöttek, ahogyan az a korábbi szakirodalomban szerepelt, hanem helyi szinten a megyei tanácsok művelődési osztályai rendelkeztek erről. A helyi szervek eljárásuk során hivatkozhattak arra, hogy az alkotmányon felül ugyan a Forradalmi Kormányzótanács, illetve a Közoktatásügyi Népbiztosság sem adott ki konkrét rendeletet a vallásoktatás megszüntetésére, az mégis következik az iskola és az egyházak elválasztásából, az iskolák államosításából. Emellett a legtöbb helyen rendelkeztek a vallásos tárgyú, illetve célú tárgyak, képek, szobrok iskolákból való kitiltásáról. Erre a levéltárban rendelkezésre álló dokumentumok alapján helyi szinten intézkedéseket tettek, a későbbi fegyelmi ügyekben ezekre a cselekményekre való hivatkozást is találunk, így például több tanítóval kapcsolatban beszámoltak arról, hogy a tanteremből a keresztet kidobta. Ahogyan az iskolák államosítása is változatos ütemben, illetve néhol egyáltalán nem valósult meg, úgy a vallásoktatás megszüntetése településenként, illetve felekezetenként eltérő volt. A tanítókat igyekeztek kommunista szellemben átnevelni, a papokat, apácákat és szerzeteseket tanítóként akkor alkalmazták tovább, ha ők világi személyeknek nyilvánították magukat.

A tanítókat a Tanácsköztársaság bukását követően felelősségre vonták közreműködésük miatt, hiszen a pedagógusok köréből igen nagy számú támogatója került ki a rendszernek. Ennek oka több körülményre vezethető vissza. Elsődlegesen a tanítói fizetések rendezésének hiányát kell megemlítenünk, amelyre – elsősorban a felekezeti tanítók esetében, de ugyanúgy elmondható ez az állami, községi tanítók helyzetéről is – az iskolák fenntartói nem reagáltak kellő időben, mivel nem tudtak (vagy esetleg nem akartak) akkora anyagi áldozatot hozni, amellyel kielégítő megoldást lehetett volna találni, a törvényhozás által kiadott rendelkezések szintén nem bizonyultak elégségesnek. Mindez a Tanácsköztársaság idejére fokozottan jelentkezett, és nem volt nehéz meggyőzni a tanítókat arról, hogy támogassák az új rendszert és annak gyors intézkedéseit. A radikális ütemű változások emellett reményt ébreszthettek a tanügy egyéb, évtizedek óta húzódó gondjainak azonnali megoldása iránt, így például a tanítás iránt elhivatott pedagógusok ígéretet kaptak az oktatás – bürokratikus értelemben olykor terhessé váló – felekezeti jellegének megszüntetésére az államosítás által, az iskolák elhanyagolt állapotának javítására, új épületek építésére, az osztott és nyolcosztályos népoktatás bevezetésére, a nemzetiségi nyelven való tanítás elősegítésére. Ez több esetben elnyerhette a tanítók támogatását, akiknek nagy többsége – a különböző fórumaikon előadottak

szerint – alapvetően elégedetlen volt korábbi anyagi és társadalmi helyzetével. Nyilvánvalóan a fentiek mellett még számos indoka lehetett annak, hogy a tanítók azonosulni tudtak (vagy legalábbis alkalmazkodtak) a kommunista elvekkel és a Tanácsköztársaság támogatójaként léptek fel, és nem feltétlenül kellett ehhez mélyen meggyőződéses kommunistaként vagy vallás-, illetve egyházellenesként feltűnniük. Mindazonáltal a rendszer bukását követően alapos vizsgálatok indultak az ilyen személyekkel szemben mind egyházi, mind állami szervek részéről.

A Tanácsköztársaság bukása után éles politikai váltás következett, a hangsúly a vallásos nevelésen még élénkebben jelentkezett, mint azt megelőzően, ennek megfelelően a Tanácsköztársaság intézkedéseit támogató, vagy legalábbis azt kiszolgáló tanítók kivizsgálása elengedhetetlennek bizonyult. Az ismét egyesített pozícióval rendelkező vallás- és közoktatásügyi miniszter, *Huszár* még a tanév kezdete előtt megkezdte a Tanácsköztársaság iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek hatályon kívül helyezését, e körben érvénytelenítette a felekezeti iskolák államosítását is. Azokat az iskolákat, amelyekben az állami átvétel ténylegesen megtörtént, a korábbi fenntartók részére haladéktalanul rendelkezésre kellett bocsátani, azokban az iskolákban pedig, amelyek átvételét a Tanácsköztársaság alatt nem fogantatosították, minden erre irányuló további munkálatot mellőzni kellett. Megszüntette a Forradalmi Kormányzótanács megbízásából működő oktatásügyi szerveket, érvénytelenítette a tanügyi kinevezéseket, ezzel együtt visszaállította az azt megelőző szerveket és visszahelyezte alkalmazásba a korábbi tanítókat. A nem állami tanítók – kérésükre – szintén visszahelyezendők voltak, így ez vonatkozott például azokra az egyházi személyekre, akik nem vállalták azt, hogy a Forradalmi Kormányzótanács és a Közoktatásügyi Népbiztosság rendeletei alapján világi személyekké lesznek, és így nem kerültek át a Tanácsköztársaság alkalmazásába, tehát munkájukat elvesztették.

A Tanácsköztársaság idejéről a levéltár tanfelügyelőségi irataiban nem maradt forrás, azonban a fennálló állapotokra az azt követő felelősségre vonások irataiból következtethetünk: Baranya megye jelentős része, beleértve Pécs városát is, szerb megszállás alatt állt, így a megyei tanfelügyelőség központja Sásdon működött, ahol aktívan igyekeztek megvizsgálni azokat, akiknek ténylegesen vagy csak állítólagosan bármilyen közük volt a Tanácsköztársaság rendszeréhez. A Tanácsköztársaság idején szerepet vállalt tanítók ellen indult fegyelmi vizsgálatok a levéltári iratok tanúsága szerint hosszasan folytatódtak még az 1920-as, 1930-as, sőt, elvértve az 1940-es évek során is. Ezek iratai a levéltárban elszórtan fellelhetőek, így összegzésük és átfogó szemléletű feltárásuk a kutatás egyik novumát jelenti – megjegyezve, hogy más megyék esetében készültek hasonló munkák, azonban baranyai vonatkozásban nem.

A Horthy-korszak keresztény-nemzeti ideológiájának részét képezte a valláserkölcös, hazafias nevelés, amelynek teljesítését visszamenőlegesen is bizonyítaniuk kellett a tanítóknak, erre szolgált a Tanácsköztársaság fennállása idején tanúsított magatartás kivizsgálása. A fegyelmi eljárások által feltárt iratok alapján vonható le az a következtetés is, hogy a tanítók, akiknek feladata a gyermekek vallásos-erkölcsös nevelése volt, hajlamosak voltak ezt félretéve is határozottan hangot adni politikai irányultságuknak. Ugyanakkor, ahogyan az több esetből is kiderül, ezek a felelősségre vonások személyes bosszú eszközeként is szolgálhattak, amikor a legtöbb tanítót kivizsgálták, és sok esetben hamis vádakkal vagy megalapozatlanul tettek ellenük feljelentést.

Az első világháborút követően a keresztény-nemzeti ideológia határozta meg az oktatáspolitikát, amelynek része volt a valláserkölcös, hazafias nevelés – e két szempont a hangsúlyok tekintetében árnyalatnyi eltérésekkel, de állandó szereplője volt a kultúrpolitikai megnyilatkozásoknak. A *Horthy*-korszak kultúrpolitikájában stabilitást és folytonosságot fedezhetünk fel olyan értelemben, hogy a korszakot lefedő negyed évszázad során mindössze két mérvadó vallás- és közoktatásügyi minisztert tartunk számon, *Klebelsberget* és *Hómant*. A két miniszter személye nagyban meghatározta a fő irányvonalat ezen a területen, emellett kultúrpolitikájuk sem állt távol egymástól, hiszen *Hóman* tudatosan építkezett az elődje által lefektetett keretekre, amellett, hogy természetesen kiegészítette azt saját meglátásaival, a gyorsan változó társadalmi viszonyokra is reagálva. Egyiküknek sem volt egyszerű a helyzete, hiszen *Klebelsbergnek* a trianoni káoszban kellett az iskolahálózatot újraépítenie, míg *Hóman* esetében a németekkel való szövetség és a világháború adta a keretet tevékenységéhez, ugyanakkor kultúrpolitikájuk eszmei háttérének bírálatát e körülmények nem írják felül.

A trianoni területi elcsatolások következtében a közoktatási rendszer újjászervezése vált szükségessé igazgatási szempontból is, emellett az ország területi és népességbeli veszteségei következtében előálló közhangulat kellően hozzájárult a magyarság kultúrfölényének koncepciójához. Az ideológiai háttér mellett az infrastrukturális helyzet is alapot teremtett a fejlesztésekre, ez a két kérdés azonban összekapcsolódott, hiszen mindkettő háttérében Trianon hatásai álltak. A területi elcsatolások nem csak a nemzeti öntudatot és ezáltal a kultúrfölény koncepcióját erősítették, hanem azzal a következménnyel is jártak, hogy az iskolahálózat jelentős része a magyar határokon kívülre került.

Klebelsberg népiskola-építési programjának előestéjén az ország 6241 népiskolája közül – a Tanácsköztársaság alatti rövid idejű államosítást követő visszarendezés eredményeként – csupán 1724 működött állami és községi fenntartással, míg a felekezetek 4517 intézménnyel rendelkeztek, amelyből a legtöbb (2814) a római katolikus felekezethez tartozott.

Az állam hozzájárulása az iskolák kiadásaihoz ekkor fordulóponthoz ért, már nem csak az állami és a községi iskolákat támogatták, hanem ugyanígy a felekezetieket is, azaz az iskola jellegére tekintet nélkül részesítette az állam támogatásban a közoktatási intézményeket. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a korszak kultúrpolitikájának alapját jelentő keresztény-nemzeti neveléshez az egyházak támaszt jelentettek, az oktatásban betöltött szerepük a vallásos-erkölcsös nevelés révén felértékelődött.

Klebelsberg idején az iskolaépítéseket megalapozta, hogy az országban nem állt rendelkezésre megfelelő számú közoktatási intézmény és még a meglévő iskolák állapota sem volt több esetben elfogadható, mindez pedig a korszaknak megfelelő nemzeti nevelés eszményét nem szolgálhatta kielégítően. A tankötelezettséget ugyan már az 1868. évi népoktatási törvény bevezette Magyarországon, majd az 1921. évi XXX. törvénycikk megerősítette ezt, azonban annak gyakorlati megvalósítása, ellenőrzése nem volt megoldott. A megvalósítás hiányára mutat, hogy a korabeli adatok alapján minden hatodik gyermek nem járt iskolába, aminek okait több körülményben is kereshetjük: egyrészt ősszel és tavasszal a családoknál szükség volt a gyermekekre elsősorban a mezőgazdasági munkák során, télen pedig több esetben nem volt elég pénz megfelelő meleg ruhára, amelyben az iskolába eljuthatnak a gyermekek; másrészt egyenlőtlen volt az iskolák országos megoszlása a tankötelesekhez képest, hiszen a városokban a túlszűfolttság, vidéken pedig az iskolahiány jelentett komoly gondot. Utóbbi tekintetében számottevő nehézséget az alföldi tanyák jelentettek, ugyanakkor a dunántúli településeken is többnyire elszórtan élt a lakosság; nagyobb számban voltak kis létszámú falvak, amelyek nem tudtak fenntartani iskolát, továbbá a lakosság felekezeti megoszlása is nehezítő körülményként tartható számon, mivel az egymás mellett élő felekezetek természetesen ragaszkodtak saját iskolájuk fenntartásához még akkor is, ha közös erővel hatékonyabban vállalhatták volna a költségeket. Mindez a kultúrfölény megvalósítását nem csak nem segítette, de éppen gátolta.

A fentiekből következően szükséges volt az intézményrendszer fejlesztése, amelyet *Klebelsberg* is felismert és addig nem látott mértékű anyagi ráfordítással és szervezőmunkálattal fogott hozzá a fejlesztésnek. A megvalósítás sikeresnek tekinthető, hiszen 1930-ra összesen 5000 új tanterem és tanítói lakás készült el. Ennek költségeit javarészt az állam viselte, míg a maradék a községekre és felekezetekre mint iskolafenntartókra hárult. A fejlesztés mindenképpen értékelendő, azonban hozzá kell tennünk, hogy a kultúrfölény megalapozása mint politikai cél, már vitathatóbb, amelynek következményei érződnek a Horthy-korszak nemzetiségpolitikáján és a rendszernek az ország területén élő kisebbségekhez való viszonyán is.

A keresztény-nemzeti ideológia, a nemzetnevelés eszménye támaszkodott a nyelvi politika eredményeire, hiszen a századforduló éveiben képviselt erőteljes magyarosítás kellő alapot nyújthatott a kultúrfölény ideológiájának megvalósításához. A harmincas években a kultúrfölény koncepciójára alapozva és a nyelvi szempontokat is figyelembe véve a nemzetnevelés gondolata játszott központi szerepet *Hóman* vallás- és közoktatásügyi miniszter kultúrpolitikájában. A felekezeti érdekérvényesítés és állami közoktatáspolitikai keretében a miniszter intézkedései közül elsősorban a nyolcosztályos oktatás bevezetése, az iskolaalapítások kérdése, valamint a nemzetiségekkel és a felekezetekkel, utóbbiak körében különösen a zsidósággal való kapcsolat képezte a vizsgálat tárgyát.

A nyolcosztályos közoktatási rendszer bevezetése már *Klebelsberg* minisztersége alatt felmerült, majd az 1930-as években is többen felvetették a szükségességét, de ekkor még a gazdasági világválság következtében előállt anyagi nehézségekre hivatkozva nem valósították meg. A jogszabályi alapot végül *Hóman* teremtette meg az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról szóló 1940. évi XX. törvénycikkkel.

A köztudatban jellemzően *Klebelsberg* nevéhez kötődik az iskolaalapítási intézkedések sorozata, ugyanakkor nem vitathatjuk el *Hómantól* sem az ebben vállalt szerepét, így a kutatás célja volt az is, hogy ráirányítsa a figyelmet arra az eddig kevésbé ismert tényre, hogy a *Klebelsberg* által megkezdett infrastrukturális fejlesztés kibontakoztatása hasonló mértékben köszönhető utódjának is. A központi oktatáspolitikai keretében megalkotott iskolaépítési tervek értékeléséhez szükséges azok megvalósítását a helyi, konkrét eseteken keresztül vizsgálni, így a levéltár Pécsre és Baranyára vonatkozó Tanfelügyelőségi iratai alapján jó példákat láthatunk *Hóman* közoktatáspolitikájának helyi szintű végrehajtására, ugyanakkor annak akadályaira is, amelyek a téma – magyar történeti és jogtörténeti szakirodalomban hiányos – feldolgozásához hozzájárulnak. A Tanfelügyelőség iratai beszámolnak arról, hogy több község kért államsegélyt iskolaépítéshez, valamint meglévő iskolák fenntartásához – több-kevesebb sikerrel. Az anyagi nehézségekkel küzdő helyi iskolafenntartók (egyházak, községek, egyesületek) államsegély hiányában más megoldást kerestek: gyakori volt az iskolák állami kezelésbe vételének kezdeményezése a községi vagy egyházi kezelésben lévő intézmények részéről. Az alulról szerveződő, községektől induló kezdeményezéseken kívül találkozhatunk felülről, a minisztérium szintjéről indított államosításokkal és iskolaszervezésekkel, amelyek gyakorlati szempontú kifejtése a kutatás új eredményeit bővíti.

Az iskolaépítések mellett a közoktatáspolitikai irányát nagyban meghatározta a bécsi döntésekkel visszaszerzett területek oktatásügyének újjászervezése. E területek tekintetében fontos szempont volt azoknak az anyaország oktatás-igazgatásába való integrálása, a

szabályozás egységesítése. *Hóman* minisztersége időszakában, különösen a II. világháború alatt a kultúrpolitikára – ahogyan az államélet más területeire is – nagy befolyást gyakorolt a *Horthy*-rendszer ideológiája, így nem elhanyagolható e szempontok vizsgálata, így különösen az ún. zsidótörvények, valamint a nemzetiségekkel való kapcsolat határozta meg a közoktatás szabályozásának irányvonalát is. A nemzetnevelés eszméinek, illetve ugyanígy a zsidótörvények iskolákra vonatkozó rendelkezéseinek végrehajtása igényelte a tanítók folyamatos ellenőrzését, ezáltal az oktatásügyi igazgatás átszervezésének kérdése összekapcsolódott az ideológiai célkitűzések megvalósításával. A közoktatásügyi igazgatásról szóló 1935. évi VI. törvénycikk értelmében az ország területe nyolc tankerületi főigazgatóságra oszlott, az ezek élén álló tankerületi királyi főigazgató közvetlenül a vallás- és közoktatásügyi miniszternek volt alárendelve, ezáltal neki felelt és jelentett, ismerve a helyi viszonyokat, így az ellenőrzés hatékonyabbá válhatott. A tankerületi főigazgatók hatásköre kiterjedt a tankerülethez tartozó minden oktatási-nevelési intézményre, függetlenül az iskola típusától, jellegétől, fenntartójától. Az állam a tanítói tevékenység ellenőrzése által lehetőséget nyert az oktatás és az iskola mindennapi életének ideológiai befolyásolására, állami irányítás alatt álltak e tekintetben az egyházi iskolák is. Bár az egyházi népiskolákat a felekezetek saját szabályaik szerint igazgathatták, a tankönyveiket az iskolafenntartó engedélyezte, ugyanakkor az engedélyezés előtt be kellett mutatni ezeket a vallás- és közoktatásügyi miniszternek, aki vizsgálta azt is, hogy a tananyag tartalmaz-e államellenes tanokat, és amennyiben úgy találta, hogy ebben a vonatkozásban nem felel meg a hazafias nevelésnek, megtilthatta az engedélyezést. Különös kiemelést igényel, hogy nem csupán nemzeti, de vallási szempontból is volt ráhatása a miniszternek az egyházi iskolák tananyagára.

A zsidókat érintő jogkorlátozó, illetve jogfosztó intézkedések a történelemtudományban sok szempontból feldolgozottabb témakört jelentenek, ugyanakkor jogtörténeti vonatkozásaik csak az elmúlt években váltak népszerűbbé, azon belül az oktatási igazgatás felőli megközelítés jelen kutatás újdonsága. A vallás- és közoktatásügyi miniszternek a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. t.c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról elnevezésű 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete értelmében a korlátozás a keresztény felekezetek által fenntartott tanintézetek tanszemélyzetére is vonatkozott, tehát nem csupán állami, községi fenntartású, hanem más felekezet iskolái esetében sem lehetett zsidót alkalmazni, azonban ez az izraelita felekezeti fenntartású iskolákra nem terjedt ki. A levéltári iratok alapján ez a kivétel a baranyai tanfelügyelőség illetékességi területén négy iskolát érintett, a pécsi, a pécsváradi, a mohácsi és a siklósi iskolákat. A levéltári iratokban számtalan példát találunk arra, hogy a

származás igazolása céljából a tanítóktól mely iratok voltak szükségesek. A baranyai gyakorlat alapján rendszeresen bekérték ezeket a dokumentumokat, hiszen a származásról az alkalmazás előtt kellett meggyőződnie az iskolai hatóságoknak. Arra azonban nem volt fellelhető példa, hogy tanítót ne alkalmaztak volna, ha származását nem igazolta megfelelően, ahogyan arra sem, hogy utóbb bárkit állásától megfosztottak volna ilyen okból. Mindezek alapján levonható az a következtetés, hogy a baranyai tanügyi hatóságok igyekeztek a körülményekhez képest méltányosan eljárni, olykor kevesebb bizonyítékkal is megelégedtek a tanító származását illetően.

A magyar-német kulturális együttműködés és a nemzetiségeket érintő asszimilációs törekvések hatása a közoktatás területén is megjelent. A magyar kultúrpolitika képviselői – a kultuszminiszter mellett tanítók, más politikusok – a *Horthy*-korszakban hangsúlyt helyeztek arra, hogy gondolataikat a nemzetnevelésről, a magyar kultúrföldről, illetve az ezekre gyakorolt német hatásokról megosszák a baráti országokkal, így rendszeresen publikáltak 1933 és 1943 között német nyelven különböző német lapokban. A szerzők hangsúlyozták tanulmányaikban a német nemzethez fűződő kapcsolat előnyeit és fontosságát, az ideológiájukat németbarát szellemben igyekeztek megfogalmazni. Ezen írások – magyar szerzők német nyelvű cikkei – a magyar jogtörténettudományban nem feldolgozottak, fordításuk és megjegyzésekkel való ellátásuk a kutatás lényeges eredményét jelenti, magyar nyelven való hozzáférhetőségük nem csupán a szűken vett szakmai közönség számára lehet tanulságos.

Ahogy a kultúrpolitikai írások és azok német nyelvű publikálása is mutatta, az asszimilációs politika megnyilvánult Trianont követően az ország területén maradt nemzetiségek irányába is. A vizsgált korszak végén a felekezeti érdekérvényesítéssel szemben egyértelműen a nemzeti(ségi) hovatartozás jelentett meghatározó tényezőt az iskolák tekintetében. A feltárt levéltári iratok arra engednek következtetni, hogy a második világháború időszakában a felekezethez való tartozás már legfeljebb nemzetiségi aspektusként jelent meg. Ezen időszak helyi gyakorlatára világít rá *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referensként végzett tevékenysége, amely – amellet, hogy az 1938-1944 közötti évek kultúrpolitikáját árnyalja, ezzel jelentősen hozzájárul a kutatás eredményeihez – eddig feltáratlan forrásanyagból származik.

Balázs közvetlenül a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak alárendelten teljesített szolgálatot, tevékenysége során több száz népiskolát vizsgált felül, amelyek eredményéről rendszeresen jelentést tett a minisztériumnak. Ennek megfelelően gyakorlati példák alapján válik világossá a központi oktatáspolitikára a nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenysége

nyomán. Az általa felülvizsgált iskolák helyzetének bemutatásán keresztül átfogó kép rajzolódik ki a nemzetiségi közoktatásügy helyi alakulásáról, a megvalósítás nehézségeiről, különös tekintettel az ún. egységes oktatási rendszer, majd a teljes anyanyelvi oktatás bevezetésére. A minisztérium az iratok tanúsága szerint számított véleményére és – ha azt az országos körülmények lehetővé tették – ténylegesen annak megfelelően járt el adott ügyben; a helyi tapasztalatokon alapuló jelentések birtokában objektíven nyilatkozhattak olyan témákban, mint a német tanítók alkalmazása, a tanítók és tanulók német nyelvtudása, a német nemzetiszocialista szellem terjedése az iskolákban, illetve a magyar és a német lakosság viszonya. A magyar helyi vezetők közül sokan *Balázs* leírása alapján inkább hátráltatták a végrehajtást, mivel a rendelkezésekkel nem tudtak azonosulni és azokat az aktuális külpolitika eredményeként megjelenő ideiglenes intézkedéseknek vélték, amelyekhez hosszú távon úgyszemint kell alkalmazkodniuk. E folyamat feltárása rávilágít arra, hogy a jog hatékonyságát mennyiben befolyásolja, ha a központi politika és a helyi gyakorlat nem találkozik egymással, az azokat megvalósító személyek eltérő hozzáállásából adódóan.

A kutatás új eredményeinek összegzése kapcsán elmondható, hogy a magyar közoktatásügyi igazgatás modernizációjának közigazgatástörténeti, a felekezeti érdekérvényesítést és az állami közoktatáspolitikát figyelembe vevő feldolgozása a magyar szakirodalomban novum; a témával ezt megelőzően a szerzők neveléstörténeti szempontból, illetve az egyes részterületeket tárgyalva foglalkoztak. Az iskolák feletti állami felügyeletnek a kérdése sem szerepelt részletesen a korábbi művekben.

Az oktatásügyi igazgatás egyházi vagy állami jellege a vizsgált korszak kezdetén kiemelt kérdés volt, a polgári modernizáció időszakát megelőzően kizárólag felekezeti oktatási rendszer állt fenn mind a magyar, mind az osztrák és a porosz területeken. A három vizsgált állam 19. századi fejlődésének összehasonlításakor az előzetes feltevést igazolta az, hogy a porosz szabályozás volt a legrészletesebb és ez helyezte előtérbe a világi jelleget, ugyanakkor a gyakorlati megvalósítás elemzése során mégis hiányosságok tárultak fel. Ebből következik az az új megállapítás, miszerint a magyar politikusok ugyan hivatkoztak a porosz mintára, a magyar közoktatásügy modernizációja mégis időben előbb következett be, ugyanígy az osztrák szabályozás is előbb készült el, mint a porosz.

Közös pontot jelent, hogy a 19. század második felének politikai vitáiban mindhárom államban napirenden volt az iskolák kérdése, mindenütt az állam-egyház viszonyból kiindulva, némileg eltérő hangsúlyokkal: a porosz *Kulturkampf*, az osztrák 1855. évi konkordátum, és a magyar felekezeti sokszínűség okozta viták adták ennek a keretét.

További hasonlóság fedezhető fel abban, hogy szervezett formában, egyesületet illetve politikai pártot alapítva léptek fel a római katolikus felekezet képviselői mind osztrák, mind magyar, de – a protestáns felekezetek többségi pozíciójára alapozva – valamivel meglepőbb módon a porosz területeken is, követeléseikben az állam és az egyházak viszonyán belül a felekezeti oktatás megőrzésére illetve visszaállítására is fókuszálva.

A Monarchia idején az osztrák hatások erősebb megnyilvánulásából indult ki a vizsgálat, ezzel szemben az látható, hogy bár a politikusok természetesen hatással voltak egymás gondolkodására a jogélet e területén is, alapvetően eltérően rendezték a felekezetek és az oktatás kapcsolatát. A szabályozási irányok egyik végletén helyezkedtek el az osztrákok a közös, világi iskolák felállításával, míg a porosz iskolaügyi reformok a másik végletként a felekezeti jelleg mellett foglaltak állást, a magyar oktatásügyi rendszer pedig átmenetet képezett azzal, hogy vegyesen álltak fenn világi és felekezeti jellegű oktatási intézmények.

A 19. század végének iskolákat érintő szervező munkálatai körében kiemelendő a felekezetekkel való viszony összekapcsolódása a nemzetiségi és nyelvi kérdésekkel, amely a kifejtés során új megközelítési módot adott az eddig a szakirodalomban elszórtan fellelhető eredményekhez. A vizsgált levéltári iratok alapján megállapítható, hogy állami iskolák felállítása során elsősorban magyarosítási szempontokat vettek figyelembe, így a legtöbb előrelépés olyan, nemzetiségek lakta területen történt, ahol a lakosság ilyen összetétele párosult az iskola teljes hiányával vagy a fennálló felekezeti iskola gyenge minőségével, valamint a felekezet együttműködésre való hajlandóságával.

A kutatás új eredményei közé tartozik, hogy a Tanácsköztársaság alkotmánya nem rendelkezett a vallásoktatás megszüntetéséről kötelező jelleggel. Ennek jelentősége abban áll, hogy a korábbi szakirodalom ezzel ellentétesen nyilvánult meg, azonban a jogforrások vizsgálata ezt egyértelműen cáfolta.

A Tanácsköztársaság bukását követő tanítói felelősségre vonások feltárása baranyai vonatkozásban nem volt teljes, így e munka és a megközelítés, amely társult hozzá, hiánypótló a jogtörténettudományban. Az esetek emellett rávilágítanak arra, hogy az oktatási rendszerben dolgozó személyek különös figyelmet érdemelnek, társadalmi és anyagi megbecsülésük hiánya, a közoktatást érintő rendszerszintű problémák megoldásának halogatása könnyen radikalizálhatja őket. A vizsgált esetekben is hangsúlyos szerepet kapott, de a kutatás egészét végigkísérte – például *Balázs* tevékenysége kapcsán – az a szellemiség, hogy nem szorítkozhatunk a jogszabályokban leírtak elemzésére, hanem ugyanilyen figyelemmel kell lennünk az emberi tényezőre is; az eredmények teljessége akkor tárul fel előttünk, ha kellő empátiával szemléljük a helyzeteket, megértve, hogy hétköznapi emberek eljárásairól van szó,

törekedve azok minden aspektusának és a döntések mögött meghúzódó motivációknak a feltárására. Ez rávilágít a jog hatékonyságának egyes szempontjaira, hiszen amennyiben a központi politika és a helyi gyakorlat nem találkozik egymással, ennek okait is elsősorban az azokat megvalósító személyek eltérő hozzáállásában, világnézetében kell keresnünk.

Az állami közoktatáspolitikában megjelenő ideológia a vizsgált korszakon átívelően hangsúlyos volt az iskolákban. A kutatás egyik legszembevetőbb eredménye azon felismerés, hogy a felekezeti és nemzetiségi kérdések eltérő hangsúllyal, de párhuzamosan szerepeltek az oktatáspolitikában. Míg a 19. században ennek irányát a felekezeti hovatartozás befolyásolta, az iskolák fenntartásáért és hatékony működéséért folytatott küzdelem elsődlegesen az állam-egyház viszony keretében jelentkezett, emellett a magyarosítási szempontok másodlagosan merültek fel, addig a 20. századra a nemzeti(ségi) hovatartozás került előtérbe, a vallás magyar vonatkozásban a hazafias neveléssel karöltve, nemzetiségi tekintetben pedig az identitás részeként játszott szerepet, összekapcsolódva a nyelvhasználat kérdéskörével is.

A '20-as évek oktatáspolitikáját áthatotta a trianoni döntés, ebből fakadt az intézkedések motivációja, amely megjelent az országban élő nemzetiségekkel és a környező országok népeivel szemben is a magyarság kultúrfölényében. A kultúrfölény pozitív hatásaként az iskola szerepe felértékelődött, ugyanakkor visszas, hogy a fejlesztéseket az állami ideológia túlságosan áthatotta.

A kutatás kiemelte, hogy a köztudatban jellemzően *Klebensberghez* kötődő – és az ő minisztersége alatt vitathatatlanul eredményes – iskolaalapítási intézkedésekben *Hóman* is szerepet játszott.

Hóman kapcsán a kutatás a miniszter személyéről kialakult kép árnyalására is irányult, ugyanakkor a novumot intézkedései gyakorlati, baranyai végrehajtásának feltárása jelenti. Mind a nyolcosztályos oktatás bevezetése, mind az iskolaalapítások kérdése, valamint a nemzetiségekkel és a felekezetekkel, utóbbiak körében különösen a zsidósággal való kapcsolat vonatkozásában részletes levéltári forrásfeldolgozással bővült a téma a kutatás során.

A zsidókat érintő jogkorlátozó, illetve jogfosztó intézkedések jogtörténeti szempontú, azon belül az oktatási igazgatás felőli megközelítése jelen kutatás újdonsága a magyar szakirodalomban.

A *Horthy*-korszak kultúrpolitikájához fontos adalékkal járult hozzá a kutatás abban a tekintetben is, hogy magyar szerzők német nyelven, német folyóiratokban megjelent írásait magyarul ismertette.

A korszakhoz kapcsolódik *Balázs* nemzetiségi iskolaügyi referens tevékenységének vizsgálata, amely eddig teljes mértékben feltáratlan levéltári iratanyagon alapul.

8. Felhasznált források és szakirodalom

8. 1. Forrásjegyzék

8. 1. 1. Levéltéri források

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) IV. 401. a) Baranya vármegye főispánjának bizalmas iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) IV. 401. b) Baranya vármegye főispánjának általános iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) VI. 502. Baranya vármegye és Pécs város Tanfelügyelőségének iratai

Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltára (MNL BaML) XIV. 70. Balázs Ferenc VKM nemzetiségi iskolaügyi referens irathagyatéka

8. 1. 2. További források

1790/91. évi XV. törvénycikk az ifjúság neveléséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000015.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei?keyword%3D1790%2520xv>

1790/91. évi XXVI. törvénycikk a vallás ügyéről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=79000026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D25>

1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=84800020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D27>

1848-1849 Képviselőházi Jegyzőkönyv 1.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Orszaggyules_ReformkoriDok_JKV_1848-1849_KEPVISHAZIJKV_1/?pg=39&layout=s

1868. évi LIII. törvénycikk a törvényesen bevett keresztyén vallásfelekezetek viszonzásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800053.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>

1868. évi XLIV. törvénycikk a nemzetiségi egyenjogúság tárgyában <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=86800044.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D28>

1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=86800038.TV&targetdate=&printTitle=1868.+%C3%A9vi+XXXVIII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>

1876. évi VI. törvénycikk a közigazgatási bizottságról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=87600006.TV&targetdate=&printTitle=1876.+%C3%A9vi+VI.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>

1893. évi XXVI. törvénycikk a községi, valamint a hitfelekezetek által fentartott elemi iskolákban működő tanítók és tanítónők fizetésének rendezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89300026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D33>

1894. évi XXXII. törvénycikk a gyermekek vallásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TV>

1894. évi XXXII. törvénycikk indokolása a gyermekek vallásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89400032.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D44>.

1895. évi XLIII. törvénycikk a szabad vallásgyakorlásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=89500043.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D34>

1895. évi XLIII. törvénycikk indokolása a vallás szabad gyakorlatáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/89500043.TVI/ts/10000101/>

1907. évi XXVI. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek szabályozásáról és az állami népiskolák helyi felügyeletéről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=90700026.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fkeyword%3D1893.%2B%25C3%25A9vi%2BXXVI>

1907. évi XXVII. törvénycikk a nem állami elemi népiskolák jogviszonyairól és a községi és hitfelekezeti néptanítók járandóságairól <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=90700027.TV&targetdate=&printTitle=1907.+%C3%A9vi+XXVII.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>

1913. évi XV. törvénycikk az állami elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=91300015.TV&targetdate=&printTitle=1913.+%C3%A9vi+XV.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>

1913. évi XVI. törvénycikk a községi és hitfelekezeti elemi népiskolai tanítók illetményeinek rendezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91300016.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D37>

1918. évi VIII. néptörvény az elemi népiskolai tanítóknak és tanítónőknek, a kisebb képesítésű gazdasági szaktanítóknak (szaktanítónőknek), továbbá az óvónőknek az állami tisztviselői fizetési osztályokba való sorolása, valamint illetmény- és nyugdíjügyi viszonyainak rendezéséről <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91800208.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>

1919. évi V. néptörvény a vallásügyi s közoktatásügyi igazgatásról 1919. évi V. néptörvény a vallásügyi s közoktatásügyi igazgatásról

1921. évi XXX. törvénycikk az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=92100030.TV&targetdate=&printTitle=1921.+%C3%A9vi+XXX.+t%C3%B6rv%C3%A9nycikk&referer=1000ev>.

1921. évi XXX. törvénycikk indokolása az iskoláztatási kötelesség teljesítésének biztosításáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92100030.TVI/ts/10000101/>.

1926. évi VII. törvény a falusi népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=92600007.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D39>

1926. évi VII. törvénycikk indokolása a mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásáról <https://uj.jogtar.hu/#doc/db/77/id/92600007.TVI/>

1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=93500006.TV&targetdate=&printTitle=&referer=1000ev>

1935. évi VI. törvénycikk indokolása a közoktatásügyi igazgatásról <https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93500006.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>

1937. évi V. törvénycikk a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről
<https://net.jogtar.hu/jogszabaly?docid=93700005.TV&txtreferer=94000034.TV>

1937. évi V. törvénycikk indokolása a szellemi és kulturális együttműködés tárgyában Berlinben 1936. évi május hó 28. napján kelt magyar-német egyezmény becikkelyezéséről
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93700005.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>

1939. évi IV. törvénycikk a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

1939. évi IV. törvénycikk indokolása a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=93900004.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>.

1940. évi XX. törvénycikk az iskolai kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000020.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

1940. évi XX. törvénycikk indokolása az iskolázási kötelezettségről és a nyolcosztályos népiskoláról
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94000020.TVI&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D50>

1941. évi XII. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatás egyszerűsítéséről
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=94100012.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D42>

A m. kir. Kormány 1898. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1899

A m. kir. Kormány 1901. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1902

A m. kir. Kormány 1911. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1912

A m. kir. Kormány 1919–1920. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1926

A m. kir. Kormány 1930. évi működéséről és az ország közállapotairól szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Budapest 1932

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1940. évi 1.172. Eln. számú rendelete, a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939: IV. t.-c. 5. §. (1) bekezdésében foglalt rendelkezésnek az egyházi hatóság alatt álló tanintézeteknél való végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1940/?pg=1052&layout=s

A m. kir. minisztérium 1935. évi 11.000. M. E. számú rendelete, a 4.800/1923. M. E. számú kormányrendelet 18. §-ában a népiskolákra vonatkozóan foglalt rendelkezések végrehajtásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1935/?pg=1523&layout=s

A m. kir. minisztérium 1941. évi 700. M. E. számú rendelete, a nyelvi kisebbségekhez tartozó gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=312&layout=s

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1914. évi 1.797. eln. számú megkeresése valamennyi főtisztelendő egyházi főhatósághoz, a hitoktatás nyelvéről a népoktatási tanintézetekben https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1914/?pg=1528&layout=s

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. év 25.370. számú rendelete, a nem magyar anyanyelvű gyermekek népiskolai oktatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s

A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter 1941. évi 25.360. számú rendelete, a magyar anyanyelvű gyermekek iskoláztatásáról https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1941/?pg=3356&layout=s

A magyar közoktatásügyi miniszter 1919. évi 1.746. ein. számú rendelete, a vallásoktatással kapcsolatos teendők alól való mentesítésről https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=695&layout=s

A Magyarországi Szocialista Szövetséges Tanácsköztársaság alkotmánya
<https://net.jogtar.hu/ezer-ev-torveny?docid=91900035.TV&searchUrl=/ezer-ev-torvenyei%3Fpagenum%3D38>

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1919. évi 4.507 eln. számú rendelete a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vétele és a művelődés és oktatás ügyei igazgatásának szabályozása tárgyában a volt tanácskormány által kiadott rendelkezések hatályon kívül helyezéséről
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_RT_1919/?pg=1816&layout=s

Allerhöchstes Patent vom 25. April 1848 Verfassungs-Urkunde des österreichischen Kaiserstaates. <https://www.verfassungen.at/at-18/verfassung48-i.htm>.

Az 1848. évi július hó 2-ára összehívott országgyűlés irományai
https://library.hungaricana.hu/hu/view/Orszaggyules_ReformkoriDok_JKV_1848-1849_IROM/?pg=0&layout=s

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867 Abteilung IV, Das Ministerium Rechberg Band 3, 1860. 10. 21. – 1861. 2. 2., Wien 2009

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung II, Das Ministerium Schwarzenberg, Band 1, 1848. 12. 5. – 1850. 1. 7., Wien 2002

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung II, Das Ministerium Schwarzenberg, Band 2, 1850. 1. 8. – 1850. 4. 30., Wien 2005

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung IV, Das Ministerium Rechberg, Band 1, 1859. 5. 19. – 1860. 3. 3., Wien 2003

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung IV, Das Ministerium Rechberg, Band 2, 1860. 3. 6. – 1860. 10. 16., Wien 2007

Entwurf des Österreichischen Reichstages welcher in der Zeit vom 22. Juli 1848 bis 4. März 1849 getagt hat, zuerst in Wien, ab dem 22. November 1848 in Kremsier ("Kremsier Entwurf").
<https://www.verfassungen.at/at-18/verfassungsentwurf49-i.htm>.

Felsőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1936. június 26.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1935_01/?pg=30&layout=s

Főrendiházi napló 1865. I. kötet, 1865. december 14. – 1868. december 9.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_FN-1865_01/?pg=0&layout=s

Gesetz vom 14. Mai 1869, durch welches die Grundsätze des Unterrichtswesens bezüglich der Volksschulen festgestellt werden
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=1869&page=311&size=45>

Gesetz vom 25. Mai 1868, wodurch grundsätzliche Bestimmungen über das Verhältniß der Schule zur Kirche erlassen werden
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18680004&seite=00000097>

Gesetz, womit einige Bestimmungen des Gesetzes vom 14. Mai 1869 abgeändert werden
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18830004&seite=00000199>

Kaiserliche Verordnung, mit welcher das Verhältniß der katholischen Kirche zur Staatsgewalt festgestellt wird
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18500004&seite=00000826>

Kaiserliche Verordnung, mit welcher die Beziehungen der katholischen Kirche zum öffentlichen Unterrichte näher bestimmt werden
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18500004&seite=00000827>

Kaiserliches Patent vom 4. März 1849, die Reichsverfassung für das Kaiserthum Oesterreich.
<https://www.verfassungen.at/at-18/verfassung49-i.htm>.

Kaiserliches Patent vom 5. November 1855. <https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18550004&seite=00000635>

Képviselőházi napló, 1865. IX. kötet, 1868. július 10. – augusztus 11.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1865_09/?pg=0&layout=s

Képviselőházi napló, 1865. VIII. kötet, 1868. június 17. – július 9.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1865_08/?pg=0&layout=s

Képviselőházi napló, 1865. X. kötet, 1868. szeptember 16. – november 23.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1865_10/?pg=0&layout=s

Képviselőházi napló, 1865. XI. kötet, 1868. november 24. – december 9.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1865_11/?pg=0&layout=s

Képviselőházi napló, 1935. XVI. kötet, 1937. november 17. – 1938. február 25.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_16/?pg=0&layout=s

Képviselőházi napló 1935. I. kötet, 1935. április 29. – 1935. május 25.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1935_01/?pg=38&layout=s.

Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). Budapest 1994

Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949). Budapest 1997

Magyarország tiszti cím- és névtára 1938. Budapest 1938

Mészáros István (ford.): Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása. Budapest 1981

Nemzetgyűlési napló 1922. XLII. kötet, 1926. április 27. - 1926. május 06. A nemzetgyűlés 549. ülése. https://library.hungaricana.hu/hu/view/OGYK_KN-1922_42/?pg=0&layout=s

Staatsgrundgesetz vom 21. Dezember 1867 über die allgemeinen Rechte der Staatsbürger für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Länder <https://www.verfassungen.at/index.htm>

Verfassungsurkunde für den Preussischen Staat vom 31. Januar 1850.
<http://www.verfassungen.de/preussen/preussen50-index.htm>

Verfassungsurkunde für den preussischen Staat vom 5. Dezember 1848
<https://www.verfassungen.de/preussen/preussen48-index.htm>

Verordnung des Ministeriums für Kultus und Unterricht, womit eine definitive Schul- und Unterrichtsordnung für allgemeine Volksschulen und für Bürgerschulen erlassen wird
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=19050004&seite=00000401>

Verordnung des Ministers für Cultus und Unterricht, vom 10 Februar 1869, womit provisorischen Anordnungen über die Schulaufsicht getroffen werden
<https://alex.onb.ac.at/cgi-content/alex?aid=rgb&datum=18690004&seite=00000089>

8. 2. Irodalomjegyzék

A közoktatás reformja. Juhász-Nagy Sándor nyilatkozata. Világ, 1918/288. sz., 1918. december 8. 8. https://adt.arcanum.com/hu/view/Vilag_1918_12/?pg=83&layout=s

A kultúrfölény és a jellemnevelés. Néptanítók Lapja, 67. évf. 2. sz., 1934. január 15. 41–42.

Adriányi Gábor: A Bach-korszak katolikus egyházpolitikája 1849-1859. Győr 2009

Althammer, Beate: Das Bismarckreich 1871-1890. Paderborn 2017

Az új iskola. Világ, X. évf. 86. sz., 1919. április 11. 7. https://adt.arcanum.com/hu/view/Vilag_1919_04/?pg=82&layout=s

Bajkó Mátyás – Komlósi Sándor – Kosáry Domokos – Köpeczi Béla – Mészáros István – Orosz Lajos: A magyar nevelés története, I. kötet. Budapest 1988

Ballér Endre: Haladó pedagógiai eszmék, törekvések Baranyában a XX. század elejétől a Tanácsköztársaság megdöntéséig. In: Simon Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 66–82.

Baltl, Hermann – Kocher, Gernot: Österreichische Rechtsgeschichte. Graz 1995

Baltl, Hermann – Kocher, Gernot: Österreichische Rechtsgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart. Graz 2008

Becker, Frank: Das politische System des Kaiserreichs. In: Bernhardt, Markus (szerk.): Das deutsche Kaiserreich. Schwalbach 2017

Bellér Béla: A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája. Történelmi Szemle, 1969/1–2. sz. 1–25.

Bencze Imre – Ladányi Sándor: A polgári demokratikus forradalom és az egyházak. In: Balogh Margit – Bekény István – Dányi Dezső – Élesztős László – Hernádi László Mihály – Oros Iván – Tiner Tibor (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet, Szekszárd 1997, 327–331.

Bencze Imre – Ladányi Sándor: A Tanácsköztársaság és az egyházak. In: Balogh Margit – Bekény István – Dányi Dezső – Élesztős László – Hernádi László Mihály – Oros Iván – Tiner Tibor (szerk.): Magyarország a XX. században. II. kötet, Szekszárd 1997, 331–336.

Benedikt, Heinrich: Die Monarchie de Hauses Österreich. München 1968

Bodó László: Adalékok a tanügyigazgatás és a pedagógusok szakszervezetének Baranya megyei történetéhez a Tanácsköztársaság idejéből. In: Simon Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 83–103.

Böölöny József: Magyarország kormányai 1848-1975. Budapest 1978

Brauneder, Wilhelm: Osztrák alkotmánytörténet napjainkig (ford.: Kajtár István). Pécs 1994

Compayré, Gabriel: Histoire de la pédagogie. Paris 1909

Csizmadia Andor: A "közigazgatási bizottság" a polgári állam szervezetében. In: Csizmadia Andor (szerk.): Jogtörténeti tanulmányok II. kötet. Budapest 1968, 117–139.

Csizmadia Andor: A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Budapest 1966

Csizmadia Andor: A magyar városok oktatásügyi közigazgatása. Városi Szemle, 1939/1. sz. 587–640. https://adt.arcanum.com/hu/view/VarosiSzemle_1939/?pg=618&layout=s

Csizmadia Andor: Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944. Budapest 1971

Csorba László: Az első népképviselői országgyűlés állásfoglalása a művelődés- és egyházpolitikai kérdésekben. In: Szabad György (szerk.): A magyar Országgyűlés 1848/49-ben. Budapest 1998

Donáth Péter: Konszenzusereső reformer a válságok és szélsőségek korában. Imre Sándor a nemzeti együttműködés akadályairól, művelődéspolitikai szerepvállalásáról, a köznevelésről, s a magyar pedagógiáról. Budapest 2022

Donáth Péter: Tanítói, tanári viták a magyarországi tanítók társadalmi küldetéséről, helyzetük javításáról, a tanítóképzés korszerűsítéséről, felsőfokúvá tételéről 1890–1905. In: Donáth Péter (szerk.): Filozófia – művelődés – történet. Budapest 2015, 223–389.

Dr. Matolay Károly – Zsadányi Oszkár (szerk.): Baranya vármegye Trianon után tíz évvel. Mohács 1930

Drozdy Gyula: Gróf Teleky Pál – Hóman Bálint. Néptanítók Lapja, 1939/5 sz. 149–151.

Dziadzio, Andrzej: Weltliche oder konfessionelle Schule? Der Streit um den Religionsunterricht in der österreichisch-ungarischen Monarchie nach der Ära des Liberalismus. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*, 2017/1. sz. 31–47.

Engelbrecht, Helmut: Geschichte des österreichischen Bildungswesens. Band IV: Von 1848 bis zum Ende der Monarchie. Wien 1986

Eötvös József: Kultúra és nevelés (szerkesztette Fenyő István – Illés Endre – Pándi Pál – Sótér István – Wéber Antal – Mezei Márta). Budapest 1976

Evangélikus Egyház és Iskola. Pozsony 1886

Fehér Katalin: Oktatásügy. In: Kollega Tarsoly István (szerk.): Magyarország a XX. században. V. kötet Tudomány. Szekszárd 2000, 455–483.

Felkai László (szerk.): Eötvös József válogatott pedagógiai művei. Budapest 1957

Felkai László: Eötvös József közoktatásügyi tevékenysége. Budapest 1979

Felkai László: Neveléstörténeti dolgozatok a dualizmus koráról. Budapest 1983

Finánczy Ernő: Az újkori nevelés története (1600-1800). Budapest 1927

Füzes Miklós: A nemzetiségi oktatás szervezési problémái a baranyai népiskolákban az 1923/24 - 1943/44 tanévekben. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. Pécs 1979 384–440.

Gottsmann, Andreas: Kulturpolitik und Kulturförderung in der Donaumonarchie (1848-1914). In: Neugebauer, Wolfgang – Holtz, Bärbel (szerk.): Kulturstaat und Bürgergesellschaft. Berlin 2010, 79–108.

Haeffler István (szerk.): Országgyűlési Almanach az 1939-44. évi Országgyűlésről, Budapest 1940

Herger Csabáné: A modern magyar házassági vagyoni jog kialakulása és rendszere a német jogfejlődés tükrében. Passau 2017

Herger Csabáné: A növételtől az állami anyakönyvvezetőig. Budapest-Pécs 2006

Herger Csabáné: Auf dem Weg zur Autokratie? Kirchenpolitik in der Horthy-Ära in Ungarn. *Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*. 2017/1 sz. 69–95.

Herger Csabáné: Az államegyháziság után. Az állam és az egyházak kapcsolata 1848-49-ben. In: Mezey Barna - Vörös Imre (szerk.): A magyar polgári átalakulás alkotmányos forradalma. Jogtörténetesek 1848-ról. Budapest 2001, 155–170.

Herger Csabáné: Polgári állam és egyházi autonómia a 19. században. Budapest 2010

Hóman Bálint, Deutsch-ungarische Schicksalsgemeinschaft, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1941, 65–83

Hóman Bálint: Magyar sors – magyar hivatás. Budapest 1942

Hóman Bálint: Művelődéspolitikai. Budapest 1938

Horváth Sz. Ferenc, Elutasítás és alkalmazkodás között – A romániai magyar kisebbségi elit politikai stratégiái (1931–1940), Csíkszereda 2007

Hosp, Eduard: Kirche in Österreich im Vormärz. Wien-München 1971

Huber, Ernst Rudolf: Deutsche Verfassungsgeschichte. Band IV. Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1969

Husztai József: Gróf Klebelsberg Kunó életműve. Budapest 1942

Jakab András – Sebők Miklós: Empirikus jogi kutatások. In: Jakab András – Sebők Miklós (szerk.): Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek. Budapest 2020, 13–31.

Jóború Magda: Köznevelés a Horthy-korszakban. Budapest 1972

Kajtár István: A 19. századi modern magyar állam- és jogrendszer alapjai. Európa – haladás – Magyarország. Budapest-Pécs 2003

Kajtár István – Herger Csabáné: Egyetemes állam- és jogtörténet. Pécs 2013

Kedden kezdi meg a felsőház a zsidó javaslat részletes vitáját. Pécsi Napló, 1939/ 87. sz. 2–3.

Kelemen Elemér: Hagyomány és korszerűség. Oktatáspolitikai a 19-20. századi Magyarországon. Budapest 2002

Klebelsberg Kunó: Falusi népiskoláink kiépítése. Néptanítók Lapja, 1925/25-26. sz. 1–2.

Klebelsberg Kunó: Klebelsberg Kunó expozejája. Elmondta a nemzetgyűlés május 11-én tartott ülésén. Néptanítók Lapja, 1926/26-27. sz. 1–12.

Klebelsberg Kunó: Magyar kultúrpolitika a háború után. Néptanítók Lapja 41-42/1925, 1–11

Klebelsberg Kunó: Országos tanfelügyelői értekezlet - Gróf Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter megnyitó beszéde. Néptanítók Lapja, 1925/39-40. sz. 1–4.

Kletečka, Thomas – Schmied-Kowarzik, Anatol: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung II, Das Ministerium Schwarzenberg. Band 2, 1850. 1. 8. – 1850. 4. 30., Wien 2005

Kober, Heinz: Studien zur Rechtsanschauung Bismarcks. Tübingen 1961

Koi Gyula – Schweitzer Gábor: A levéltári kutatás. In: Jakab András – Sebők Miklós (szerk.): Empirikus jogi kutatások. Paradigmák, módszertan, alkalmazási területek. Budapest 2020, 477–494.

Komlósi Sándor: A Tanácsköztársaság közoktatásügyének néhány kérdése, különös tekintettel a Dunántúli iskolákra. In: Simon Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 28–65.

Köte Sándor – Ravasz János: Dokumentumok a magyar nevelés történetéből 1849–1919. Budapest 1979

Laki János: A népiskolák fejlődése, illetve stagnálása a két világháború közötti Baranyában. In: Szita János (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1983, 213–254.

Laki János: A Pécsváradi Járás iskoláinak helyzete 1874-ben Salamon József kir. másodtanfelügyelő jelentése alapján (Forrásközlemény). In: Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve. Pécs 1979

Lamberti, Marjorie: State, Society and the Elementary School in Imperial Germany. New York 1989

Leisching, Peter: Die römisch-katholische Kirche in Cisleithanien. In: Wandruszka, Adam – Urbanitsch, Peter (szerk.): Die Habsburgermonarchie 1848-1918, Band IV: Die Konfessionen. Wien 1985

- Leisching, Peter: Kirche und Staat in den Rechtsordnungen Europas. Freiburg 1973
- Loth, Wilfred: Freiheit und Würde des Volkes. Katholizismus und Demokratie in Deutschland. Frankfurt-New York 2018
- Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990.
<http://mek.niif.hu/00300/00355/html/ABC11587/12479.htm>.
- Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelő. Nagybánya 1882
- Majunke Pál: A porosz-német kulturharcz története. 1. kötet. Budapest 1897.
https://library.hungaricana.hu/en/view/PazmanyHTK_EgyhazIrodIskMunkalatai_1897_25_1/?pg=0&layout=s
- Malfér, Stefan: Einleitung. In: Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848-1867, Abteilung IV, Das Ministerium Rechberg. Band 1, 1859. 5. 19. – 1860. 3. 3., Wien 2003
- Mann Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998. Budapest 2001
- Mann Miklós: Oktatáspolitikusok és koncepciók a két világháború között. Budapest 1997
- Mészáros István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon. Budapest 2000
- Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996-1777 között. Budapest 1981
- Miklós Péter: Albert István a barananyai haladó tanítómozgalom élvonalában. In: Simon Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 104–117.
- Nagy Péter Tibor: A növekvő állam árnyékában. Oktatás, politika 1867-1945. Budapest 2011
- Nagy Péter Tibor: Az állami befolyás növekedése a magyarországi oktatásban (1867–1945). Budapest 2003
- Nagyné Szegvári Katalin: A nők művelődési jogaiért folytatott harc hazánkban (1777-1918). Budapest 1969
- Niklai Patrícia Dominika: A kisebbségi iskolaügy Balázs Ferenc tevékenysége alapján 1938–1944 között. Diké 2020/2. sz. 81–107.

Niklai Patrícia Dominika: A közoktatás államosítása Ausztriában a XIX. század második felében. *Scriptura*, 2016/2. sz. 105–121.

Niklai Patrícia Dominika: A közoktatás korszerűsítésének gyakorlati megvalósítása a XIX. század második felében Baranyában. *Tavaszi Szél* 2017, I. kötet, Miskolc 2017, 304–313.

Niklai Patrícia Dominika: A közoktatási intézményrendszer fejlesztésének jogi kihívásai az 1920-as években. In: Korsószné Delacasse Krisztina – Máthé Gábor – Mezey Barna (szerk.): *A közép-európai régió és a nyugati hatások: A tradicionális jog alakváltozásai*. Budapest 2023, 183–190.

Niklai Patrícia Dominika: A népoktatás korszerűsítése Magyarországon 1848-1868 között. *Scriptura*, 2016/I. sz. 119–137.

Niklai Patrícia Dominika: A nyolcosztályos népiskolai oktatás bevezetésének hatása az iskolalátogatással kapcsolatos szülői felügyeleti jogra. *Díké*, 2019/1. sz. 101–110.

Niklai Patrícia Dominika: A szórvány magyar tanköteles gyermekek családon kívüli elhelyezése Baranyában az 1941–1942-es tanévben. *Díké*, 2021/1. sz., 162–173.

Niklai Patrícia Dominika: A szülők jogai és kötelességei az iskolalátogatással kapcsolatban a 20. század elején. *Díké* 2018/2. sz. 51–65.

Niklai Patrícia Dominika: Az 1868. évi népoktatási törvény egyházi iskolákkal kapcsolatos rendelkezéseinek végrehajtása Baranyában. *Díké*, 2017/1. sz. 122–132.

Niklai Patrícia Dominika: Az egyházak befolyása az oktatáspolitikára 1848 után. *Tavaszi Szél* 2016, I. kötet, Budapest 2016, 310–321.

Niklai Patrícia Dominika: Az iskoláztatási kötelezettség teljesítésének biztosításáról szóló 1921. évi XXX. törvénycikk és a tankötelezettség megvalósításának baranyai gyakorlata. *Megjelenés alatt*

Niklai Patrícia Dominika: Az osztrák konkordátum-iskolák. In: Miskolci-Bodnár Péter (szerk.): *XIX. Jogász Doktoranduszok Országos Konferenciája*. Budapest 2021, 145–152.

Niklai Patrícia Dominika: Baranyai iskolák a Tanácsköztársaságban. In: Csítei Béla – Szépvölgyi Enikő (szerk.): *Pro Scientia Aranyermesek XV. Konferenciája*, Budapest 2021, 167–176.

Niklai Patrícia Dominika: Challenges of Developing the Institutional System of Public Education in the 1920's in Hungary. *Díké* 2022/2. sz. 21–30.

Niklai Patrícia Dominika: Die Modernisierung des Volksunterrichts in Ungarn – Umsetzung des Gesetzes über den Volksunterricht im Komitat Baranya nach 1868. *Journal on European History of Law* 2018/2. sz. 231–235.

Niklai Patrícia Dominika: Die Volksunterrichtspolitik von Bálint Hóman und die Schulgründungen im Komitat Baranya zwischen 1932 und 1942. *Beiträge zur Rechtsgeschichte Österreichs*, 2020/2. sz. 249–259.

Niklai Patrícia Dominika: Hungarian Cultural and Educational Policy (1932–1944) with Special Regard to the Practice of Baranya County. *Jogtörténeti szemle* 2021/különszám, 61–65.

Niklai Patrícia Dominika: Iskolák a Tanácsköztársaság idején és a baranyai felekezeti tanítók felelősségre vonása. *Díké* 2020/1. sz. 127–148.

Niklai Patrícia Dominika: Közoktatásügyi reformok Baranyában (1868-1918). In: Auer Ádám – Nagy Noémi – Tóbi István (szerk.): *Pro Scientia Aranyérmesek XIV. Konferenciája*, Budapest 2019, 123–132.

Niklai Patrícia Dominika: Magyar kultúrpolitika. Közoktatásügyi igazgatás Baranyában (1933–1945). *Díké* 2019/2. sz. 86–99.

Niklai Patrícia Dominika: Magyar oktatásügyi igazgatás a XVIII. század végén. In: Krausz Bernadett – Mohay Ágoston – Niklai Patrícia Dominika (szerk.): *Per aspera ad astra. Tanulmányok neves pécsi jogászprofesszorok emlékére*, Pécs 2017, 65–74.

Niklai Patrícia Dominika: Oktatás- és egyházpolitika kapcsolata Magyarországon (1848-1895). In: Biró Zsófia – Jusztinger János – Pókecz Kovács Attila (szerk.): *Antecessores Iuris Romani – Óriás Nándor és Benedek Ferenc emlékezete*, Pécs 2016, 233–247.

Niklai Patrícia Dominika: Oktatáspolitika – egyházi érdekérvényesítés Ausztriában és Magyarországon a XIX. század második felében. *Studia Iuvenum Iurisperitorum*, 9. szám, Pécs 2018, 59–94.

Niklai Patrícia Dominika: Schriften über Bildung und Kulturpolitik in der Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest (1940–1944). *Díké* 2021/2. sz. 151–160.

Niklai Patrícia Dominika: Unterrichtspolitik – kirchliche Interessendurchsetzung in Ungarn nach 1848. *Cracow Studies of Constitutional and Legal History*, Vol. 10, Krakko 2017, 17–30.

Oldner, Vladimir: A Szlovák Tanácsköztársaság. In: Pintér Marianne (szerk.): *A Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelmeiről*. Budapest 1954, 169–242.

Oltványi Ambrus (szerk.): *Eötvös József: Levelek*. Budapest 1976

Paikert Alajos: Életem és korom. In: Oroszi Sándor (szerk.): *A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei 1998–2000*, Budapest 2001, 159–218.

Paikert Géza: Das deutsch-ungarische Kulturabkommen, *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1941, 27–32.

Paikert Géza: Das japanisch-ungarische Kulturabkommen, *Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1941, 159–162.

Poór János (szerk.): *Kora újkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény*. Budapest 2000

Radnóti Ilona: Siklós zsidósága a 18-20. században. In: Nagy Imre Gábor (szerk.): *Baranyai történelmi közlemények 2. A Baranya Megyei Levéltár Évkönyve 2006-2007*. Pécs 2007, 265–320.

Ravasz János – Felkai László – Bellér Béla – Simon Gyula: *A magyar nevelés története a feudalizmus és a kapitalizmus korában*. Budapest 1960

Romsics Ignác: *Ellenforsradalom és konszolidáció*. Budapest 1982

Rothfels, Hans: *Bismarck und der Staat*. Stuttgart 1953

Scheipl, Josef – Seel, Helmut: *Die Entwicklung des österreichischen Bildungswesens von 1750-1938*. Graz 1987

Schweitzer Gábor: *A magyar királyi köztársaságtól a magyar köztársaságig*. Pécs 2017

Simon Gyula: A Magyar Tanácsköztársaság nevelésügye. In: Simon Gyula (szerk.): Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság nevelésügyének történetéből. Budapest 1969, 7–27.

Szarka József: A francia forradalom nevelésügye. Budapest 1985

Szita László: A dualizmuskori iskolaállamosítási törekvések nemzetiségpolitikai vonatkozásai Baranyában. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1980. Pécs 1981 445–493.

Szita László: A magyarországi németiség iskolaügyének alakulása a Délkelet-Dunántúlon 1938-1944. In: Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1982. Pécs 1983, 441–556.

Szita László (szerk.): Baranyai történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1992/1995. Pécs 1995

Szita László (szerk.): Baranyai történetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1990/1991. Pécs 1992

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1987/1988. Pécs 1988

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1985/1986. Pécs 1986

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1983/1984. Pécs 1985

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1982. Pécs 1983

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1981. Pécs 1982

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1980. Pécs 1981

Szita László (szerk.): Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve 1978. Pécs 1979

T. Molnár, Gizella: Klebelsberg Kuno reformjai a közoktatásban http://acta.bibl.u-szeged.hu/28877/1/modszertani_048_001_003-010.pdf

Térfi Gyula – Ottlik Géza: Magyar közigazgatási törvények Grill-féle kiadása. Budapest 1911

Ujváry Gábor (szerk.): Hóman Bálint és népbíróvási pere. Budapest 2019

Ujváry Gábor (szerk.): Történeti áttekintés: Hóman Bálint, a történész és a politikus. Budapest 2011

Ujváry Gábor: „Egy európai formátumú államférfi” – Klebelsberg Kunó (1875–1932). Pécs–Budapest 2014

Ujváry Gábor: A Magyarországi Tanácsköztársaság kulturális politikája. <https://honismeret.hu/honismeret-folyoirat/a-magyarorszag-tanacskozarsasag-kulturalis-politikaja>

Ujváry Gábor: Klebelsberg Kuno tudománypolitikája. <http://real.mtak.hu/118355/1/31111-ArticleText-31599-1-10-20181030.pdf>

Vág Ottó: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája és a Szlovák Tanácsköztársaság. *Pedagógiai Szemle*, 1965/3. sz. 262–264.

Varga von Kibéd, Alexander: Ungarisch-Deutsche Gesellschaft. *Monatsschrift der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest* 1940, 62–64.

Vitári Zsolt (szerk.): *Volksbund és ifjúság: Dokumentumok a magyarországi német ifjúság történetéből, 1925–1944.* Pécs 2015

Vitári Zsolt: A német ifjúsági mozgalom a két világháború közötti Magyarországon mint identitást erősítő intézmény: Kisebbségi remények és többségi restriktciók. In: Vitári, Zsolt (szerk.): *Minderheiten und Mehrheiten in ihren Wechselbeziehungen im südöstlichen Mitteleuropa. Festschrift für Gerhard Seewann zum 65. Geburtstag.* Pécs 2009, 145–164.

Vitári Zsolt: *Volksbund és Német Ifjúság: A magyarországi németek náci szervezetei?* In: Böhm Gábor – Czeferner Dóra – Fedeles Tamás (szerk.): *Bölcsész Akadémia* 4. Pécs 2020, 189–224.

Vocelka, Karl: *Geschichte Österreichs.* München 2000

Vocelka, Karl: Verfassung oder Konkordat? Wien 1978

Vocelka, Michalela – Vocelka, Karl: Franz Joseph I. Kaiser von Österreich und König von Ungarn. 1830-1916. Eine Biographie. München 2015

Wertheimer, Eduard von: Bismarck im politischen Kampf. Berlin 1930

Willer József, Der nationale Gedanke und die ungarische Schule, Monatsschrift für Deutsch-Ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest 1943, 376–382.

Williamson, David G.: Bismarck and Germany 1862-1890. New York 2011

Wlassics Gyula (sajtó alá rendezte és bevezetéssel ellátta): Deák Ferencz munkáiból, I. kötet. Budapest 1906

Zeller Árpád: A magyar egyházpolitika 1847-1894, I. kötet. Budapest 1894